CREDIT RISK MANAGEMENT IN INDIAN BANKING SYSTEM

MISS. ROOPA KURNE Assistant Professor, C.I.M.B.R. Sangli

ABSTRACT-The Indian Banking Industry is making a great advancement in terms of quality, quantity, expansion, diversification and is keeping up with updated technology, ability, stability and thrust of financial system, where commercial bank play very important role and emphasize a need of strong effective control system with extra concerned for risk involved in the business. Risk is inherent part of bank's business. Effective risk management is critical to any bank for achieving financial soundness. Credit risk is most simply defined as the potential that a bank borrower or counterparty will fail to meet its obligations in accordance with agreed terms. The goal of credit risk management is to maximize a bank's risk-adjusted rate of return by maintaining credit risk exposure within acceptable parameters. Banks need to manage the credit risk inherent in the entire portfolio as well as the risk in individual credits or transactions. Banks should also consider the relationships between credit risk and other risks. The effective management of credit risk is a critical component of a comprehensive approach to risk management and essential to the long-term success of any banking organization.

KEY WORDS: - Bank, Borrower, Credit risk, Loan, Risk Management.

1. Introduction:-Credit risk is the oldest form of risk that is faced by the bankers across the globe. It is the risk of default on loans. Credit risk is the biggest risk the bank face by the virtue of nature of business, inherits. Important in a bank relationship is "know your client principles," by becoming familiar with the borrower. It is important that bank deal with customer with sound reputation and creditworthiness. Therefore banks need to manage the credit risk in their credit portfolio but also that in any individual credit or transaction. The effective management of credit risk is a critical component of comprehensive risk management and essential for the long success of a banking organization.

In recent decades credit risk has become pervasive. Companies borrow to make acquisitions and to grow, small business borrow to expand their capacity and individuals use credit for other purpose. Since exposure to credit risk continues to be the leading source of problems in banks worldwide, banks and their supervisors should be able to draw useful lessons from past experiences. Banks should now have a keen awareness of the need to identify, measure, monitor and control credit risk as well as to determine that they hold adequate capital against these risks and that they are adequately compensated for risks incurred.

2. Literature Review:-

Article 1

Title: Credit as well as credit risk management in banks, February 2005

Author: R S Raghavan

About the Research: Lending methods adopted by banks is a combination of turnover method, cash flow method, cash budget method, projected balance sheet method, net owned fund method and the popular one-size fits all second method of lending. Credit monitoring is an important function of credit management. Credit department should be expertise oriented. Credit risk components include quantity & quality of risk. Exposure ceilings, review, risk rating model, risk based scientific pricing, portfolio management, credit loan review mechanism are the tools of credit risk management.It concludes that banks should lend according to their risk appetite within the need based assessment of the credit requirement of the borrower. An ideal credit risk management system should show a single number as to how much the bank would lose on credit portfolio and how much capital it ought to hold.

Article 2

Title: "RISK MANAGEMENT IN COMMERCIAL BANKS" (A CASE STUDY OF PUBLIC AND PRIVATE SECTOR BANKS), December 2005

Author: **Prof. Rekha Arunkumar**Ph.D., from University of Mysore, **Dr. G. Kotreshwar**Ph.D., M.Com, ICWAI,Professor of Commerce,.

About the Research: This article illustrates that credit risk management in today's deregulated market is a challenge. The very complexion of credit risk is likely to undergo a structural change in view of migration of Tier-I borrowers and, more particularly, the entry of new segments like retail lending in the

credit portfolio. These developments are likely to contribute to the increased potential of credit risk and would range in their effects from inconvenience to disaster. To avoid being blindsided, banks must develop a competitive Early Warning System (EWS) which combines strategic planning, competitive intelligence and management action. EWS reveals how to change strategy to meet new realities, avoid common practices like benchmarking and tell executives what they need to know – not what they want to hear.It concludes that the reputation of a bank is very important for corporate clients. A corporation seeks to develop relationship with a reputable banking entity with a proven track record of high quality service and demonstrated history of safety and sound practices. Therefore, it is imperative to adopt the advanced Basel-II methodology for credit risk. The Basel Committee has acknowledged that the current uniform capital standards are not sensitive and suggested a Risk Based Capital approach. Reserve Bank of India's Risk Based Supervision reforms are a fore-runner to the Basel Capital Accord-II. For banks in India with the ' emerging markets' tag attached to them going down the Basel-II path could be an effective strategy to compete in very complex global banking environment. Indian banks need to prepare themselves to be competed among the world's largest banks. As our large banks consolidate their balance sheets size and peruse aspirations of large international presence, it is only expected that they adopt the international best practices in credit risk management**.**

Article 3
Title: Risk management in Indian banks: Some emerging issues, 2010
Author: Dr. Krishna A Goyal, Convener & Head, Management Department, Bhopal Nobel' (P.G.) College, Udaipur, Prof. Sunita Agrawal, Director, Pacific Business School, Udaipur (Raj.)
About the Research: The article speaks about the various types of risk the banks face in the current scenario. It speaks about the need for risk management and the process of risk management. The tools required for risk control such as diversification of business, insurance and hedging, fixation of exposure ceiling and transfer of risk to another party on time, and securitization and reconstruction are also mentioned. It also talks about the structure of BASEL II. Capital ratio is defined as,

$$\frac{\text{Total capital} - \text{Tier I} + \text{Tier II} + \text{Tier III}}{\text{Credit risk} + \text{Market risk} + \text{Operational risk}}$$

This is minimum capital requirement for banks to manage credit risk. It also talks about the implementation challenges faced by Indian banks in light of risk management, such as implementation of new framework which requires substantial resources, increase in capital requirements due to new norms, data intensiveness of risk management, building models and forecasting and trained and skilled manpower.

Article: 4
Title: BASEL BANKING NORMS: THEIR EFFICACY, ANALYSIS IN THE GLOBAL CONTEXT & FUTURE DIRECTION, 2010
Author: Mohane, Yatin and Shenoy, Akshay
About the Research: This article aims to first build a deeper understanding of the emergence of Basel banking norms (Basel I), and the transition to each of the subsequent regulations (Basel II and Basel III). The primary purpose of developing this understanding is to further analyze the extent of effectiveness of the Basel norms. To explore how such regulations impact an economy, author has specifically looked at four economies of the world, which are geographically apart, in this context. The idea is to study how; for instance, banking institutions have shaped up to these norms – and whether the effects were favorable or adverse. Then conclude by conceptually looking at the future direction of regulations such as the Basel norms in the banking industry.
The Basel norms, at some level, aim to create a global banking system that is fairly homogenous. While this very aim purports to build a more robust financial system, it may actually be its undoing. Simply speaking, a diverse group is an advantage since an attack only affects a certain percentage of its constituents.
The Basel norms also fail to consider national competencies. We have a global scenario where individual countries vastly differ in their extent of development. In an age where international banks are so

prevalent, such differences across geographies can become tricky to deal with. The Basel accords need to incorporate, in some form, the element of national competencies so as to create a level-playing field.
While the Basel accords aim to bring along a host of benefits, they inevitably imply high costs for the adopting nations. This is especially true because there is no single set of dates corresponding to the implementation of a particular Basel regulation (say, Basel III) worldwide. This lack of synchronization in the adoption of the norms dilutes their efficacy. The proposal of phases and timelines for implementation should be put forth in a manner that ensures a fair amount of coordinated adoption.

Article 5
Title: An Empirical Analysis and Comparative Study of Credit Risk Ratios between Public and Private Sector Commercial Banks in India, 2011
Author: Somanadevi Thiagarajan (Ph.D. Scholar, Management Sciences, Anna University of Technology, Coimbatore, India Lecturer faculty of Management, A. Ramachandran (Director, SNR Institute of Management sciences, SNR son's college, Coimbatore, India)
About the Research: In this article, a study was carried out to measure the credit risk component of the Indian Scheduled Commercial Banking Sector by using data of ten years (2001-2010). It illustrates how credit risk ratios can be used to measure the credit risk in the banking sector. The results of the study indicate a consistent increase in the total loans to total assets ratio and the total loans to total deposits ratio for both public and private sector during the period of study. There was a gradual decrease in the ratio of nonperforming loans to total loans for both public and private sector banks from 2001 to 2008 but there has been a gradual increase from 2009 to 2010 and this is significantly higher for private sector banks as compared to public sector banks. Also the study indicates a significantly drastic increase in the total loans to equity ratio in the public sector banks in the last four years. It also indicates that banks can have their own risk management practices but has to be appropriately disclosed.

3. Objectives of Credit Risk Management:-
- Evolve integrated framework for categorizing various types of loans and advances and determine implications on quality of credit risk.
- Draw up suitable strategies at the corporate level to attain the prescribed level of exposure and issue guidelines to strategic Business Units. Benchmarks could be in terms of recovery percentages, NPA levels, volume of exposure, etc.
- Review the exposure and performance periodically.
- Devise suitable control or monitoring mechanisms.
- Evolve and refine analytical tools assess risk profiles, for ensuring healthy portfolio and guarding against sickness.

4. Components of Credit Risk:-The primary components of a sound credit risk management process are:
- A sound, well-defined credit-granting criterion.
- A comprehensive risk measurement and evaluation approach.
- A detailed structure of limits, guidelines and other parameters used to govern risk taking.
- A strong management information system for controlling, monitoring and reporting risks.
- An effective problem credit management process.

5. Sound Credit Risk Management and Monitoring:-
- Establish an effective loan review system and address key elements of an effective loan review program (such as qualification and independence of loan review personnel, frequency, scope and depth of review of findings and follow up and work paper and report distribution.)
- Establish a comprehensive and effective credit grading system.
- Create portfolio mix and risk diversification guidelines and limits.
- Establish collection and problem loan resolution procedures.
- Establish charge- off and nonaccrual policies.

- Establish the methodology for determining the adequacy of the allowance for loan and lease losses. It should also ensure compliance with Accounting standards codification and regulatory guidance.
- Establish a threshold for annual credit reviews to assess the financial strength of borrowers.
- Establish procedures to identify, approve, monitor and report all loan policy exceptions with acceptable risk mitigates. Additionally, the loan policy should set risk tolerances for total policy executions.

The loan policy should be tailored to the organization and reflect the local or regional economic conditions and credit needs. At least annually, the board should review and revise the policy and communicate the policy to all appropriate personnel. Deviation from the loan policy should not be recurring or excessive and should be reported (by policy exception and in the aggregate) to the board of directors.

6. Evaluation Process for Credit Activities:-

- Banking institutions should identify and manage credit risk inherent in all products and activities.
- Banking institutions should conduct a product approval program to assess the risks inherent in any new product or area of business. They should ensure that the risks of products and activities new to them are subject to adequate procedures and controls before being introduced or undertaken. These products / activities should be approved by the Board or an appropriate committee. Where this function is being carried out by a committee, the Board should be informed at the nearest Board meeting. Industry specialists should be engaged to assist the banking institution in its risk assessment, where necessary.
- For existing products, a regular evaluation program should be conducted. The Board or the appropriate committee should set a policy on review interval or date.
- Each product approval / evaluation program should be signed off by the various management in charge of the following risks:
  - Credit risk
  - Market risk (if any)
  - Liquidity risk (if any)
  - Legal risk
  - Accounting and financial reporting
  - Audit and internal control

To ascertain that the relevant issues surrounding the product pertaining to their area have been properly examined and that they are satisfied with being able to assimilate them properly into their respective scope of responsibility.

7. Mitigating credit risk

Lenders mitigate credit risk using several methods:

- Risk-based pricing: Lenders generally charge a higher interest rate to borrowers who are more likely to default, a practice called risk-based pricing. Lenders consider factors relating to the loan such as loan purpose, credit rating, and loan-to-value ratio and estimates the effect on yield (credit spread).
- Covenants: Lenders may write stipulations on the borrower, called covenants, into loan agreements:

o Periodically report its financial condition

o Refrain from paying dividends, repurchasing shares, borrowing further, or other specific, voluntary actions that negatively affect the company's financial position

o Repay the loan in full, at the lender's request, in certain events such as changes in the borrower's debt-to-equity ratio or interest coverage ratio

- Credit insurance and credit derivatives: Lenders and bond holders may hedge their credit risk by purchasing credit insurance or credit derivatives. These contracts transfer the risk from the lender to the seller (insurer) in exchange for payment. The most common credit derivative is the credit default swap.
- Tightening: Lenders can reduce credit risk by reducing the amount of credit extended, either in total or to certain borrowers. For example, a distributor selling its products to a troubled retailer may attempt to lessen credit risk by reducing payment terms from *net 30* to *net 15*.
- Diversification: Lenders to a small number of borrowers (or kinds of borrower) face a high degree of unsystematic credit risk, called concentration risk. Lenders reduce this risk by diversifying the borrower pool.
- Deposit insurance: Many governments establish deposit insurance to guarantee bank deposits in the event of insolvency and encourage consumers to hold their savings in the banking system instead of in cash.

8. Conclusion:-

The major cause of serious banking problems continues to be ineffective credit risk management. For this reason, credit quality is considered a primary indicator of the financial soundness of these institutions. The objective of credit risk management is to maximize a financial institution's risk adjusted rate of return by maintaining credit risk exposure within acceptable parameters. Credit risk management should not only effectively address the credit risk inherent in the credit portfolio, but should also consider the relationships between credit risks and other risks. The effective management of credit risk is a critical component of a comprehensive approach to total risk management and is fundamental to the safety and soundness of financial institutions. Appropriate policies, procedures and systems should be implemented at each financial institution to effectively identify measure, monitor and control credit risk.

The bottom line for today's banking institutions, particularly the largest and most complex ones, is that they must continue to monitor very carefully the embedded risks of their credit products and services, pay close attention to subtle changes in business practices that could affect the risks related to a given product, and fully understand how the risks in all their business lines intersect and combine to affect the risk profile of the consolidated entity.

References:-

AIMA Journal of Management & Research, May 2013, Volume 7, Issue 2/4, ISSN 0974 – 497

Bank credit management by G. Vijayaraghavan chapter-14 pp-170-171

Kanhaiya singh(2011), " Risk Management", published by Arvind Vivek Prakashan, 1st edition, pp.80-81.

www.allbankingsolutions.com

www.bis.org: Bank for International Settlements.

www.rbi.org.in

www.inflibnet.com

www.investopedia.com

EFFECT OF INFRASTRUCTURE AND RESOURCE MANAGEMENT IN DEVELOPMENT OF SCHOOL CHILDREN IN GADHINGLAJ CITY

Miss.Triveni. P.Mutnale, Faculty in commerce department SADHANA Junior college.Gadhinglaj,
Dr.P.B.Patil, Professor and HOD of Finance and Accountancy ,CSIBER University road Kolhapur

---

ABSTRACT-The paper provides an overview effect of infrastructure and resource management in development of Children in schools in Gadhinglaj city. Effect of Infrastructure and Resource Management refers to collecting information on the progress of the primary schools, comparing school infrastructure of municipal schools with non-municipal schools. However, despite progress, retention rates are not close to universal and progress of schools are not satisfactory. The paper traces on the development of physical facilities like science lab, playground, drinking water facilities and staff training. The paper puts focus on new trends which are useful for the improving education system and thinking of the people. The paper also deals with the programme which is initiated by Government of India is SSA i.e. Sarva Shiksha Abhiyaan. SSA promises to provide useful and quality elementary education to all children in the 6-14 age groups.

Keywords-- Primary Education, Development Of Infrastructure, Innovation In Teaching, Sarva Shiksha Abhiyaan (SSA).

INTRODUCTION -"Education is the most powerful weapon which you can use to change the world."— Nelson Mandela. (Vasant Kunj, New Delhi) Education is very important in human life. Education system is very big in India. Some years ago nearly 290 million students were attending classes. In 1961 only 28% of population of India was literate. In 2006 it increases to 66%. But out of these only 63% of children are studying (Ranjani Iyer Mohanty). Few of them will not continue the education, because of various problems like financial, social, infrastructure facilities etc. As the education is very important for the social reformation and development, these problems need to study in details. So the present paper studied on thinking to find out the performance of various schools for students in concerned with infrastructure of schools, facilities available in the schools.

Municipal schools receive financial support from government even though they suffer from poor results they need to improve education standards. Available funds and physical resources are not properly used and not properly look after. But in non-municipal schools teachers will receive low payment comparing to municipal schools. Even though they have good qualities infrastructure facilities, teaching aids laboratories and libraries etc... In Gadhinglaj city basic education is divided into three levels: lower basic education system includes play group, nursery and standard 1st to 4th and middle basic education system includes from standard 5th to 7th and at last upper basic education system includes from standard 8th to 9th. Lower basic education system is very important in student life. This stage impresses the whole student's life. So now-a-days all parents will see the qualitative school types. But such qualitative schools available if their infrastructure facilities are in good quality.

Government of India has launched education program called "the Sarva Shiksha Abhiyan" (SSA) (Vasant Kunj). According to SSA from the age of 6 years to 14 year children has to provide compulsory education i.e. totally free. Prime minister is the chairman of SSA. In order to provide quality in education, the private institutions easily enter to support and work for it. Universal education and increasing population is liable for the increasing the private educational institutions. Along with the SSA program Government of India started "world education forum" in 2000. This sets goals that all schooling children until they reach 14 year age they considered as very important. It is widely recognized need for change, the Dakar Framework for Action adopted a *World Declaration on Education for All* (EFA) in 2000, which aims as to provide every girl and boy with primary school education by 2015. EFA also clearly mentioned that all children should get together education.

From the past to the present day all type of experts like economists, social scientists, politicians have suggested that education is very important for the country development. Economic and social development of the country is depend upon the education system of that country (Mayer, D.P., Mullens, J. E. & Moore, M. T).Today in education system to getting qualitative education becomes very competitive. In such competition world to meet the expected education becoming increasingly important.

It is very necessary to improve the educational authorities by measuring the effectiveness of the components of educational systems.

After all type of efforts applying by government it would not get satisfaction as much required in educational system. Due to unplanned, improper management and inequalities income of the people results that need to improve education qualities In Gadhinglaj city.

Objectives of the study

1. To study the staff availability in the municipal schools and non- municipal schools.
2. To study the infrastructure availability in the municipal schools and non- municipal schools.

Statement of the problem

The Effect of Infrastructure and Resource Management on School Children as ingrained in the Session of present paper. Municipal schools and non- municipal schools children are the part of the country. Gadhinglaj city was chosen an area of study because it encompassed characteristics of rural, per-urban and urban areas. Hence the findings of the study could serve as indicators of what was experienced in Gadhinglaj.

METHODOLOGY

Research question: What facilities have the municipal schools and non- municipal schools?

Methods ;The study was designed to follow the strategies of descriptive Research(Cohen and Marion 1994) described descriptive research as a study design and used to obtain information concerning the current status of the phenomena under study and to describe what exists with respect to variables or conditions in a situation. The research design was suitable for this study because the study focused on the current phenomenon in the education system. Considering these points, the study includes 8 municipal schools and 10 non- municipal schools in Gadhinglaj city. The sample was drawn from the population consisting of 18 headmasters, 75 teachers who are teaching from 1st standard to 4th standard from municipal and non- municipal schools. Three instruments were used to collect data for the study. These were open ended questionnaires, interviews and document analysis. The open ended questionnaire was for head teachers, the interview was titled for class teachers who are teaching from 1st standard to 4th standard. Expert's suggestions were used in revising the instruments before use in the data collection. Reliability of the instruments was determined through a pilot study in 18 schools. The weaknesses, ambiguity and inconsistence noted were corrected in the final draft before use. As instruments for data collection, Questionnaires wereAdministered to the head teachers of various schools, personnel interviews were held on their various teachers to their schools only. Ended Items in the Questionnaire, Document Analysis, and Interviews were analyzed on an ongoing process as sub-themes and themes emerged from the data. Quantitative data collected from closed ended questionnaires and Document Analysis was analyzed by use of descriptive statistics in form of percentages (Benta Achieng' Opul Akech and Enose M. W. Simatwa)

Analysis of the data-The analysis of the data in present paper is based on the questionnaire collected from the municipal and non- municipal schools have been summarized in the following tables with reference to infrastructure. Infrastructure includes all type of facilities like drinking water,
playground, laboratories, science lab as well as IT lab etc…

Table1: Showing lab facilities in Municipal schools

Sr.No	School Names	IT LAB	Science lab	e-learning	Library
1	Kalu Mastar Vidyalay	--	---	--	Yes
2	Barister Nath Pai Vidyalay	---	---	---	Yes
3	M.R. school	---	---	--	Yes
4	Dr.Zakir Hussain	---	---	--	Yes

	Vidyalay				
5	Savitribai phule School	Yes	Yes	---	Yes
6	Sadhana Vidyalay	---	Yes	--	yes
7	Shreshthi school	---	---	----	Yes
8	Chh.Shivaji school	Yes	---	---	Yes

From this table, it is seen that only some schools have facilities like IT lab, science lab, e-learning and but all have library. A schools need to improve IT lab, science lab, e-learning facilities.This is very serious problem that the students must need to trained by e-learning facilities as was knowledge is more specific and improve concepts of understanding. Today's world is of internet and they need to use the improve performance. From the table it is understand that savitribai phule and chh.shivaji schools have only IT lab.

From overall data comparing to each other among all schools they need to improve more and more with day by day changing technology of the world. The present study shows that the school management have no seriously considered the infrastructure facilitiesto be provided. To remain in competition they need to have facilities as above.

Table 2: Showing infrastructure facilities in Municipal schools

Sr. No	School name	Drinking water facility	Toilet facility	Playground	Building own/lease
1	Kalu Mastar Vidyalay	Yes	Yes	Yes	Own
2	Barister Nath Pai Vidyalay	Yes	Yes	Yes	Own
3	M.R. school	Yes	Yes	Yes	Own
4	Dr.Zakir Hussain Vidyalay	Yes	Yes	Yes	Own
5	Savitribai phule School	Yes	Yes	No	Own
6	Sadhana Vidyalay	Yes	Yes	Yes	Own
7	Shreshthi school	Yes	Yes	Yes	Own
8	Chh.Shivaji school	Yes	Yes	Yes	Own

Table 2 gives information about infrastructure each of the school. These facilities include drinking facility, toilet facility, playground and about school building. From the table it is understand that now-a-days every municipal schools have all facilities. Only Savitribai Phule School don't have playground.

Table 3 Showing lab facilities in Non-Municipal schools

Sr.No	School Names	IT LAB	Science lab	e-learning	Library
1	Lotus English medium School	Yes	----	---	Yes
2	Kedari Redekar English medium School	Yes	---	--	Yes
3	Neora English medium School	Yes	Yes	Yes	Yes
4	Vikram primary School	---	---	Yes	Yes

5	Jagruti School	---	---	Yes	Yes
6	Dinakar rao Shinde school	---	Yes	--	yes
7	Creative English medium school	Yes	Yes	Yes	Yes
8	Kil-bil English medium school	----	Yes	Yes	Yes
9	Kil-bil marathi medium school	-----	-----	Yes	Yes
10	Gadhinglaj school Gadhinglaj	----	Yes	Yes	Yes

The table 3 shows that how many schools have various facilities like IT lab, science lab, e-learning and library. Among this information all schools have library facility but according to new changing generation IT lab, science lab, e-learning facilities till need to improve. Lotus English medium School, Kedari Redekar English medium School and Dinakar rao Shinde schools not have e-learning facility. From the table it is also understand that Lotus English medium School , Kedari Redekar English medium School, Neora English medium School and Creative English medium schools have IT lab. And it is also understand that every English medium schools have science lab and IT lab but others are not. From overall data comparing to each other among all schools they need to improve more and more with day by day changing technology of the world.

Table 4: showing infrastructure facilities in Non-municipal schools

Sr.No	School name	Drinking water facility	Toilet facility	Building own/lease	Playground
1	Lotus English medium School	Yes	Yes	own	Yes
2	Kedari Redekar English medium School	Yes	Yes	Lease	Yes
3	Neora English medium School	Yes	Yes	Own	No
4	Vikram primary School	Yes	Yes	Own	Yes
5	Jagruti School	Yes	Yes	Own	Yes
6	Dinakar rao Shinde school	Yes	Yes	Own	No
7	Creative English medium school	Yes	Yes	Own	Yes
8	Kil-bil English medium school	Yes	Yes	Lease	Yes
9	Kil-bil marathi medium school	Yes	Yes	Lease	Yes
10	Gadhinglaj school Gadhinglaj	Yes	Yes	Own	Yes

Table 4 gives information about infrastructure of the school. Which include drinking facility, toilet facility, playground and about school building. From the table it is understood that now-a-days every non-municipal schools also has all facilities. But every school may not have playground. Only Neora English medium School and Dinakar rao Shinde School not has own playground. From the table it is also seen that Kil-bil school and Kedari Redekar English medium School are non-municipals even though they have not playground. From the table it is also seen that except these three schools all schools have their own playgrounds. For today's generation needs building is own or lease it is not necessary but playground for children is very important for students overall development.

Findings regarding Municipal schools

There were lack of facilities which are support to students like computers lab, IT lab, e-learning.

- Lack of necessary facilities which shows standard of schools like there were all schools not have playground as well as science lab.
- There were no technology improvements as much necessary for student development.
- There were no building improvements as much necessary for school performance.

Findings regarding Non-Municipal schools

- They must give importance to infrastructure for student development.
- The families give preference to more and more for the English medium schools as they have more income but low income people wants to prefer non-municipal schools but they don't have as much money to pay fees.

Conclusion -In todays challenging world students requires new capacities for schools and new infrastructure with changing technology. In present days enrollment of students is very high in some schools. So that the Technology assists to improve the comprehension of the students through participatory approach. Classrooms are viewed as places where all type of conversations should take place. As student engage in their work and discuss their problems with meaningful expression. Schools supposed to be a place where children get all round of knowledge including health, physical growth, mental health, community life and social skills.

REFERENCES

1. Benta Achieng' Opul Akech and Enose M. W. Simatwa**--** Opportunities and challenges for public primary school head teachers in the implementation of free primary education in Kisumu Municipality, Kenya: An analytical assessment
2. Cohen C, Marion L (1994). Research Methods in Education. London.UK Routledge.
3. Ranjani Iyer Mohanty-- India correspondent about kids health primary education in INDIA state report cards 2011-12 elementary education in India
4. Vasant kunj, new Delhi--Final report on quality in school education *for* quality council of India new Delhi institute for studies in industrial development 4, institutional area.
5. Mayer, D.P., Mullens, J. E. & Moore, M. T. Monitoring school quality: an indicators report. Mathematical policy research, Inc. U.S. Department of Education,2000.

Study of Consumer buying behaviour of Mobile phone users with reference to Ratnagiri District

Dr.P.B.Patil, Professor and Head Dept. of Finance and Accountancy CSIBER, Kolhapur.
Prof. M. H. Magdum,Associate Professor, Head Department of Commerce,ASP College,Ratnagiri

---

Introduction:A mobile phone is the most affordable product for communication today. Today it is witnessing rapid growth in mobile and internet penetration. Recent February 2009 total phone subscribers 413 million out of that 91% are mobile phone s subscribers i.e. 375.75 millions. Monthly subscribers' addition is running close to 8 million.

Mobility is the window to the world for many people in small towns and rural. It is their newspaper, radio, television all rolled into one. It has made some journalists, some a conscience people and some cameraman news in its first reported on SMS and then follow mobile phone pictures, videos. For young people mobility has given them a ticket to a set of digital communities. A mobile phone has become the ultimate personal product in. It is the huge personality statement and competes with other 'notice me' products like a watch, a pen, shoes, handbag, and sunglass. A mobile phone is with you 24x7. Thus mobility is here to impact nation's citizens and commerce in a profound way. Today you go out with your visiting card, wallet, keys and a pen. In future world, you will not need any of these. All you will need is a mobile phone.The development of mobile phones and technologies has been an extended history of innovation and advancements cropped up due to dynamic changes in consumers' needs and preferences. Among these developments, mobile phone devices have had one of the fastest household adoption rates of any technology in the world's modern history (Comer and Wikle, 2008). Nowadays, mobile handsets have become an integral part of human daily life and personal communication across the globe.

OBJECTIVE OF THE STUDY: In view of the above introductory remarks, the main object is to study buying behaviour towards mobile phone users with reference to Ratnagiri district and other specific objectives are as below

1. To examine the profile of users of mobile in Ratnagiri district.
2. To revel the profile of the mobile customers in the market.

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

Introduction.The study on consumer behaviour of any product is highly correlated with their profile. The brand preference, perception on the service quality, customer loyalty and problem encountered in the consumption any goods and services are related to the profile of respondent. The mobile phone service is not an exceptional case. The factors influencing to choose the hand set and mobile phone services and attitude on the services availed by the respondents is highly influenced by the profile of the respondents since the profile of the respondents is the base for their entire attitude. In the present study, the profile variables are confined to age, sex, level of education, occupation, family material possession. The respondents in the present study are selected from the nine blocks in Ratnagiri district and also from Ratnagiri city in order to represent the GSM users and CDMA users population purposively. The data is analysed and interpreted as per consumer buying behaviour process.

A) Analysis of Personal Information

Gender wise distribution of Respondents among the Respondents: Since the Gender wise distribution of respondents is one of the important profile variables in the mobile service market, it is included in the present study. The female respondents may use the mobile phone service for the official and also security purpose. Their expectations and perceptions on the mobile phone service may be differing from the male respondents. The male respondents may be influenced by so many factors to have the handset and also mobile phone services. The sex distribution of respondents is as shown below.

Gender wise distribution of Respondents among the Respondents

Sr. No.	Gender	Number of respondents in		Total
		GSM users	CDMA users	
1	Male	294	108	402
2	Female	225	66	291
3	**Total**	**519**	**174**	**693**

Gender wise distribution of Respondents among the Respondents

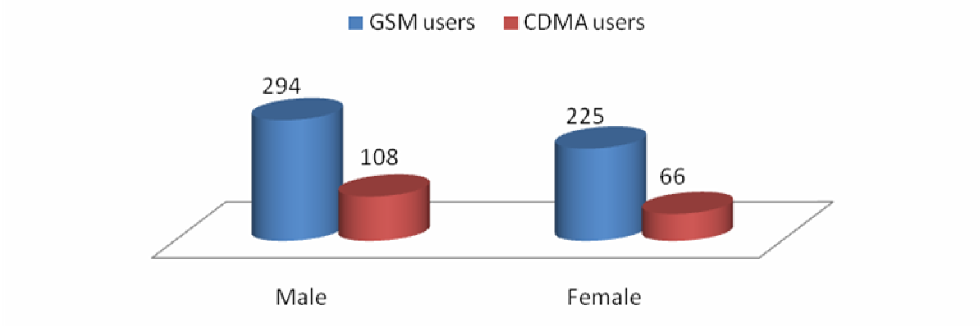

The important gender among the respondents in the present study is male which also constitutes 58.00 percent to the total. Among the GSM and CDMA users, the male respondents constitute 56.65 and 62.07 percent to its total respectively. It infers that the numbers of female respondents are identified as higher in GSM users' area than in CDMA users' area.

Classification of Respondents on the basis of Age: The age of the respondents indicate their level of awareness and interest in using the innovative products especially the electronic goods. The youngsters may be interested to know about the new products come in the market. And they are highly interested to evaluate the service offered by the companies also. Hence, the present study includes the age as one of the profile variables. The age of the respondents in the present study is confined to less than 25 years, 25 to 30, 31 to 35, 36 to 40, 41 to 45, 46 to 50 and above 50 years. The distribution of respondents on the basis of their age is illustrated in Table.

Classification of Respondents on the basis of Age

Sr. No.	Age	Number of respondents in		Total
		GSM users	**CDMA users**	
1	Less than 25	69	18	87
2	25 – 30	63	36	99
3	31 – 35	84	33	117
4	36 – 40	123	30	153
5	41 – 45	69	27	96
6	45 – 50	66	24	90
7	Above 50	45	6	51
	Total	**519**	**174**	**693**

Classification of Respondents on the basis of Age

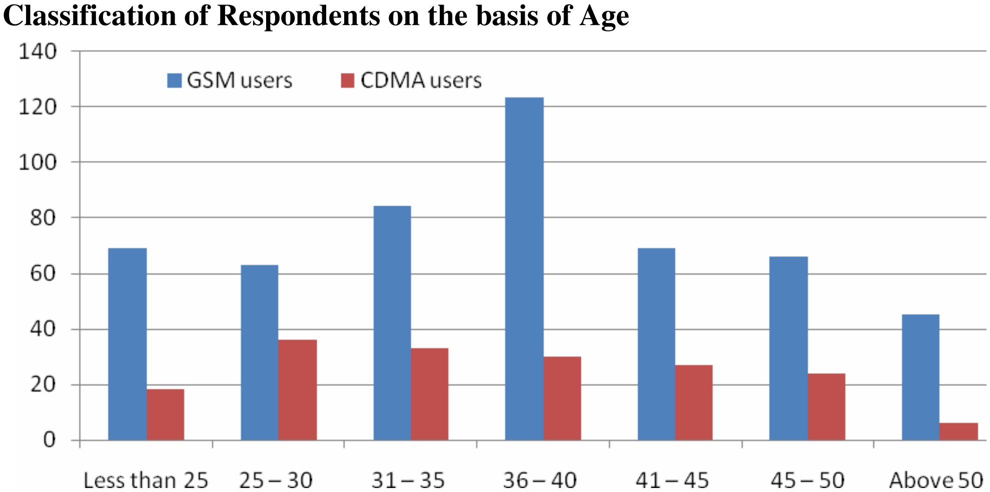

In total, a maximum of 22.08 percent of the respondents are in the age group of 36 to 40 years which is followed by the age group of 31 to 35 years which consists of 16.88 percent to the total. The number of respondents with the age group of above 50 years constitutes 7.36 percent to the total. The important age among the GSM users are 36 to 40 and 31 to 35 years which constitute 23.69 and 16.18 percent to its total respectively. Among the CDMA users, these two age groups are 25 to 30 and 31 to 35 years which constitute 20.69 and 18.97 percent to its total respectively. The number of respondents with the age group of above 50 years constitutes 8.67 percent to its total in GSM users' area whereas in CDMA users' area, it constitutes 3.45 percent to its total respectively.

Level of Education among the Respondents: The level of education indicates the cause of studies completed by the respondents so far. Since the level of education has its own difference on the preference of handset, mobile phone service and attitude towards the services availed so far, it is included as one of the profile variables in the present study. The highly educated respondents may here more knowledge on mobile phone services. By that they are able to compare the services offered by different services providers. So that they may have more ability to evaluate the services in the cellular phone market. At the same time, the lesser education may try to know the attributes of the products from others. The level of education in the present study is grouped into school level, higher secondary level, under graduation, post graduation, professional and others. The distribution of respondents on the basis of their level of education is shown in table

Level of Education among the Respondents

Sr. No.	Level of Education	Number of respondents in		Total
		GSM users	CDMA users	
1	School Level	27	15	42
2	Higher Secondary level	87	36	123
3	Under graduation	177	63	240
4	Post graduation	129	24	153
5	Professional	57	6	63
6	Other	42	30	72
	Total	**519**	**174**	**693**

Level of Education among the Respondents

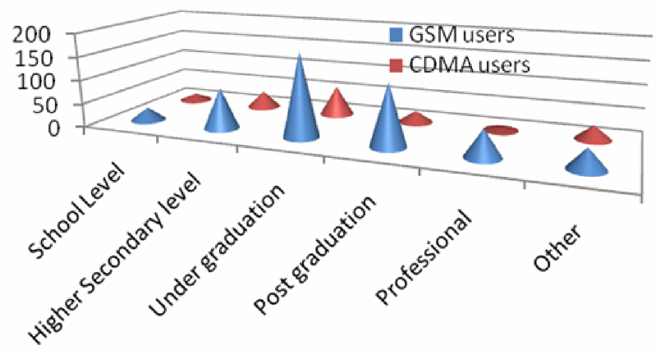

The important levels of education among the respondents are under graduation and post graduation which constitute 34.63 and 22.08 percent to the total respectively. It is followed by the respondents with higher secondary level of education which constitute 17.75 percent to the total. The important levels of education among the GSM users are under graduation and post graduation which constitute 34.10 and 24.86 percent to its total respectively.Among the CDMA users, these two levels of education are under graduation and higher secondary level which constitute 36.21 and 20.69 percent to its total respectively.

Occupation among the Respondents: The occupation of respondent plays a significant role in influencing his/her buying decision. The life styles and buying consideration and decisions differ widely according to the nature of the occupation. The need of having mobile phone and its services may be related with the occupation of the respondents.

Hence, the occupation is included as one of the profile variables. The occupational structure among the respondents may have its own impact on the respondents' attitude towards the services. In the present study, the occupation among the respondents is classified into house-wives, students, unemployed, farmers, agriculture labour, private employment, government employment, professionals and business men. The occupational structure among the respondents is present in table below.

Occupation among the Respondents

Sr. No.	Occupation	Number of respondents in		Total
		GSM users	CDMA users	
1	Housewives	84	12	96
2	Students	24	12	36
3	Unemployed	33	12	45
4	Farmers	54	21	75
5	Agriculture Labour	18	12	30
6	Private employment	72	33	105
7	Govt. Employment	99	27	126
8	Professional	57	6	63
9	Businessmen	78	39	117
	Total	**519**	**174**	**693**

Occupation among the Respondents

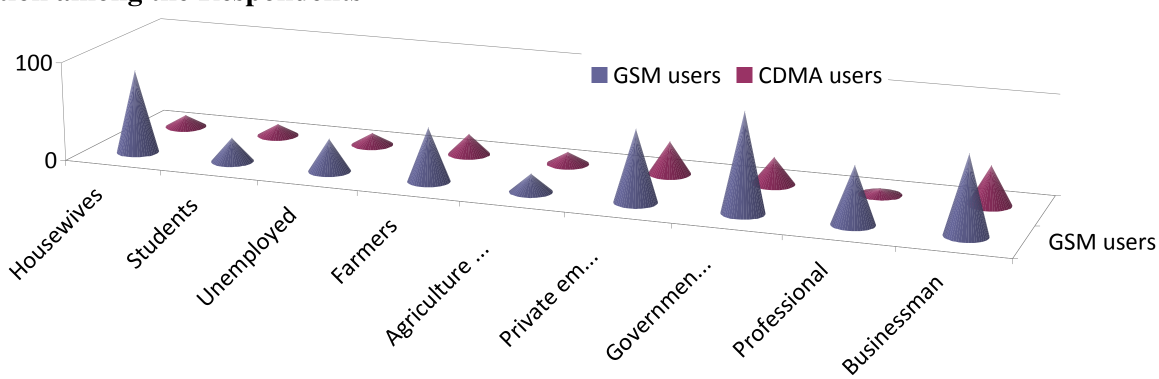

The important occupations among the respondents are Government employment, businessmen and private employment which constitute 18.18, 15.15 and 16.88 percent to the total respectively. The number of house wives constitutes 13.85 percent to the total. Among the GSM uses, the important occupations among the respondents are government employment, housewives and businessmen which constitute 19.08, 16.18 and 15.03 percent to its total respectively. Among the CDMA users, these occupations are Businessmen, private employment and Government employment which constitute 22.41, 18.97 and 15.52 percent to its total respectively.

Family Size among the Respondents: Family is a small reference group but it is prominent in influencing in consumer behaviour. Most of family members expert strongly influenced on buying decision.

The family size among the respondents indicates the number of family members living along with the respondents. Since the family size is one of the important factors influencing the respondents' attitude and loyalty in the cell phone industry, it is included as one of the profile variables.The higher family size lead to more financial and other commitment to the respondents. So that they may not be able to evaluate the exact services offered by the service providers. In the present study, the family size is confined to less than 3, 3 to 5, 6 to 8, 9 to 11 and above 11 members. The distribution of respondents on the basis of their family size is shown in table below.

Family Size among the Respondents

Sr. No.	Family Size	Number of respondents in		Total
		GSM users	CDMA users	
1	Less than 3	168	42	210
2	3 – 5	237	66	303
3	6 – 8	72	27	99
4	9 – 11	18	21	39
5	Above 11	24	18	42
	Total	**519**	**174**	**693**

Family Size among the Respondents

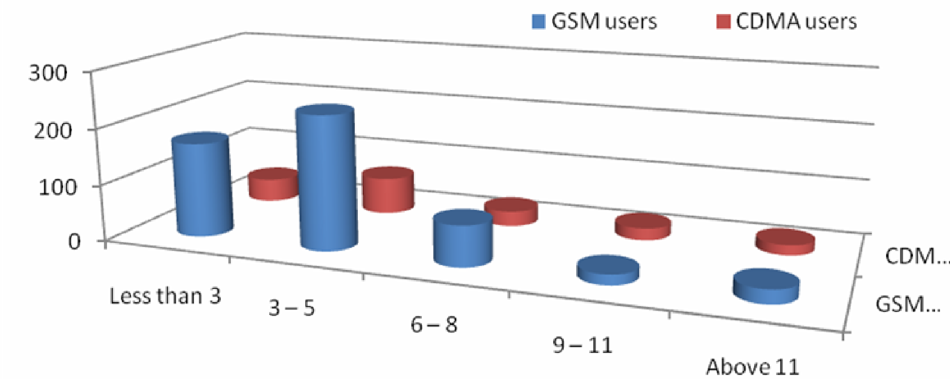

The important family sizes among the respondents are 3 to 5 and less than 3 members per family which constitute 43.72 and 30.30 percent to the total respectively. The respondent with the family size of above 11 members constitutes 6.06 percent to the total. The important family size among the respondents among GSM users are 3 to 5 and less than 3 members which constitute 45.66 and 32.37 percent to its total respectively. Among the CDMA users, these two family sizes are 3 to 5 and less than 3 members which constitute 37.93 and 24.14 percent to its total respectively. The respondents with the family size of above 11 members constitute 4.62 and 10.34 percent to the total respondents in GSM users and CDMA users area respectively.

Family Income among the Respondents : The family income reveals the total income earned by all earning members in the respondent family. Since the family income provides the standard of living and also the purchasing power to the respondents, it is included as one of the profile variables. The higher family income provides more purchasing, power to the respondents. By that, the respondents may be aware of the mobile phone services. The family income per month among the respondents is classified into less than Rs. 5,000; 5000 to 7500; 7501 to 10000; 10001 to 12,000; 12001 to 15000; 15001 to 17500; 17500 to 20000 and above 20000. The family income among the respondents is given in Table below.

Family Income Among the Respondents

Sr. No.	Family Income per month	Number of respondents in		Total
		GSM users	CDMA users	
1	Less than Rs.5000	78	33	111
2	Rs. 5001 – 7500	72	18	90
3	Rs. 7501 – 10000	57	24	81
4	Rs. 10001 – 12500	66	27	93
5	Rs. 12501 – 15000	63	21	84
6	Rs. 15001 – 17500	45	21	66
7	Rs. 17501 – 20000	66	15	81
8	Above Rs. 20000	72	15	87
	Total	**519**	**174**	**693**

Family Income among the Respondents

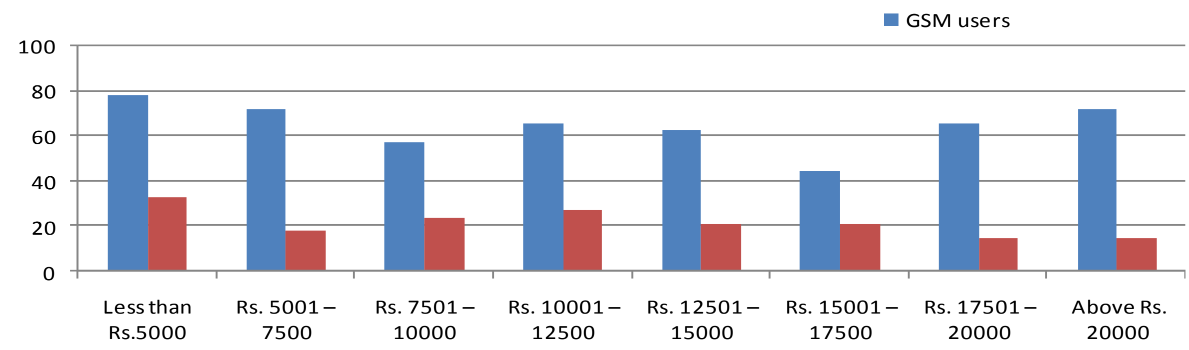

The important family incomes among the respondents are less than 5,000 and Rs. 10001 to 12500 which constitute 16.02 and 13.42 percent to the total respectively. The number of respondents with the family income of above Rs. 20000 constitutes 12.55 per cent to the total. Among the GSM users, the first two family incomes are less than Rs. 5000 and above 20000 which constitute 15.03 and 13.87 percent to its total respectively. Among the CDMA users, these two family incomes are less than Rs. 5000 and Rs. 10001 to 12500 which constitute 18.96 and 15.52 percent to its total respectively.

Number of Earning Members per Family

It indicates the total earning members living along with the respondent family. The higher number of earning members per family is the base for higher family income. The higher family income provides better standard of living among the respondents with higher standard of living may have more knowledge on the mobile phone industry. They may slightly evaluate the services offered by the companies also. The earning members per family are confined to one, two, three, four and more than four in the present study. The distribution of respondents on the basis of the number of earning members per family shown in table below.

Number of Earning Members in a Family

Sr. No.	Number of Earning Members in a family	Number of respondents in		Total
		GSM users	CDMA users	
1	One	237	78	315
2	Two	192	45	237
3	Three	69	30	99
4	Four	18	12	30
5	More than four	3	9	12
	Total	**519**	**174**	**693**

Number of Earning Members in a Family

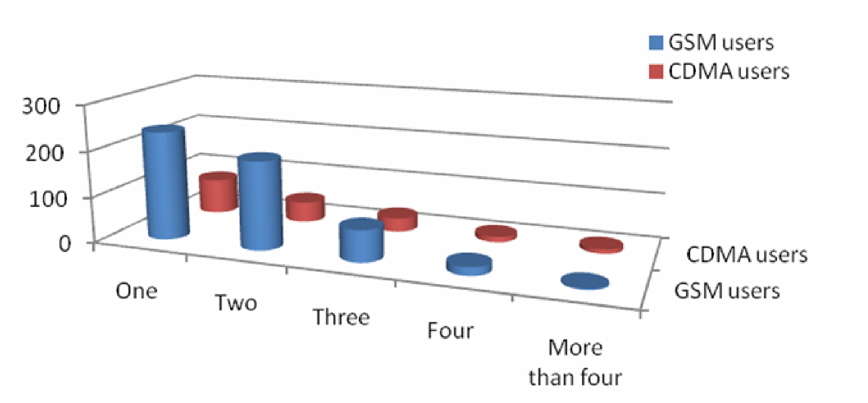

In total, a maximum of 45.45 percent of the respondents have only one earning member in their family. It is followed by two earning members per family which constitutes 34.19 percent to the total. The number

of respondents with more than four earning members constitutes 1.73 percent to the total.Among the GSM users, the important numbers of earning members are one and two which constitute 45.66 and 36.99 per cent to its total respectively. Among the CDMA users, these two are also one and two but these two constitute 44.83 and 25.86 percent to its total respectively.

Schemes opted among the Respondents

There are two schemes opted by the service providers to the customers in the mobile phone service market. These are prepaid schemes and post paid schemes. The number of respondents who opted for prepaid and post paid schemes in GSM users and CDMA users area are summarized in table below.

Schemes opted among the Respondents

Sr. No.	Scheme opted	Number of respondents in		Total
		GSM users	CDMA users	
1	Pre-paid	342	174	516
2	Post- Paid	177	--	177
	Total	**519**	**174**	**693**

Schemes opted among the Respondents

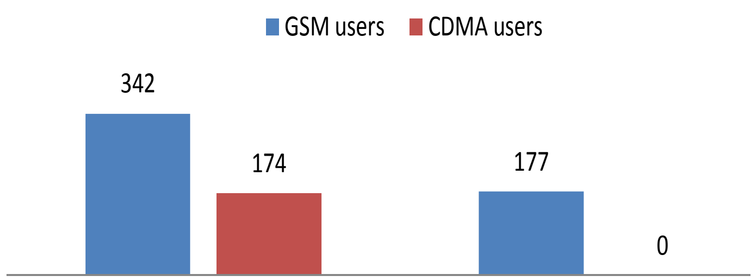

In total, 74.46 percent of the respondents opted the prepaid schemes whereas the remaining 25.54 percent of respondents opted for post paid schemes. Among the GSM users, 65.89 percent of the respondents opted for prepaid schemes whereas the remaining 34.11 percent of the respondents opted for post paid schemes. In the CDMA users areas, 100.00 percent of the respondents opted for prepaid schemes. The analysis infers that the important schemes opted by the respondents in the study area is prepaid schemes.

Findings on the basis of personal information:

1. The important Gender among the users is male. The important ages among the users are 36-40 years and 31 to 35 years. Among the GSM and CDMA users, they most important age is 36-40 years and 25 to 30 years. The dominant level of education among the GSM and CDMA users, the most graduation. Among the GSM and CDMA users, the most important level of education is under-graduation. The important occupation among the GSM and CDMA users are Government employment and businessman respectively.

2.The important family sizes among the users are 3 to 5 and less than 3 members. Among the GSM and CDMA users, it is 3 to 5. The dominant number of earning members per family among the respondents is one. The important family income among them is less than Rs. 5,000 and Rs. 10,001 to 12,500/-. .

Suggestions1) The mobile company should be concentrate of female members by providing new packages and new schemes. Similarly the company should focus to attract the respondent the age group of 25 to 35 and 41 to 50 above. Some companies provided packages to young generation it should be provided by all the companies and also implement the schemes for senior citizens.

2)In order to attract more customers as per age, income and family size mobile companies should develop the internet facility on mobile phone by developing coverage (range) in rural area.

3)Presently the company to company free calls; free talk packages facilities are provided by the company in order to capture the more market the same package facility provided by one company to another company for instant BSNL to Airtel and Vice-a-versa; Uninor to Idea and Vice-a-versa etc.

 ISSN 2277-8063

The Changing Contours of Industrial Relations- A Review of Alternative Dispute Resolution Mechanism

Smt.Ashwini V.Kulkarni*

Industrial Relations-Conceptual Analysis: The term 'Industrial Relation' is so broad that it is not amenable to a precise definition. It can, however be described as a subject which includes in its purview all types of relationship that arises in the process of production between employer and employee, or employers and trade union, workers or among the union themselves. The industrial relation is primarily concerned with the relations between the parties in industry, particularly with the determination of working condition and wages. But industrial relation should not be taken as one, which denote the union-management relations operating within the spectrum of industrial peace or conflict, on the other hand, it should be taken as one which is concerned with larger subject of the industrial relations system, which defines the role, status and the conduct of productive purpose in an economy characterized by its peculiar social and economic conditions prevailing under given technological market and power context giving rise to the creation of a body of rules to govern the interactions of the different groups of people involved therein. An industrial relation system at any one time in development is regarded as comprised of certain actors, certain contexts on ideology, which binds the industrial relations systems together, and a body of rules created to govern the actors at the work place and work community.

Industrial relations play a crucial role in establishing and maintaining industrial democracy in India. In India, it has passed through several stages. A number of factors – Social, economic and political have influenced industrial relations in India. In the pre-independence days workers were 'hired and fired' as they were neither organized nor had any protection of law. The employer was in a commanding position, working conditions were poor and wages were very low. When these conditions continued despite the efforts of leaders, it paved the way for revolutionary movements; however, even till the end of First World War, the trade Union movement had not emerged. After the First World War, the industrial relations assumed a new dimension when workers resorted to violence and employers to lockouts. As a result, the government enacted the Trade Disputes Act 1929 to enhance the early settlement of industrial disputes. However, it was found that neither the central government nor the state government made adequate use of this law.

It is universal fact that when the labour -management relations are strong and at harmony, the industry will progress economically. However, it is equally true that relationship between the labour and management has always been sour. The management always shows thumbs down for the demands made by the labourers as a collective action. This leads to strikes, lockouts and tussle between the management and the labour force of corporation. But labour today is front page news and his importance in the industrial system and in the future planned economy of the country has been recognized at the global level. Without labour nothing is possible, obviously, until a nation has secured a body of fit, efficient and contented workers, it cannot aspire for permanent progress. Good industrial relations are an outcome of a healthy relationship between employers and employees. When it is affected not merely the interest of labour or the employer is affected but also the social and economic goals to which the state is committed will be affected which in turn will have an impact on economic justice.

Industrial peace and Industrial Harmony are the two sides of the same coin which are the the constitution. The source and strength of industrial branch of Third world Jurisprudence is social justice proclaimed in the preamble of the constitution. Part III of the constitution also guarantees fundamental rights to any citizens which includes labour also. Though entire constitution is permeated by the aim of national renaissance, the core of the commitment to social revolution lies in Part III and IV of the constitution under Article 14,19(1)(a)(b)(c), 32, 38, 39,41,42, 43. In fact these Articles are the substratum of industrial jurisprudence. The interesting constitutional development is the expansion of Article 21 of the Constitution. Right to life as enshrined in Article 21 means right to live with human dignity. Right to live with dignity derives its life and breath from the Directive Principles of state Policy and particularly clauses (c)and (f) of the Article 39 and Article 41 and 42. Thus the constitution provides a new jural base for industrial law in India. In a state endowed with positive content, labour legislation is one of the most progressive and dynamic instruments for achieving socio-economic progress. Its object is not only to provide machinery and methods for settlement of industrial disputes but also to create such

conditions of amity and harmony which will prevent industrial disputes and infuse a spirit of co-operation in them. In the discharge of its five important role of Protector, Dispenser of social justice, Industrial manager, Economic controller and Arbitrator and in a vast country like ours, having legislatures both at state and at centre there is bound to be a plethora of labour laws. Modern industrialization and the economic growth envisaged in our planning would of necessity call for increased use of legislation not only for tackling the social and economic problems that are existing but also for creating such industrial conditions as would seen to be conducive for establishing a healthy and just social order.

Industrial relation is mainly concerned with employer–employee relation. Good Industrial relation is not only concerned with maintaining of cordial atmosphere in the industry, but also facilitates production and industrial growth. This requires industrial peace and harmony. In India the industrial relation is basically promoted by three legislations which are being judicially developed from time to time. So we find the legal framework dealing with Industrial relations in three legislations: Trade Union Act, 1926: Industrial Dispute Act, 1947 and the Industrial employment standing orders Act 1946. Though these are very old statutes, these are being amended from time to time, especially the Industrial Dispute Act, 1947 and Judiciary has developed the industrial relations law to suit the new challenges posed. The roots for the legislative amendments and developments of the law by the Judiciary can be found in the directive principles of state policy of the constitution.

Alternative Dispute Resolution in Employment Arena :Industrial relations are a dynamic socio-economic process. It is a designation of a whole field of relationships that exist because of the necessary collaboration of men and women in the employment processes of industry. It is not the cause but an effect of social, political and economic force. It has two faces, like a coin – co-operation and conflict. The relationship undergoes change from thesis to antithesis and then two syntheses. The relationship starting with co-operation soon changes into conflict and after its resolution again changes into co-operation. This changing process becomes a continuous feature in industrial system.

Conflict resolution is a crucial part of any country's sustainable industrial relations system. It is essential to find a balance between core labour rights and employment market flexibility, because both are necessary ingredients for healthy economic and social development. One of the important tools in promoting the amicable development of these interests is effective dispute resolution. It is necessary to settle labour disputes through framework procedures designed to bring about effective, efficient, and equitable resolutions for the benefit of involved parties and the greater economy. Without the use of effective dispute resolution methodologies, dispute will increase and ultimately undermine national workplace productivity.

In this fast-changing workplace environment, new and innovative tools, techniques and approaches to negotiation and conflict resolution are now being studied, developed and applied. There is a growing stress on prevention of disputes with a focus on mutual gains bargaining and win-win negotiations. In many countries the traditional dispute settlement approaches are being questioned and greater emphasis is being placed on labour-management cooperation.

A new approach to dispute settlement is Alternative Dispute Resolution system which is an umbrella term used to describe the variety of methods of resolving conflicts outside the traditional adjudicatory system. Alternative dispute Resolutions process is considered to be the mode in which the dispute resolution process is qualitatively distinct from the judicial process. The alternative dispute resolution process aims at rendering justice in the form and content which not only resolves the dispute but tends to resolve the conflict in the relationship of the parties. The primary methods of alternative dispute resolution are Negotiation, Mediation, conciliation and Arbitration.

Conflict and disputes are endemic to industrial societies. The Industrial Disputes Act of 1947 was enacted with the specific purpose of settling industrial disputes and to secure industrial peace and harmony by providing the machinery and procedure for the investigation and settlement of such disputes. It seeks to regulate the employer employee relationship and streamlines a network of machinery and authorities stipulating their powers and procedures. If we look at the historical context when the Industrial Disputes Act was promulgated, we find that the industrial outlook has undergone a sea change. Till the Second World War, there practically was no effective machinery for industrial disputes in India. In this direction, the Bombay Industrial Disputes Act, 1938 was the first important legislation. However, during the Second World War, State intervention became necessary in the settlement of industrial

disputes and the Defense of India Rules was promulgated by the British. The Industrial Disputes Act, which was enacted at the time of independence, incorporated these Rules. Thus, in essence, the Government placed increased reliance on its own intervention in, and control over labour relations. The labour force was seen to be weak and helpless and their protection was necessary. The Act provided for a system wherein Labour Officials could legally mediate and conciliate between disputing parties, and if this failed, refer the dispute for compulsory adjudication. The justification was to ensure social justice to both employers and employees, as the State was a socialist one, operating in a mixed economy.

The Industrial Disputes Act envisages a three dimensional process to deal with the investigation and the settlement of industrial disputes. They are voluntary negotiation, conciliation and adjudication. Although the act thus streamlines for some non-adjudicatory authorities for settling disputes as the first step, the accent on compulsory adjudication is glaring and clear. Conciliation of disputes is compulsory in all public utility services but non-mandatory in non-public utility services. The non-adjudicatory authorities are 'Works Committees', 'Conciliation Officer', 'Board of Conciliation' and 'Court of Inquiry' apart from 'Voluntary Arbitration'; while 'Labour Courts', 'Industrial Tribunals' and 'National Tribunals' are the compulsory adjudication authorities.

The institution of a works committee is the step in the process of investigation and settlement of industrial disputes by the direct method of negotiations between the representatives of employers and workman’s engaged in an industrial establishment. However it is a purely consultative body whose recommendations and suggestions are not binding. No real power is thus envisaged through the act, making it a dead letter and therefore should be scrapped.

Conciliation is the first process adopted by the parties after failure of bilateral negotiations irrespective of the nature of dispute. Conciliation is a persuasive process of settling of industrial dispute. It is a process by which a third party persuades disputants to come to an equitable adjustment of claims. The appropriate government appoints conciliation officers either permanently or temporarily. The process of conciliation is invariably time consuming. Although by statute conciliation proceeding is supposed to be completed within fourteen days; this is rarely achieved. Apart from dispute dragging process, the conciliation doesn’t have any decision making power and uses only persuasive methods. The National Labour commission noted that the disputing parties treat conciliation as a mere hurdle before the next step.

Voluntary arbitration is one of the effective modes of settlement of industrial dispute. It supplements collective bargaining. It provides a new focus for pent-up animosities. Arbitration is probably the quickest method of labour dispute settlement in India. However it is not used very much mainly because the parties can rarely agree on the choice of the arbitrator. Lack of trained body of professional arbitrators, accepted appeal against the award of arbitrators, government intervention makes a mockery of the arbitration procedure and undermines it.

'Compulsory Adjudication' is envisaged as a last resort for dispute resolution under the Industrial Disputes Act. It remains the ultimate real remedy. The Government may, on its own discretion, separately refer the dispute to the Labour Court or Industrial Tribunal for adjudication. If a dispute involves a question of national importance, or is likely to affect the interests of industrial establishments in more than one state, the central Government is to refer the dispute to the National Tribunal. However delay in reference, delay in adjudication, infrastructural issue, qualification for presiding officer and non implementation awards are the obstacles to achieve the industrial peace through adjudication.

Conclusion:he concept of industrial relation is a developing and dynamic concept and does not limit itself merely to the complex of relations between the unions and management but also refers to the general web of relationship normally between employees. A web is much more complex than the simple concept of labour capital conflict.

Industrial Disputes Resulting in Work Stoppages

	2005	2006	2007
No. of Disputes	456	430	375
No. of Workers Involved ('000)	2914	1810	696
Man days Lost (�000)	29665	20324	27514
Wages Lost	116.12	173.01	187.93
(Rs. in Crores)	(146)	(173)	(125)
Value of ProductionLoss (Rs. In Crores)	345.07	381.38	1606.36
	(121)	(99)	(75)

Source: Labour Bureau

The dispute disrupts the economy of the country. When the labour and equipment in the whole or any part of any industry are rendered ideal by strike and lockout, national dividend suffers in way that injures economic welfare. By impoverishing the people actually involved in work stoppages reduce the national income. As per the above table the value of production loss was 345.07 crores in 2005 which was inflated to 381.38 crores in 2006. In 2007 it increases to 1606.36 crores. The increase in value of production loss is matter of great concern a call for urgent action. The current practice of labour law does not resolve dispute, but actually exacerbates them. Labour law has become over burdened by its own complex and often unwritten formalities, traditions and technicalities. ADR in labour law has thus become simply an alternative to the courts for ending disputes through adjudication. It is no longer about resolving disputes.

It is an open secret that the Industrial Dispute Act, 1947 is the first legislation which is the front runner settling labour disputes for the welfare of the labour community. Yet there is need to review the industrial dispute resolution system in the light of economic liberalization, globalization and restructuring of the economy. The changes taking place due to globalization and market economy demand that the approach of voluntary resolution of dispute should be taken prime place and be strengthened over legalistic approach of settlement of dispute by courts. The focus should be on bipartite consultation, building trust by information sharing at enterprise level and voluntary arbitration rather than resolution of dispute by adjudication.

Effective prevention and settlement of labour disputes remains a cornerstone of sound labour-management relations, and it is essential that there be efficient and accessible machinery for this purpose in the interests of economic growth and social justice. What is important is to take stock of the new developments in dispute prevention and settlement and ensure that industrial disputes which are inherent in all labour relations systems are prevented and settled as promptly and fairly as possible.

REFERENCE

1. G.M.Kothari, “A study of Industrial Law ,” 4th ed., Vol. 1, P.No.6
2. Preamble of the constitution
3.Bandhua Mukti Morcha V. Union of India, AIR 1984 SC 80
4.S.C.Srivastava, ‘ Industrial Relations & Labour Laws,” 4th edn., (2000) P. 3
5. O.P. Malhotra, “ The Law of Industrial Disputes,” 3rd edn, (1981) P 523
6.. Sec.4 of Industrial Dispute Act, 1947
7.Sec.11 of Industrial Dispute Act, 1947
8.Sec.10A of Industrial Dispute Act, 1947

GROWING ATROCITIES AGAINST DALIT WOMEN: A SOCIOLOGICAL STUDY

Vijay B. Musai T.K. Kolekar Arts and Commerce College Nesari, Dist.Kolhapur,Maharashtra.

INTRODUCTION : The former Indian President Hon'ble Dr. Abdul Kalam once said in his speech, 'By 2020, India will be super power'. Will it be a reality or myth? It is something true and something false, why? Because by taking the help of various reports of Indian scenario it becomes clear that there are approximately 50% population of women in India, among them 71% are in rural area and among them 40% of women fall under below poverty line. In this B.P.L. population 80% of it is represented as backward class.

After independence, India has shown progress in the various fields such as Agriculture, Industry, Space, I.C.T. Dairy etc. However, still India did not develop properly in the social area, because, there are so many social problems, such as discrimination done on the basis of caste, religion, region, gender; social distance kept between weaker section and upper (advanced) section as well as conflicts between haves and have-nots. Inspite of these all social problems, nowdays, India is being claimed as developed country. But unfortunately the problem of atrocities on women has not been resolved from the point of view of social justice.Despite the Untouchability (offences) Act 1955 as well as Prevention of Atrocities Act 1989 (Indian Backward class women particularly SC, ST) Dalit women face social atrocities. Atrocities have occurred mostly in rural area by the upper class/caste. Her social, economic, political, religious and educational exploitations have become most important issues for her existence as human being. The atrocities of Dalit women have become the foci of study by the social scientists.

As part of study, a brief discussion on oppression and atrocities on women is discussed as follows : Right from the beginning of Vedic period to the Buddhist period generally it is held that the hierarchy. During Buddhist period, the hegemony of male was questioned, the notion of equality in the social life upheld by Buddha and his followers. The disappearance of equalitarian environment built by the Buddhist rulers and the emergence of Brahmanism led to the down fall of Hindu woman.

During medieval period of under Mughal and Hindu rulers the intensity of suppression and oppression was heightened. The British rules brought new laws to protect the lives of women. Especially, the Sati (widow burning) ban on widow remarriage and girl-child marriage were abolished from the point of view of woman as 'human being', as par with man. The Britishers opened the doors of education / knowledge to women and Dalits and they drew the Indian people to the new political system democracy. All these developments went against the monopoly rule of Hindu male and their hierarchy among men and women existed. The consequently the privilege and duties as well as their operation of them, indicated that the women in Vedic society, theoretically speaking subordinates to men. As a result, the position of women was lower. In the context of women belonging to service class also went as per hierarchical rules/norms. Among the service class, both men and women might have served the master but the notion of equality or equal position of female servant with that of male servant raises issues over the claim of position. So, the narratives/stories highlight such issues which involved debating aspects/or controversial issues.

The impact of Brahamanical value system and patriarchal system bound to impose male domination. The act of deviance on the part of woman (of any class/caste) bound to result in suppression and oppression of women. Thus, women were forced to lead the life as expected by the male rulers.The period of independence, the role of Dr. B. R. Ambedkar in bringing revolutionary change in the relationship between Hindu men and women on the basis of equality; have accentuated the aspiration levels among the women including the Dalit women.

The Hindus reactionary attitudes shaped by the Hindu religion hierarchy, motion of purity-impurity/pollution and superordination-subordination, seem to be the main causes of atrocities on Dalit women. In the eyes of Hindus, the Dalit women is the most degraded person, whose changes themselves stand to be challenges to their graded and superior position. The mindset of both male and female Hindus is for keeping the Dalits as unequals and slaves. So, the Dalit women become easy victims of Hindus, although the democratic Laws are in favour of Dalits.

1954's Special Marriage Act, 1956's Right of a share in father's property. 1961's Anti-Dowry Act and Hindu code Bill these all acts gave her boost. But the caste dominated rural or urban environment does not positively support the women.

The fact of atrocities is one of the vital obstacles in the way of social development of Dalit Women. The preamble of Constitution of India inspires the Dalits to gain fundamental rights but still the fundamental rights are denied to the them because of hanging over to the reactionary forces of traditional life. The atrocities on Dalit women have deeply evoked the researcher to take up the investigation, that is why by

taking the help of some review The aim of the present study is to find out the nature and causes of atrocities on Dalit women in Indian society.

IMPORTANCE OF THE STUDY : Present study will be very useful for the government's policy maker, social worker, sociologist as well as organizations of women (Dalit Women) for taking appropriate steps for complete eradicating atrocious situation and favourable enviornment for leading honourable life.

OBJECTIVE OF THE STUDY: The present study focused on the following objectives

To understand the some reviews regarding the violence against Dalit women.

To observe and discussion regarding the violence against Dalit women.

THE RESEARCH PROBLEM: The present study attempts to know the atrocities on Dalit women as well as their awareness, attitude regarding atrocities on them in the rural areas. Rural dalit women's identity is changing. Eradication of atrocity gives her inspiration to live satisfactorily. But the Dalit women are facing the adverse situations, that is why By reviewing some literature ,the study attempts to find out the situation of atrocities and nature of atrocities on Dalit Women in Indian society

KEY CONCEPTS TO BE USED FOR THIS STUDY

1) Atrocity **:**The term 'atrocity' is used in various senses such as terrible, crual, violent, injustice, very wiked, horrible, outrageous action. The violation of human right is also called as Atrocity. The situation where the person's dignity, views, approach, attitude, freedom, ideas are suppressed is called as atrocity. (www.atrocities.com, Jeevan Marg, 2008)

2) Dalit :The term 'Dalit' has come in root of Sanskrit 'dal' means to split, crack, ground, suppressed, crushed, broken to pieces. The Dalit term has come to mean persons who are broken or crushed and destroyed by the upper stata of society. (S.N.Tripathy,2010, http:\www.atrocities.com, Sanjay Sharma; '*Dalit Society and uplifment'*, Mohit Publications, New Delhi, 2004.)

For the first time the term 'Dalit' has been used by social revolutionary Mahatma Jotiba Phule. It gained greater importance under the leadership of Dr. Babasaheb Ambedkar.

The Dalits are identified by different names in different regions of India. These names were given by upper caste people. These names are such as Dasa, Asura, Avarna, Nisada etc. All these names carry with them the motion of impurity or pollution which contrary to the notion of purity held by the so-called Upper Castes.

METHODOLOGY: The present study is deals with in connection Atrocities and dalit. With development It is followed on the basis of secondary data source as various published and unpublished sources of data available through article, book, news paper, internet, journal etc. For this study analysis is analyzed descriptively. The study is used descriptive method and is known to be qualitative study.

THE RESEARCH PROBLEM: The present study attempts to know the atrocities on Dalit women as well as their awareness, attitude regarding atrocities on them in the rural areas. Rural dalit women's identity is changing. Eradication of atrocity gives her inspiration to live satisfactorily. But the Dalit women are facing the adverse situations, that is why By reviewing some literature ,the study attempts to find out the situation of atrocities and nature of atrocities on Dalit Women in Indian society

SOME STUDY AND DISCUSSION : Rawat Devendra, (2003) studied on the issue of "Dalit women and Indian societies custom". He concluded that Dalit women are always exploited by elite people of rural area. They are victimized by upper caste, police, political leaders. He also pointed out that she is not only atrocited by upper class people but also by her own gender.

Dr. Mrs. Mohanty Bedabati (2005) studied on the issue of violence against women with reference to Orissa state. In her study she found that the crime of sexual violence pervades much more in lowest caste compared to higher caste. She pointed out that the only cause of the caste hierarchy is responsible for sexual violence

Naymisharay Mohandas (2006), pointed out in his study "Devdasi to prostitute" that religious practices are one of the major causes of inhuman devdasi to prostitute journey. He also indicated that most of prostitutes belong to backward class category.

Sing Jagjeet (2006) found in his study regarding women most of the women belonging to S.C., S.T. follow the evil practices of religions such as devdasi. In this regard he pointed that despite of the number of laws and work of N.G.O.'s these injustice practices are not eradicated

Prasad Narendra (2007) studied on Soci-economic condication of Dalit Women of India. He observed that about 84 percent of the scheduled caste people live in rural areas. Among them Dalit Women's Socio-Economic condition is very poor. Most of the women, engaged in Jobs like sweeping scavenging and helping to tanning, are also deprived of education. Still they are at the bottom of the traditional rural society. Such atrocities are not new phenomenon.

Hillary Mayell (2003) in her article entitled India's "Untouchables" Face Violence, Discrimination. The artille focused that Despite the fact that untouchability was officially banned when India adopted its constitution in 1950, discrimination against Dalits remained so pervasive that in 1989 the government passed legislation known as The Prevention of Atrocities Act., Dalit women is exploited in various forms, As per the India's National Crime Records Bureau indicate that in the year 2000, Sexual assault have been very serious, every day three Dalit women are raped. Study also pointed out that as per International Dalit Conference that took place May 16 to 18 in Vancouver, Canada. Nearly 90 percent of all the poor Indians and 95 percent of all the illiterate Indians are Dalits , most of them are victimized socially.

Sharon Barnhardt (2011) studied on the aspect of Atrocities against Scheduled Caste Women, study deals with Hyderabad and surrounding rural districts (Rangareddy, Mahbubnagar and Nalgonda),They described the lack of power SC women have in relation to their highly hierarchical society, they bear the triple burden of caste, class and gender. SC women are singularly positioned at the very bottom of Indian society. In their study ,they interviewed numbers of dalit woman , horrible truth have been exposed regarding atrocities Women shared horrific stories with us, of being raped, beaten, tortured, or forced into prostitution, as well as the more 'mundane' stories of humiliation at the hands of people who, belonging to higher castes.

The world Council of Churches, the World Student Christian Federation and the World YWCA. (2010) the compiled study focused the entitled "Fact Sheet: Now We Are Fearless ." AS per stastical data ,there are 21 Dalit women raped in per week in india most of offence have been occurred in south zone of Indian society, numbers of them are victimized in the Southern States, thousands of girls are forced into prostitution before they reach puberty. Temple prostitutes, or Joghinis (literally 'female servants of God') are usually Dalit. Once dedicated, the girl is unable to marry, forced to become a prostitute for upper caste members and eventually auctioned off to an urban brothel. Study remarked that lack of political will has become the the major responsible elment for the growing atrocities on the dalit women in the indian society

K. Venkateshwarlu (2011) According to his study entitled " Atrocities against Dalit women continue in the State " study is focused on the dalit women haw they are exploited in the educational and political field. Case no..one , is relatrd to Ghanta Sirisha of Bapujinagar, Gudivada in Krishna district.Upset fourteen years school female student who used to be harassed in school by the principal, lastly she founded died. The school management described it as suicide, but parents and relatives point to the injuries on her legs and contend it to be rape and murder. A case has been registered with Gudivada police but there is no progress. Case no. two is relatrd to Divili in East Godavari district,she is elected as sarpanch but always dominated by the upper caste ,when she refused their political pressures and combat against them, she was attacked by his supporters who tore off her saree, abused and threatened her with dire consequences. By taking such cases study revealed that despite the government's so-called pro-active interventions, atrocities against Dalits, especially women, seemed to go on unabatedly

Dilip Chavan (2012) In his study on the issue of "Caste Violence against Women: Some Observations " pointed out that how sociological perspective of Gramscian notion of hegemony and Foucault has described, are techniques of surveillance. He has shown how, in the ancient regime, techniques of power worked by means of their own visibility are usefull in the study of atrocities regading dalit women. Dr.Babasaheb Ambedkar also rightly emphasized that caste came into existence only by inflicting violence on women , by assessing these all perspective ,he observe that A case of the Nadar and and Izhava women, who were not allowed to wear upper clothes in the Travancore kingdom in Kerala, is horrible example of how a dalit female body was made a site of humiliation and was subject to the upper caste male desire. This was part of a code of respect and mannerisms enforced by the state. , he also state that the case of Aurangabad district in Sirasgaon village, how dalit woman's body is targeted while committing atrocity. When a dalit woman in this village was harrassed by a landlord, her husband approached the landlord's wife and asked her "if you were treated like this manner what would feel " .After this remark, dalit women were paraded naked in the village and when she tried to hide her genitals, their palms were broken. He indicated such kind of numbers of incident among them, In Chilakurti, a small village in Nalgonda in Andhra Pradesh, Khairlanji case these all terrible atrocities where shown that having not the removed of caste patriarchy as a necessary condition for the liberation of women, and to work in that direction .

Ratnesh Katulkar (2013) He studied regarding ''Atrocities Against Dalits: The Pabnava Incident '' Outraged by the marriage of a dalit boy to an upper caste girl, 200 dalit homes were pillaged and damaged by an upper caste mob in a nondescript village in Haryana on April 13, 2013. In this incident furious upper caste community threatened to kidnap dalit girls and unleash terror. The incident is proved that after independences ,dalit are lived under the threatened of upper caste community among them dalit women is frighten

inhumanly. All the above mentioned studies deal with problem of atrocities on dalit women, each study shows that atrocities are occurred under the influences of pro male made culture ,hidden caste system , traditional ideology as well as the lack of implementation of law and order . In the light of reviewed literature, there seems to be still after post independence of Indian society, dalit women are not safe in various level, hence she is not developed her social achievement.

CONCLUSION: Human right, fundamental right(constitution of India) and women related developmental policies are considered naturally for being development of overall social life.Human rights, rational thought ,identification of constitution, awareness of scientific temper such all these factor have rapidly been influenced on those society already accepted paradigm of democracy, humanity. Among them India, despite having indentified to have one of the most important democracy, humanity nation in world. but unfortunately information (study) regarding the violence on dalit women reveals that after independence, dalit women crimes, atrocities have rampantly been seen in the Indian society. It seems that constitutional fundamental right and 1993`s the protection of human right ordinance have not been run properly as well as not handled positively through responsible agencies such as governmental policy, offices, acts, N.G.O.,social organization, educational institution. If dalit women violence will be to be eradicated by means of human right, fundamental right and related agencies, there should be the positive approach and the development scientific temper, such thought firstly have to be developed for being respectful development of dalit women in social life

SUGGESTION: For being complete and perfect development of women social life as well as eradicating of all kind atrocities, some recommendation should be followed To create rational attitude of society,Human right education should be started in higher level,Unscientific Fundamental views and ideology should not be followed,Low and order must have implemented in the frame of constitution ,Dalit oriented organizations should be activated

REFERENCE .

1.Aggarwal, Nomita. '*Women and Law in India*', New Century Publication, Delhi, 2009.

2.Deshpande, Shampa. '*Violation Against Human Right of Women',* Chandralo K. Prakashan, Kanpur : 2008.

3.Dilip Chavan (2012) "Caste Violence against Women: Some Observations " Blog published, Dr. Ambedkar Chair and Studies Centre SRTM University, Nanded,dilipchavan@gmail.com

4.Hillary Mayell, India`s "Untouchables" Face Violence, Discrimination., National Geographic News, June 2, 2003.

5.K. Venkateshwarlu , " Atrocities against Dalit women continue in the State " Report compiled by Dalit Sthree Shakti, a Dalit women's empowerment collective, Hyderabad,2011.

6.Mohanty, Bedebati. '*Violence Against Women*', Kanishka Publication, New Delhi, 2005.

7.Naymisharay. Mohandas. '*Devadasi to Prostitute*', in (ed) Aurat Eek Samaj Shashtraya Adhyan, Vishwabharat Publication, New Delhi, 2006.

8.Prasad, Narendra. *'Women and Development'*, APH Publishing Corporation, New Delhi, 2007.

9.Rawat, Danedra. *'Aurat Eek Samajshastriya Adyan'*, Vishvabharat Publication, New Delhi, 2006

10.Ratnesh Katulkar , Atrocities Against Dalits: The Pabnava Incident ,Economic and political weekly , Vol - XLVIII No. 28, July 13, 2013.

11.Sharon Barnhardt , Atrocities against Scheduled Caste Women, The Trustees of Princetion University, 2011.

12.Sing, Jagjeet. '*Ahe Devadasi Tu Sabaki Huee, Tera Koi Na Hua*', in (ed) Aurat Eek Samaj Shashtraya Adhyan, Vishwabharat Publication, New Delhi, 2006.

13.The world Council of Churches, the World Student Christian Federation and the and the World YWCA.,"Fact Sheet: Now We Are Fearless ." 2010.

Webliography: 1.http://www.atrocities.com

2.http://www.censusofindia.nic.in.

PROBLEMS AND PROSPECTS OF WORKERS IN COOPERATIVE SUGAR FACTORIES IN KOLHAPUR DISTRICT

Mrs. Varsha Raghunath Shinde,D.K.A.S.C.College, Ichalkaranji,Mobile no.7350439293

Abstract:*Around 1980 the co-operative sugar factories started to face certain problems, which resulted into incurring losses. And with the passage of time, due to a number of reasons, the total number of loss making sugar factories went on increasing. In the year 2001-02, out of 147 working co-operative sugar factories in Maharashtra only 19 factories had no losses. Those who have accumulated losses and their net asset value are less than their total liabilities, are termed as sick units. The number of factories incurring looses less than 50 percent of their share capital were 38 factories. But the most striking fact was that there were 56 factories that had minus net asset value. This shows the grave situation of the ill health of co-operative sugar factories in Maharashtra. The erratic trend in the production of sugar is attributed to the fact that it is an agro-based industry and its output fluctuates with the vagaries of monsoons. Secondly, the output of cane is influenced to a greater extent by the prices of sugarcane-which, in turn, depends upon the prices of competing food crops on the one hand and the cane prices fixed by the Government on the other.*

1. Introduction: Kolhapur is one of the leading districts in Cooperative movement in Maharashtra. Co-operative movement made revolutionary developments in various fields of the district. There are about 9624 Cooperative societies in the district. The total no. of members of these societies is 31.21 Lakhs. The total share capital with these societies is 364.26crore rupees. Out of which 25.95 crore rupees is Govt. share capital and 338.32 crore is their own funds. These societies have deposits of 2030.57 crore rupees and distributed loans of 3383.61 crore rupees.

Among various Cooperative societies the Cooperative sugar factories, cooperative milk societies, cooperative Banks, cooperative Marketing Societies, and cooperative Spinning Mills are playing major role in prosperity of cooperative movement in the Kolhapur District. There are 17 co-operative sugar factories in Kolhapur district. The total no. of membership of these co-op.sugar factories is 2.84lakhs. These sugar factories have 61.84 crore rupees share capital and 56.86 crore rupees working capital. Total crushing capacity of these sugar factories is 62.15 Lakh metric tons and total sugar production is 7.56 lakh metric tons.

2. Objective of the Study:

1. To study working conditions of workers in the co-operative sugar factories
2. To study the causes of problems of workers.

3. Research Methodology: Keeping in view of importance of subject, the appropriate research methodology has adopted to investigate the problems of Cooperative sugar Factories in the Kolhapur District. The three co-operative sugar factories have selected on the basis of higher medium and lower crushing capacity(Shri Datt Cooperative Sugar Factory,Shirol, Shri Panchganga cooperative Sugar Factory,Ichalkaranji, shri sharad Cooperative Sugar Factory Narande). The total number of workers in the sample of Cooperative sugar Factories are 280 which is distributed into two categories, permanent and seasonal workers. 10% sample was selected by using stratified random sampling method. The details of sampling is given in the below table.

(A)**Data collection:**The primary as well as secondary data was used for the study. A sample of 10% workers has selected from the total workers of all sugar factories. The secondary data was collected by using annual reports and other published books, in sugar factory.

(B) Data Analysis: The data collected was analyzed by using appropriate statistical tools and methods. The simple statistical technique like growth rate, represent chart will be used.

4. Period of the Study: The period of the study will be of 10 years i.e. from 2001-2010.

5. Problems and prospects of workers in cooperative sugar factories

1. Number of working days:-The number of working days indicated in selected three factories in Kolhapur districts. Datta co-operative sugar factory shows, the total number of working days every year in a study period in a 2000-2001, 2001-2002, 2002-2003, the working days of sugar factory, 167, 153, 150.In these year slowly down the working days, but in a 2003-2004, 97 days started the factory these are tremendous decrease in a study period. After these year slowly increased the working days, 2004-2005 to 2009-2010.

In the season of Panchganga co-operative sugar factory in a 2000-01 the total working days were 140. In the year 2002-03 the working days are 86. In the year 2003-04, 2004-05 numbers of working days are 83 and 105. In the year 2005-06 due to increase in the crushing capacity the numbers of working days were 130 which have increased compared to last years. In the year 2010-11 the working days have increased to 160 days.

In the season of Sharad co-operative sugar factory in a 2002-03 the total working days were 143. In the year 2003-04 the working days are 86. In the year 2004-05, 2005-06 numbers of working days are 83 and 105. In the year 2006-07 due to increase in the crushing capacity the numbers of working days were 130 which have increased compared to last years. In the year 2010-11 the working days have increased to 160 days which are highest days in the study period. In the year 2004-05 due to technical faults and low production of sugarcane the number of working days decreased that are to 83 days.So that, it is not a stable days of working in sugar industries. There are many reasons depend on working days i.e., cultivation of sugarcane, supply of sugarcane, price of sugarcane, dynamic changes of natural calamities and financial situation etc., that's way to create the problems of co-operative sugar factories.

2. Sugar Production:-Datta co-operative sugar factory shows the total sugar production in a 2000 to 2001 to 2009 to 2010.In the year 2000-01 the factory had produced 14, 81,880 bags of sugar with the expansion and modernization the total sugar production has also increased. In the year 2009-10 factory had produced 16, 56,110 bags which is highest production of the factory.

Panchganga co-operative sugar factory shows the sugar production in the year 2000-01, the sugar production was10,00,872 (bags), It was, 6,96,500 in the year 2001-02, 6,79,092,001in the year 2002-03, it was reduces up to2,09,736,001 in the year 2004-05. But 2005-06 sugar production in this year 5,63,860 so continuous decreasing 2006-07, 7,60,840in this year. Due to inconsistency in the production of sugar of Panchganga factory,Sharad co-operative sugar factory shows the 2002-03 the factory had produced 4, 54,500 bags of sugar with the expansion and modernization the total sugar production has also increased. In the year 2010-11 factory had produced 7, 66,170 bags which is highest production in the period of study.2003 to2005, 2008-09 it is very less production of sugar it is adverse effect on business. After these last year increased produced sugar in 2009-10 to 2010-11.

3. Recovery:-Datta co-operative sugar factory shows In the study period the percentage of recovery is on 12.23 to 12.37. In the year 2007-08 it is highest 12.95 and in the year 2004-05.It is low about 12.19. The sugar recovery means the percentage of sugar produced out of the total sugarcane crushed in M.T.

Recovery of Sugar in a Panchganga co-operative sugar factory shows the 2000-01to 2009-10 the percentage of recovery is 12.04, 11.69, 11.82, 10.99, 9.76, 12.10, 11.85, 12.43, 11.75, 11.51 Sugar recovery of this factory up and down every year and this effect reduced the sugar production comparatively than other factories. Due to less recovery of sugarcane than other progressive sugar factories obviously production of sugar per tones of cane was low, therefore factory had been produced less production and it was affected on payments of salaries of workers.Sharad co-operative sugar factory shows the 2002-03 to 2010-11 the percentage of recovery is 12.04, 11.57, 11.90, 12.65, 12.32, 12.58, 12.24, 12.10 Above data shows that recovery of sugar is always changes and it was affected on sugar production.

4. By-products:-Datta co-operative sugar factory shows the molasses is the very important by-products unit, and the get the very better income of the factory but this income is not the stable, because of the unstable of the production and percentage with sugarcane per ton. It is not possible to all co-operatives because of its need better financial backup. So, it is important reason to create the problems of co-operative sugar factories.

In the year 2000-01 the total production of molasses was 25641 M.T. The percentage of molasses of sugarcane was 3.21% per tons. In the year 2005-06 totally 33495 M.T. Molasses has produced and its percentage with sugarcane was 4.02% per tons. In the year 2009-10 the production of molasses was 46071 M.T. and the percentage with sugarcane was 3.63% per tons, comparing to the year 2000-01 the production of molasses had increased. But, the Percentage of sugarcane per ton is also unstable.

Baggasse is an important income of a by-product unit. The percentage of baggasse with sugarcane was26.95 in the year 2000-01 and in the year 2004-05 it was. 29.27, In the year 2006-07 the percentage was28.59.Production of bagasses per M.T. in 2000-2001, 25789, 2004-05, 28445, after the next year slowly increased the Production of bagasses per M.T., in a 2009-2010, 14916.760, and prices of

baggasse per ton is2000-01, 589.56, 2001-02,674.35,slowly increased the prices of baggasse per ton, 2002-03, 2003-04, 688.23, 748.88, 2004-05, 1060.14. But after the, 2004-05 to2007-08, reduced the sale of price. Then 2008-09, 2009-10, 1466.30, 1525.31, increased the price of sale so that the not a constant the sale of price, these reasons fluctuates the income of the factory.

panchganga co-operative sugar factory An important problem of sugar industry is lack of fuller utilization of by-products specially bagasse and molasses. At one time, bagasse was used as fuel, while sugar factories did not know what to-do with the accumulating molasses, a health hazard. Panchganga Sugar factory have not produced Paper plant, Alcohol production but this plants have large amount of invested. A number of sugar mills located in close proximity to each other are joining together to utilize by-products fully and effectively. In this way they help to bring down the increasing income of sugar factory.The Panchganga Sugar factory was not fuller utilization of by products. It was produced by products such as Molasses, bagasse etc, but it was not optimum by products. Sharad co-operative sugar factory shows the It is better income of the sugar factory. The factory started the sale of molasses in 2002-03, slowly increased, 2005-06 tremendous down the sale of molasses, there are internal and external technical problem. But after the 2006-07 to 2009-10 increased the sale of molasses.The factory started the sale of bagasses in 2002-03, to 2006-07 slowly increased the sale of bagasses, 2007-08 to 2010-11tremendiously increased the sale of bagasses.This is better income of the sugar factory.

By the using of pressmud the qualitative compost manure produced per year in the factory. We can understand from above graph that the pressmud production in the year 2002-03, to 2004-05 stable the sale of pressmud. Then 2005-06 decreased up to3,84,545.00 in 2006-07 to 2010-11 it was increased up to8,80,307.00 to 20,92,816.00 M.T.An Ethanol plant of 30,000 liters per day capacity based on molecular sieve technology has been installed and successfully commissioned on 25th may 20002 the plant machinery of Ethanol plant has been supplied by M/s Paraj Industries, Pune. Co-generation capacity of this plant is 11. m.w.

The sharad Karkhanaa has its own 2 MW Co-generation with surplus generation is being fed to MSEB Co's Greed. V.S.I. Pune awarded for three times the best Technical Efficiency award to the Sharad Karkhana. It is a Milestone in the karkhana activities. Further to this sharad karkhana is going to install 11 Mw co-generation plant immediately and the work is in progress. But the income of the co-generation plant is slowly increased in other sugar factories because of this is the better income source of the factory, this is the required the huge investment of the plant. So that the factory and workers are faced the economically problem.Any factory of industries success depends upon by products for access successful utilization of it's by products is most important. Bagasse and Molasses are the main byproducts of sugar factory.

5. Sale of Sugar:-Datt co-operative sugar factory Sale proceeds of sugar and by-products are the main source of income of the factory. Under the rules and regulations of government the factory sells 50% sugar quota at levy rate to the government and 50% of quota sell at free sale of the total production. The free sale sugar bags are sold on the tender system. The factory estimates the minimum tender price and sells out the bags to these with the highest bids. The Maharashtra state civil supplies corporation Ltd. Takes the quota on monthly basis so factory gives an advertisement for selling free sale sugar.

Panchganga co-operative sugar factory shows the sale of sugar was in the year 2000-2001, 1,08,586 (bags) of sugar which includes domestic levy, free sale and export levy. In the year 2001-2002, 1,010,234 (bags).It shows consistence increasing in the sale of sugar but in year 2008-2009 it was to 710,017 (bags). It shows decreasing trend in sale of sugar due to some unavoidable reasons, such as tremendous production of sugar in India, and temporary and tentative policy of government about sugar production and the govt. policy was not firm.

Sharad co-operative sugar factory in the year 2002-03 the factory has started the export sugar, the total sugar are 7, 27, 19,922.00quintals are exported central and state government. In the year 2009-10 factory had sold1, 20,35,24,520.81 quintals of sugar which includes domestic levy, free sale and export levy. In the year 2010 factory had sold 1,20,35,24,520.81quintals. In the year 2010-11 factory had sold the sugar 1,66,58,47,960.90quintals.

6. Selling Cost:Datt co-operative sugar factory In the year 2002-03 the factory has started the export sugar, the total sugar are 7,27,19,922.00 quintals are exported central and state government. In the year 2009-10 factory had sold1,20,35,24,520.81 quintals of sugar which includes domestic levy, free sale and

export levy. In the year 2010 factory had sold 1,20,35,24,520.81quintals. In the year 2010-11 factory had sold the sugar 1,66,58,47,960.90quintals.

The one more reason of irregular payment was that the Panchganga Sugar Factory, selling cost was high. Therefore, the factory could not made payment regularly to workers. The cost of production and sell consists of expenditure on electricity, raw material, water supply conservation expense, molasses and Bagasses, transport cost, sugar packing, labour expense sugar storage expense etc.Sharad co-operative sugar factory every year up and down the sugar production so that production and selling cost also unstable.2009-10 to 2010-11 increased the cost in this way cost, production is unstable, the income of the factory is unstable.

7. Purchase price of sugarcane:-Reasonable price to the raw product is the most important criteria from the point of view of the producer member. Datt co-operative sugar factory in the year 2009-10 the price of the sugarcane per ton 2151 Rs. which was the highest rate in the period and history of the factory is paid. price of canes during the period of 2000-01 to 2009-10. The factory had given price of sugarcane Rs.830 per tone in 2000-01. It was slowly increased in 2003-04. It was Rs. 1176 in the year 2004-05 and it was Rs. 1435 in 2005-06.then 2006-07 to 2007-08 after down the price of sugar cane in per ton. After these year increased the prices of sugar cane Rs.1801, 2151in a 2008-09to 2009-10.

Panchganga co-operative sugar factory depicts that, prices of canes during the period of 2000-2001 to 2009-10. The factory had given price of sugarcane Rs. 750 in 2000-2001. It was continuously increased up to1, 300 in 2005-06. It was Rs. 1,700 in the year 2008-09 and it was Rs. 2011, in a 2009-10, but due to high prices of cane factory had given. The change in prices of sugarcane shows that due to high prices. As earlier mentioned due to high prices there was uncertainty in price of cane and that's why it was negatively affected on factory's income and obliviously on payment of workers of factory.

Sharad co-operative sugar factory has given the price of sugarcane. In the year 2002-03, 851/-per tone is the lowest rate and in the year 2009-10, 2311/- which was the highest rate in study period.

8. Bonus:The Management has been giving bonus to all the workers every year. The management has given 20% bonus and 10% ex-gracias to the workers which have amounting to Rs. 55.46 lacks as bonus and Rs. 2.83 lacks as ex-gracias. So that bonus given to the workers this is very important facilities.

Compulsory paid the bonus of the workers it is not possible to the all cooperatives its very need the better financial condition and the other income of the sugar factories. Some time employees and employers conflicts percentage of the bonus rate, these reasons faced the problem of co-operative sugar factories. In the year 2000-01 to 2004-05, percentage of bonus rate was8.33%, this minimum rate is compulsory paid. After these year increased percentage of bonus rate.2005-06, 13.00%, 2006-07, 16.66, after these year decline bonus rate, 2009-10, percentage of bonus rate was, 20%, this was highest rate of in a study period.

9. Administrative Expenses: Administrative expense was major cause of problems of prospects of workers. As proportion of product and selling cost, expense of administrative was also higher in the sugar factory. In this expense include, Remuneration of board of directors, directors traveling expense, Bank commission, meeting expense, office rent and other taxes, Television and telephone, Stationery, Printing expense, legally expense, Building repair and maintenance, Insurance expense,Garden,chief minister fund,Vasantadada sugar Institute Contribution etc. In above reason factory has expense large amount. Datt co-operative sugar factory In the year 2000-01 administrative expenditure was 1,09,43,987 crore, it was 1,43,123,05 crore in 2001-02. After next year it continuously likely to increased. It reduced from2004-05 to 2006-07, but 2007 to 2010 fastly increased the expenditures. So that economic condition was very weak, that's why the worse effect on the workers of` cooperative sugar factories.

Panchganga co-operative sugar factory in a 2000-01 administrative expenditure was 2,15,39,778,46 crore, it was 2,02,54,739,21 crore in 2001-02. After next year it continuously likely to reduce. It reduced from2002-03 to 2009-10, but above expense are not tolerate because economic condition was very weak.Sharad co-operative sugar factory in a 2000-02 the Administrative Cost is grown because 2002-07 factory situations was good but till 2002-05 some Administrative Cost has decreased. After that in 2005-06 there is less expense than last year in 2006-07 there is higher expense than last year. Now day's factory's expense for that purpose. It is taking the loans from bank and its effect on workers payment of factory. Administrative expense was major cause of problems of prospects of workers. As proportion of product and selling cost, expense of administrative was also higher in the

sugar factory. In this expense include, Remuneration of board of directors, directors traveling expense, Bank commission, meeting expense, office rent and other taxes, Television and telephone, Stationery, Printing expense, legally expense, Building repair and maintenance, Insurance expense,Garden,chief minister fund,Vasantadada sugar Institute Contribution etc.In above reason factory has expense large amount. In the year 2000-01 administrative expenditure was 1,09,43,987 crore, it was 1,43,123,05 crore in 2001-02. After next year it continuously likely to increased. It reduced from2004-05 to 2006-07, but 2007 to 2010 fastly increased the expenditure so that economic condition was very weak that's why, the worse effect on the workers of` cooperative sugar factories.

10. Debt of Sugar factory: The Datta Co-operative Sugar Factory borrowed huge loans from various institutions. Its loans and its interest were high. Sugar factory was borrowed huge loans these institutions are State Bank of India branch of Jaysingpur,. Short term loan, Medium term loan, long term loan, Sugar Development Loan Fund, etc. The factory Debt shows table no.5.4. In the year 2000-01 the loan of factory was Rs, 20,569.01It was Rs22,678,04 in 2001-02, 25,675,06 crore in 2002-03, Rs. 26,802,04in 2003-04,Rs30,209.17 in 2004-05,but next year increased loans 2005-06, 2006-07,Rs. 2007-08,2008-09,2009-10, 31,914.64,32,378.2826,287.43, 37,188.68, 46,611.56.The above table shows the factory debt is a continuously increased, these adverse effects on the factory and condition of workers,

Panchganga co-operative sugar factory Sugar factory was borrowed huge loans these institutions are K.D.C. Bank Ltd, Ichalkaranji, Medium term loan, Sugar Development Loan Fund, Bank of India etc. The factory Debt shows table no.5.4. In the year 2000-01 the loan of factory was Rs. 1, 27,86,89,690,13.It was Rs. 1,24,43,46,935,83 in 2001-02, 1,12,62,26,128,30 crore in 2002-03, Rs. 1,17,08,54,453,40 in 2003-04,Rs 91,32,38,910,44 in 2004-05,but next year increased loans 2005-06, 2006-07,Rs. 1,49,24,76,816,48 and1,50,30,73,207,52, 2008-09, 2009-10, 1,48,38,83,920.00, 1,54,40,26,862.00. Due to Debt of the factory, it was not able to payment regularly to workers, that's why problem of payment was raised in last few years.

The Sharad Sahakari Sakhar Karkhana L.T.D. Narande. Sugar Factory borrowed huge loans from various institutions. I In Maharashtra State Sahakari Bank, Chandrapur District central co-operative Bank, Mumbai district central co-op. Bank, Sangli district central co-op. Bank, solapur district central co-op.bank, Pandurpur Arbun co-op.bank, ichalkaranji Janta co-op. Bank, etc. The Co-operative sugar factory has refunded along with the interest on the same. Its loans and its interest were high and may be Sharad Sahakari Sakhar Karkhana L.T.D. Narande.

11. Expenditure on Salary and Wages:Datta co-operative sugar factory in the year 2000-01 expenditure on salary and wages was Rs. 2, 46.11 but from next year, it continuously increased. It was Rs. 2, 89.43 in 2002-03; it was Rs 2,110.76in 2003-04, Rs. 2,490.56 in 2004-05,, Rs. 2,258.78 in 2005-06, and in 2006-07 increased wages and salary rate Rs. 2,258.78, 2,843.5.In a year 2008-09, 2009-10, expenditure on salary and wages was Rs.2.645.2, Rs. 2,682.94.This is the important expenditure of the factory, recently increased the expenditure of the co-operative sugar factories.

Panchganga show big digits of amounts which was expended on salary and wages of workers. The Expenditure on relevant issue increased but study of wages of workers according to year found that the factory was not paid salary and wages regularly.In the year 2000-01 expenditure on salary and wages was Rs. 1,450.56. But from next year, 2001-02 to 2006-07 expenditure is a continuously reduced, because of the financial condition of the factory is not better. Then after 2007-08 to 2009-10, the expenditure on salary and wages was raised.1, 049.17, 1,181.85, 1,202.77. 2005-06 to 2009-10 the expense on salary and wages was high. It is inconstant of expenses so some workers have left the work, factory is taking the loan from bank for purpose of workers payment. For payment of loan next year profit can be given as interest amount and this effect on workers payment in the next year.

Sharad co-operative sugar factory in the year 2002-03 expenditure on salary and wages was Rs.. 1,14,00,888.54But from next year, it continuously increased. It was Rs1,20,34,591.22in 2003-04; it was Rs 1,30,20,259.59in 2004-05, Rs. 1,58,85,555.07in 2005-06, , Rs. 1,88,81,318.45in 2006-07,and in 2007-08 increased wages and salary rate Rs. 2,45,56,136.23, 2,843.5.In a year 2008-09, 2009-10, expenditure on salary and wages was Rs. 3,05,37,982.50 Rs. 5,01,93,574.00, and 2010-11, 6,69,78,721.00.This is the important expenditure of the factory, recently increased the expenditure of the co-operative sugar factories.

12. Employee welfare: Late Dattajirao Kadam Kamgar kalyan Mandal dattanagar implements various schemes of labour welfare. Workers get Rs. 10,000 Medical aid, for major operation. Mandal has Gymnasium,Akhada, library, Balwadi and recreation hall. 50% Medical Expenditures for the employees suffering from Heart diseases, Paralysis, Tb, cancer & Leprosy and a paid leave up to 6 months. Now these are important expenses of the cooperative sugar factories.

13. Government Debits The factory was used to pay various taxes, funds and fees to Government. It included irrigation tax, Income tax, tax on purchased sugar cane, sale tax, Provident fund, Prices of leavy sugar, Water bill, Road construction grant etc, it is necessary to pay various Government dues.

Datt co-operative sugar factory depicts that Government Debits increased during the period of study. Therefore, due to this burden the factory could not payment regularly to workers of factory. In the year 2000-01 the Government Debits were Rs. 1, 18, 13, 371, 90.It increased up to Rs. 1,35,70,676,98 in 2001-02, Rs. 1,40,08,548,99 in 2002-03 and it continuously increased up to 2006-07, Rs. 4,18,58,450,24, 2007-08, 4,37,24,230,13, 2008-09, 5,10,23,130.02, 2009-10, 5,11,28,131.12. In this effect the factory doesn't get regularly payment.The factory was used to pay various taxes, funds and fees to Government. It included irrigation tax, Income tax, tax on purchased sugar cane, sale tax, Provident Fund, Prices of leavy sugar, Water bill, Road construction grant etc,it is necessary to pay various Government dues.

Sharad co-operative sugar factory depicts that Government Debits increased during the period of study. Therefore, due to this burden the factory could not payment regularly to workers of factory. In the year 2002-03the Government Debits were Rs. 10,43,720.20.It increased up to Rs. 19,39,758.00 in 2003-04. In the year reduced the government debit, 2004-05, 5,07,635.00. After the next year slowly increased the government debit, 2005-06 to 2010-11.

Conclusions: Maharashtra sugar industry is one of the most notable and large scale sugar manufacturing sectors in the country. The pace of growth of sugar manufacturing has been massive over the past few years. The industry has seen spectacular growth owing to the conducive environment in the state. This industry has become a movement and led to industrial development of the state. The hallmark of the industry is the inclusion of poor and marginal farmers regardless of their size of land holding.

But the situation has changed over the past decade. Corruption, unprofessional management, lack of modernization, price crash, short margin, and natural vagaries are ailing sugar cooperative in the state. As a result, more and more sugar cooperatives are becoming financially weak and sick. Liquidation and leasing out of sugar cooperative is becoming common. To exploit the situation capitalists are assuming a poster to devour this only farmer's enterprise. Therefore timely measures are needed for the revival and resurgence of the one time champion industry. Government, cooperative Management, Farmers, Employees and all stakeholders should join hands to accept these challenges and give it a new lease of life.

References

1 Annual report of Datta cooperative Sugar factory, Ltd, shirol.

2 Annual report of Panchganga cooperative Sugar factory, Ltd,Ganganager, Ichalkaranji.

3 Annual report of sharad cooperative Sugar factory, Ltd, Narande.

4. Pittie S.V.M (2004), their article entitled that " Problems and prospects of the sugar industry." Editors-No editors, Document title – Indian Sugar, 2004, Vol. 54(No.9) Page No- 661 to 667. Publisher- Indian Sugar Mills Association.

5. Dr.Subhash Jadhav(2005) This article entitled that, " Co-0perative Sugar Industry in Maharashtra Problems and Prospects". Reader of Economics, D.r.Mane Mahavidyalaya,kagal,Dist.Kolhapur.

6.Malini Ranganathan(March2004) in their article entitled, "Can Co-ops Become Energy producers Too? Challenges and prospects for Efficient Co-generation in India's Co-operative Sugar Sector."Submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Master of Scince in the Energy and Resources Group of University of California,Berkeley.

Hypothesis : The Key Instrument in Research

Nilesh V. Gore, Librarian, Prof. RajabhauDeshmukh Kala Mahavidyalaya, NandgaonKh. (M.S.)

Introduction: Research in common parlance refers to a search for knowledge. In fact, research is an art of scientific investigation. Research is an academic activity and as such the term should be used in technical sense. According to "Clifford Woody" research comprises defining and redefining problems, formulating hypothesis or suggested solutions, collecting organizing and evaluating data; making deductions and reaching conclusions; and at last carefully testing the conclusions to determine whether they fit the formulating hypothesis. In this sense a hypothesis plays an important role during the research.

Meaning: Generally, when one talks about hypothesis, one simply means a mere assumption or some supposition to be proved or disproved. For a research hypothesis is a formal question that he intends to resolve. If such hypothesis are not formulated, the researcher cannot effectively go ahead with the investigation of his problem because the researcher in the absence of direction which hypothesis provide, would not know what facts to look for and what relation among them.

Webster's New International Dictionary of English language, 1956, defines the word "hypothesis" as a proposition, condition or principle which is assumed, perhaps without belief, in order to draw out into logical consequences and by this method to test its accord with,facts which are known or may be determined. According to George A. Lundberg, "A hypothesis is tentative generalization, the validity of which remains to be tested. In it's most elementary stage the hypothesis may be any hunch, guess, imaginative idea, which becomes, the basis for action or, investigation."

Goode and Hatt have defined it as "a proposition which can be put to test to determine validity."

Types of Hypothesis : There are various types of hypothesis. Researcher should be aware of the various types of hypothesis used in the research. There is no uniformity in the ideology of various authors regarding this.Some types of hypothesis in views of different authors are given below-

a) Hays:i) Simple Hypothesis ii) Complex Hypothesis

b)Macquigan : i) Universal Hypothesis ii) Existential Hypothesis

c) Good and Hatt :i) Hypothesis related to empirical uniformities. ii) Hypothesis related to complex Ideal types. iii) Hypothesis related to Analytical variables.

d) James Black and Dean Champion: i) Research Hypothesis ii) Null Hypothesis iii) Statistical Hypothesis

Some types of hypothesis are briefly discussed below –

i) Research hypothesis: When a prediction or a hypothesized relationship is to be tested by scientific methods, it is termed as research hypothesis. The research hypothesis is a predictive statement that relates an independent variable to a dependent variable. Usually a research hypothesis must contain, at least, one independent and one dependent variable. A research hypothesis must be stated in a testable form for its proper evaluation. As already stressed, this form should indicate a relationship between the variables in clear, concise, and understandable language. Research hypotheses are classified as being directional or non-directional.

ii) Directionalhypothesis: The hypotheses which stipulate the direction of the expected differences or relationships are terms as directional hypotheses. For example, the research hypothesis: "There will be a positive relationship between individual's attitude towards high caste Hindus and his socio-economic status," is a directional research hypothesis. This hypothesis stipulates that individuals with favourable attitude towards high caste Hindus will generally come from higher socio-economic Hindu families and therefore it does stipulate the direction of the relationship. Similarly, the hypothesis: "Adolescent boys with high IQ will

exhibit low anxiety than adolescent boys with low IQ" is a directional research hypothesis because it stipulates the direction of the difference between groups.

iii)Non-directionalhypothesis: A research hypothesis which does not specify the direction of expected differences or relationships is a non-directional research hypothesis. For example, the hypotheses: "There will be difference in the adaptability of fathers and mothers towards rearing of their children" or "There is a difference in the anxiety level of adolescent girls of high IQ and low IQ" are non-directional research hypotheses. Although these hypotheses stipulate there will be a difference, the direction of the difference is not specified. A research hypothesis can take either statistical form, declarative form, the null form, or the question form.

iv) Statistical hypothesis: When it is time to test whether the data support or refute the research hypothesis, it needs to be translated into a statistical hypothesis. A statistical hypothesis given in statistical terms. Technically, in the context of inferential statistics, it is a statement about one or more parameters that are measures of the populations under study. Statistical hypotheses often are given in quantitative terms, for example: "The ***mean*** reading achievement of the population of third-grade students taught by Method A equals the ***mean*** reading achievement of the population taught by Method B." Therefore we can say that **statistical hypotheses** are, concerned with populations under study. We use inferential statistics, to draw conclusions about population values even though we have access to only a sample of participants. In order to use inferential statistics, we need to translate the research hypothesis into a testable form, which is called the null hypothesis. An alternative or declarative hypothesis indicates the situation corresponding to when the null hypothesis is not true. The stated hypothesis will differ depending on whether or not it is a directional research hypothesis.

v)Null hypothesis: In the null form, the researcher makes a statement that no relationship exists. The hypothesis, "There is no significant difference between the academic achievement of high school athletes and that of non athletes," is an example of null hypothesis. Since null hypotheses can be tested statistically, they are often termed as statistical hypotheses. They are also called the testing hypotheses when declarative hypotheses are tested statistically by converting them into null form. It states that even where it seems to hold good it is due to mere chance. It is for the researcher to reject the null hypothesis by showing that the outcome mentioned in the declarative hypothesis does occur and the quantum of it is such that it cannot be easily dismissed as having occurred by chance.

Sources of Hypothesis: Various social scientist stated various sources of Hypothesis. Hypothesis may be derived by following ways-

- Review of similar studies in the area or of the studies on similar problems;
- Examination of data and records, if available, concerning the problem for possible trends, peculiarities and other clues;
- Discussions with colleagues and experts about the problem, its origin and the objectives in seeking a solution.
- Exploratory personal investigation which involves original field interviews on a limited scale with interested parties and individuals with a view to secure greater insight into the practical aspects of the problem.
- Intuition is often considered a reasonable source of research hypotheses -- especially when it is the intuition of a well-known researcher or theoretician who "knows what is known"
- Rational Induction is often used to form "new hypotheses" by logically combining the empirical findings from separate areas of research
- Prior empirical research findings are perhaps the most common source of new research hypotheses, especially when carefully combined using rational induction

Thus hypothesis are formulated as a result of prior thinking about the subject, examination of the available data and material including related studies and the council of experts.

Utility of Hypothesis in Social Research : Hypotheses are of different types and kinds and it is not easy to develop a good hypothesis. But a question arises as to what is the utility of hypothesis in social research. There is not one but many advantages of hypothesis in social research. There are :

1) It is with the help of hypothesis, that it becomes easy to decide as to what type of data is to be collected and what type of data is simply to be ignored.
2) Hypothesis makes it clear as to what is to be accepted, proved or disproved and that what is the main focus of study.
3) It helps the investigator in knowing the direction in which he is to move. Without hypothesis it will be just duping in the dark and not moving in the right direction.
4) A clear idea about hypothesis means saving of time, money and energy which otherwise will be wasted, thereby botheration of trial and error will be saved.
5) It helps in concentrating only on relevant factors and dropping irrelevant ones. Many irrelevant factors which otherwise get into the study can easily be ignored.
6) A properly formulated hypothesis is always essential for drawing proper and reasonable conclusions.

Conclusion:

It is important for the researcher to formulate hypotheses before data are gathered. This is necessary for an objective and unbiased study. It should be evident from what we have read so far that in order to carry out research; we need to start by identifying a question which demands an answer, or a need which requires a solution. A good hypothesis is a very useful aid to organizing the research effort. The hypothesis must be conceptually clear. The concepts utilized in the hypothesis should be clearly defined – not only formally but also if possible, operationally. Thus hypothesis testing enables us to make probability statements about population parameter(s).

References:

1. Best J.W, Kahn J.V ;(2009); *Research in education*, tenth edition, Dorling Kindersley (India) Pvt Ltd, New Delhi.
2. Gupta S; (2007); *Research methodology and statistical techniques;*NewDelhi,Deep and Deep publication Pvt Ltd.
3. Kaul, L; (2004); *Methodology of educational research*, third edition, New Delhi, UBS Publishers' Distributors Pvt Ltd.
4. Kothari C.R; (2009) *Research methodology methods and techniques*, second edition, New Delhi, New age international (P) Ltd publishers.
5. McBurney, D.H; White T,L; (2007); *Research methods*, seventh edition; Delhi, Akash press.
6. Sharma J.N.,(2007)Research Methodology-the discipline and its dimensions;NewDehi,Deep and Deep Publication Pvt Ltd.
7. Wiersma W , Jurs S G;(2009); research methods in education an introduction, ninth edition, Pearson education, Dorling Kindersley (India) Pvt Ltd, New Delhi.

Challenges Faced By the Agro-Based Korku Tribal Community

Dr. R.N. Thakre, Principal,Gulam Navi Azad College of social work, Pusad

---

Abstract:- The agri-based korku tribal communities face absence of alternative livelihood opportunities, seasonal migration, increased population complete dependency on agriculture with limited land holding. The farmers of such villages are totally dependent on agriculture as their main occupation; they do not have any other alternative livelihood options. The area also susceptible to high variation rainfall pattern. Due to the undulating topography there is high rate of run-off of the rain water.Dharni block which comes in Melghat Region the condition of Agri-based korku tribal communities have poor social and economical status .The tribal farmer practicing the organic farming but as the period passed they also adopted chemical farming that react negatively on them, indebtedness with high rate of interest for cultivation and other process of farming unable to paid on time and as a result most of them suffer from heavy debts and which further leads them to mental stress. There should be need of empowerment process of the tribal farmer is indeed a worthwhile investment capable of producing much positive fruits.

Key word:- Agri-based, livelihood, tribal, communities , empower, farmer, korku

Introduction:- In the changing scenario of globalization of the world the main effect come on tribal regions, where small and marginalized farmers used to produce little food for their families. Due to this changing environment traditional life style of the tribal got affected. Majority of the household are indigenous people who have been living in the forest depending on them for their livelihood. In the course of the time due to excessive deforestation and consequent climate changes affected the depletion of the forest wealth. This has made the people to depend upon agriculture on the foothills on the limited available land. The farmer of this area first of all has very less land holding and cultivate productivity is very less. They are totally dependent on Agriculture and grow single crop in a year and that depend on the monsoon. Today 60-65 % of the families are reported migrating during the non agriculture season. Due to this various kinds of exploitation .e. social, Physical and economical problems are faced by the migrants.

Objectives of the study:- To assess the Agri-based livelihood of the korku communities of the four villages of Dharni Block of Melghat region of Amravati District

1) To assess the socio-economical status of the Agri-based livelihood of the Korku tribal community
2) To assess the number of tribal farmers practicing chemical farming
3) To assess the alternative means of livelihood of the Korku tribal community
4) To assesss the number of korku tribal people going for seasonal migration during the off season.

Hypothesis :-

1.Insufficient agricultural product hampers the socio-economic status of korku tribal community in Melghat region.

2.Absence of alternative livelihood sources leads to migration of korku tribal community

3.Absence of watershed activities and lack of irrigation facility causes low agricultural production of the korku tribal farmers.

Geographical area covered under this study:-

1.Karva village of Dharni block
2.Nanduri village of Dharni block
3.Sosokheda villae of Dharni block
4.Kot village of Dharni block

Sampling Technique:- The sample of the study contained agricultural and economical development of the korku tribal community. In this study the researcher used the convenience sampling under non probability sampling method and the sample size was 60 chosen farmers. i.e 15 farmers from each selected village.

Method of Data collection:- The present study requires considerable amount of data. Keeping in mind, the purpose of the study, the researcher found that the appropriate way of collecting data was by personal interview which is primary method of data collection. In addition to these the research used interview schedule for collecting the data. In the secondary method of data collection the researcher used books, journals and websites etc.

Table-1 Acres of land Owned

Sr.No	Acres of land owned	Frequency	percentage
01	1-2 acres	09	15.00
02	3-4	19	31.66
03	5-6	26	43.34
04	7-Above	06	10.00
	Total	60	100.00%

Table-2Major crops cultivation

Sr.No	Major crops	Frequency	percentage
01	Soyabean	28	46.66
02	Jawar	16	26.66
03	Toor	05	08.34
04	Paddy	06	10.00
05	Groundnut	05	08.34
	Total	60	100.00

Table-3Utilization of Chemical Fertilizer

Sr.No	Content	Frequency	percentage
01	Yes	52	86.66
02	No	08	13.34
	Total	60	100.00

Table-4Sources of Livelihood

Sr.No	Sources of Livelihood	Frequency	percentage
01	Agriculture	34	56.66
02	Domestic animals	18	30.00
03	Labour work	08	13.34
	Total	60	100.00

Table-5 Duration of seasonal Migration

Sr.No	Duration of seasonal Migration	Frequency	percentage
01	Two Months	06	10.00
02	Three Months	36	60.00
03	Four and Above months	18	30.00
	Total	60	100.00

Findings:-1.Most of the Korku tribal communities have their own land but their annual income is comparatively less. Even the marginal and poor farmers are doing chemical farming which has increased the investment and educed the outcome from the field. Most of the korku farmers are depending on money lenders to borrow money for the land cultivation and after the harvesting period they refund it with high interest rate.

2.The alternative livelihood sources for the korku tribal communities are labour work, domestic animals and few farmers promote kitchen garden for their own consumption and selling by which they get some income to maintain their house.

3.During the off season many korku trial communities go for seasonal migration dut to lack of availability of work and irregularity in MREGS work and payment. There is also no regular saving made by these people. A very few people have got IGP as a means of alternative

Referneces:-

Bhandarkar P.L & Wilkinson T.S (2010) - Methodology and Technique of social Research,Himalaya Publishing House,Bombay

Sinha Archana (2010)- Sustaining communities, strategies for Sustainable Community Development, Indian social institute,New Delhi Jojo Bipin (2008)

National Evaluation of livelihood Waghmore Manisha, Shewali kumar ,Projects financedbyNationalScheduled tribe Finance and Development Corporation, Govt of India

www.melghatkorkutribal.com

A ROLE OF SOCIAL SUPPORT FOR THE ELDERLY ADJUSTMENTS

(Special Reference to Aurangabad City)

Assist. Prof., Pramila Haridas Bhujade Dept of Sociology Govt College of Arts & Science,Aurangabad

---

Introduction : Ageing is a universal and life long process in which all living beings participate. Ageing is seen as an ongoing process, starting with conception and ending with death. Thus ageing is not reserved for senior citizens or golden age clubbers, it is shared by infants, children, teenagers and young adults, as well as the more mature. Srivasthava (1994) pointed out that the term 'ageing' gives direction to events which are controlled by psychological, social and physical environmental forces as well as the genetic factors which are common to the particular species and individually unique. Ageing has three different, but related connotations namely, biological, psychological and social.Sociological ageing refers to changes in social role which occur due to all conditions like the loss of spouse, retirement, decline in income, authority, status and social contacts. Social ageing evaluates and individual's participation in the management of the affairs of family, community and religion. Some people use their chronological age as a criterion for their own ageing while others take into account biological changes and the declining of their abilities.

As life effect the individual to lead a disciplined way of life and improve their capacities to discharge their responsibilities towards the society.In India, among Hindus, a persons considered 'old' when he or she passes the age of 60. Traditionally, the sixtieth year has been considered to be the beginning of old age in India. Completion of 60 years, 'Shastiabi Poorthi' is an important milestone in the life of an individual, which many are not lucky to reach. Depending on the caste affiliation, family status and income, it is celebrated. Determination of old age differs from society to society depending on the social organization, level of economy, standard of living and health services on the one hand and the socio-cultureal beliefs on the other. In industrial societies old age corresponds to the age of retirement from the active workforce, "In 1982, the world Assembly on Ageing, sponsored by the United Nations, decided upon 60 years as the onset point of ageing" (International Exchanges on Ageing, Law and Ethics and International Federation on Ageing,1995)

Review of Literature : Mellor (1989) from his study found that neither age nor place of residence were related to loneliness and availability of social support. Social support is a central factor in determining psychological adaptation to old age.Rathi et.al. (1996), studied loneliness among 40 males and 40 females (aged 55 to 70 years), who were classified into two levels of martial position (with and without spouse) to levels of sex (male and female) and two levels of age (young-old, old-old). A standardised version of the loneliness scale by Russell, Preplan and Cutrona was used to collect data. Findings indicated a high degree of loneliness among the spouseless elderly.

Importance of the study : Traditionally, the elderly were seen as an asset and as the head of the household on whom the entire family could depend for guidance, co-ordination and advice. We should encourage people to continue this tradition. In India the situation is changing and the social support networks are taking the charge of family in caring for the elderly. With the increase in the life expectancy at birth and later years of life due to improved coverage of public health programmers more and more, people are leading retired life for a longer span (Sati, P.N.1988, p.44). So, there is a need for research to know the level to this support to the elderly.The researcher has focussed on a *" A role of Social support for the Elderly Adjustment (Special reference to Aurangabad City)* to get insights into pensioners' socio-economical and demographic profile, health status, level of adjustment to living arrangements, level of adjustment to living arrangements, level of adjustment to retirement and social support. Social support includes family support. Social support includes family support, community support, and government support. The insights are based on the responses of the pensioners. In Aurangabad city more Elder are staging because of the location of various educational institution, Hence the researcher has focussed on the "Study on social support for the Elderly in social support for the Elderly in Aurangabad city to get insight.

Methodology :

Aim : The present study aims at studying the socio-economic profiles of pensioners, their health status,

their level of adjustment of living arrangements and to retirement. The study also attempts to explore social support for the pensioners received from family, community and government. Accordingly certain specific objectives are framed for the purpose of the present study.

Objectives : The researcher has put forth the following objectives:
1.To understand the socio-demographic and economic profile of pensioners;
2.To assess the health status of pensioners;
3.To study the level of adjustment to living arrangement of pensioners;
4.To know the pensioners level of adjustment to retirement;
5.To study the social support received by the pensioners, which includes support from the family, community and the government;
6.To study the future expectations and aspirations of the pensioners in respect of Government support

Hypothesis :

The level of adjustment of living arrangements of the pensioners is dominantly influenced by their income level.

The pensioners family support differs significantly on the basis of their educational level.
The previous professions of the pensioners have an impact on their community support.
The age of the pensioner plays a role in determining social support for pensioners.
Previous profession significantly affects the social support of the pensioners.

Place of the study : Aurangabad city which is divide into two parts mainly Rural and urban and density of population is very high.

Research Design : The research design is descriptive so for as it aims at gaining insights on the pensioners; socio-demographic and economic profile concerned. It is exploratory in certain aspects like health status, level of adjustment to living arrangements and level of adjustment of retirement of the pensioners and social support, which include family support, community support and government support for the pensioners.

Tools used in the study : For this study the researcher prepared an **interview schedule** to get the information regarding the subject.

Limitations of the study :

The pensioners in the present study belong to the age group of 61 to 66 years only. It does not cover pensioners whose age is above 66 years.

The present study was conducted only in the urban area. If the study has included rural areas also, it would have been possible to generalize the result in a better way.

Result and Discussions :

Table No.1 Socio- economic and demographic status

Sr.No.	**Sub group**	**No.**	**Percentage**
1	**Gender**		
	Male	243	60.75
	Female	1.57	39.25
2	**Age**		
	61-63 years	341	85.25
	64-66 years	059	14.75
3	**Type of Family**		
	Joint	153	38.25
	Nuclear	247	61.75

Table No. 2Pensioner Distribution according to their living Arrangements.

Sr.	Living with	Number	Percentage
1.	Relatives and friends	017	04.25
2.	Relatives and family members	027	06.75
3.	Children	043	10.75
4.	Spouse	095	23.75
5.	Spouse and children	218	54.50
	Total	**400**	**100**

Table No. 3 Pensioner Distribution According to their children's support for Pre-retirement Plans

Sr.	Not sure of support	Number	Percentage
1.	Not at all	078	19.50
2.	Yes	322	80.50
Total		**400**	**100**

Findings of the study :

- A majority of the pensioner i.e. 61.25% were married.
- A majority of the pensioners i.e. 79.5% were of the opinion that retirement results loss of economy and decline in social status.
- A majority of the pensioners i.e. 84.5% used to visit their friends and relatives same as before retirement.
- A little above one fourths of the pensioners i.e.,28.25% family members 'occasionally' considered suggestions of the pensioners at the time of economic/other crucial decisions.
- Nearly half of the pensioners i.e. 50.75% presence was only 'rarely' liked by friends and community people.
- A majority of the pensioners i.e. 74.25% felt the need to provide incentives for the families who were caring the aged.

References :

1. Bambawalw, Usha (1993a): "Ageing and Economic Factor in Later Life," Ageing and Society – The Indian of Gerontology, vol. 3, No.1, pp.1-9.
2. Chakrabarti, Parfulla (1993): "perception of Old Aged problems in Rural Nadia," Ageing and Society- The Indian Journal of Gerontology, Vol.3, No.4. pp. 1-24.
3. Indira, Jai Prakash (1996): "Ageing Women : A liability or an Asset", Research and Development Journal, New Delhi, Vol. 2, No. 2, pp-28-31.
4. Stanley, G. Jayakumar (1994) : "Changing status and Role of Aged in Rural Areas- A Study in Chittoor Distric of A.P., Ageing and Society- The Indian Journal of Gerontology, Vol.4 No,3 and 4m pp.46-67.

Adbhuta śānti in the Ṣaḍviṁśa Brāhmaṇa and Vaiśravaṇa

Mrs. Ketaki Kedar Khole 1983, 'Moraya-Vilas' Madiwale Colony, Sadashiv Peth, Pune -411030 Mob-08554887097,09420864496.

ABSTRACT:The Ṣaḍviṁśa Brāhmaṇa is the Brāhmaṇa of the Sāmaveda belonging to the kauthuma recension. It explains the rituals and different sāmans in their context. Its sixth chapter deals with the Adbhutaśānti. In this chapter various kinds of omens and calamities and particular deities that are to be pacified, are described. The ritual of Adbhutaśānti is described mainly for averting or pacifying these omens.

This chapter contains totally twelve khaṇḍas or parts. First two khaṇḍas tell some rules or prescriptions regarding the ritual for the pacification of portents. Furthur khaṇḍas, i.e.from three to twelve deal with various omens and also the rites of śānti for portenting these omens. Also different deities are enumerated here for the pacification of these different omens or evil events. It may be noted that, some later texts like the Atharvaveda Pariśiṣṭa also give the information about and the ritual of Adbhutaśānti.

It is intended to study in this paper, the ritual of Adbhutaśānti as explained in the Ṣaḍviṁśa Brāhmaṇa along with its peculiarities and various aspects. It is proposed to compare it with the ritual of Adbhutaśānti prescribed in the Atharvaveda Pariśiṣṭa and to note down the similarities or common traits between them along with their characteristic features.

Adbhuta Śānti in the Ṣaḍviṁśa Brāhmaṇa and Vaiśravaṇa

Introduction- In the earlier stages of all ancient civilizations, man was depending upon the surrounding Nature. He always thought that, some natural and divine powers affected his peaceful life. Therefore, several rites were performed for appeasement of these powers. From primitive times man has sought for peace and prosperity; and has made several efforts to achieve it. He invented various means for it. Thus, to achieve peace and prosperity became his main purpose behind almost every ritual and sacrifice. Śānti or pacificatory rites form a major part of these rituals. Many Vedic texts such as- Saṁhitās, Brāhmaṇas, Śrauta- sūtras and Gṛhya- sūtras have described number of śāntis. Adbhuta śānti is one of the important rituals in the śānti ritual. Some super natural happenings disturb the peaceful and happy life of man. They are considered as some evil spirits. They also affect the peace of man's mind. Some supernatural events take place & some things happen against the normal behavior. All these occurrences are thought to be caused by some elements that try to horrify man & disturb him. For pacifying these evil or ominous effects caused by super-natural incidents, and destroying such evil spirits or elements, the ritual of Adbhuta śānti is prescribed. This śānti is described in the Ṣaḍviṁśa Brāhmaṇa.

It is intended in this paper; to study the ritual of Adbhuta śānti explained in the Ṣaḍviṁśa Brāhmaṇa. The Āśvalāyana-gṛhyapariśiṣṭa and the Atharvaveda-pariśiṣṭa also note the 'Adbhutas' and describe the procedure for their propitiation. While doing so, they are noted to have some common notions, still there are variations in each of them; these similarities and special points are studied and it is intended to present this comparative study in this paper.

Concept of Adbhuta- According to Yāska, Adbhuta means 'abhūta', something that has not happened before. The word 'Adbhuta' indicates some ab-normal phenomena, or events that go against the natural cause or order of normal rules or set order. They can be enumerated as earthquakes, cracks in places, etc. They are listed variously in different texts like Kauśika Sūtra, Āśvalāyana-gṛhyapariśiṣṭa and Atharvaveda-pariśiṣṭa.The omens described in the Ṣaḍviṁśa are those which are not normal and beyond the control of human beings. They are considering indicating the shadows of the coming calamities in the life of a man or a community. Ṣaḍviṁśa Brāhmaṇa belongs to the tradition of Kauthuma recension of Sāmaveda. Its sixth chapter gives description of many extra-natural elements that affects man's life badly and the ritual of Adbhuta śānti.

It consists of twelve khaṇḍas. Khaṇḍa one gives the general procedure of Adbhuta śānti. It is described that, one should sacrifice with one thousand and eight pieces of Palāśa wood with the recitation of eight verses that are dedicated to eight deities namely Indra, Yama, Varuṇa, Vaiśravaṇa, Agni, Vāyu, Soma and Viṣṇu. Khaṇḍa two explains the story of how gods obtained the daivi śānti as follows: once there was a quarrel between gods and Asuras for these worlds. Gods goes to Prajāpati. He gave them daivi śānti, and with the help of this daivi śānti gods subdued the Asuras. Khaṇḍas from three to ten deals with various

kinds of omens and calamities. They are classified and co-related to various deities such as-

Khaṇḍas	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Deity	Indra	Yama	Varuṇa,	Vaiśravaṇa	Agni	Vāyu	Soma	Viṣṇu	Rudra	Sūrya
Place or direction	East	South	West	North	Prithvi	Antarikṣa	Heaven	Heaven	Downwards	Every-Direction
omens	Breaking of jewels,of water pot,quarrel with the clan of king,etc.	Disease to his offspring or cattle,excessive tendency of dreaming,sleepl-Essness,indigestion Etc.	Destruction Of crop in the house or In the field by rats,insects,bees, ants,etc.	Loss of gold silver,gems,diamonds,failure in business, Seeing of birds of ill omens,etc.	Rumbling or bursting of earth, Earthquake,etc.	Vehement winds blow,rains of dust,piecesof meat,bones,etc.	Star showers,meteors falling,quarters flow,etc.	temples shake, idols of gods laugh, weep, sing ,dance,etc.	From his cows human beings,buffalos,goats,horse,camels are born,deformed beings are born,etc	Mountains split,or fall down,earth shakes, big trees uprooted
Category of Omen	Terrestrial	Terrestrial	Terrestrial	Terrestrial	Terrestial	Atmospheric	Atmospheric	Terrestrial	Terrestrial	Terrestrial

Many deities are offered oblations in these rites. They are said to be related to different ominous events that occur around the sacrificer. One of these deities is Vaiśravaṇa. Omens that are narrated as related to him are- 1) loss of gold, silver, precious garment, diamonds, gems or pearls; 2)failure in the business; 3)seeing of frightful Piśācas; 4) break of friendships; 5) seeing of birds of ill omen on the house; 6)appearance of anthills or growth of toadstool or mushroom or bees settle in his house. If these omens are experienced, then sacrifice is to be performed for appeasement of them. The procedure of the sacrifice is as follows:

1.The sacrificer should turn towards the north and with the recitation of verse 'Abhi tyaṁ devaṁ' offer sthālipāka to Vaiśravaṇa.

2.He should make an oblation with ghee while uttering the five mantras namely-

1) Vaiśravaṇāya Svāhā , 2) Yakṣādhipataye Svāhā, 3) Hiraṇyapāṇaye Svāhā,
4) Iśvarāya Svāhā, 5) Sarvapāpaśamanāya Svāhā.

- After this he should utter the mystical names of the seven Vyāhṛtis and he must recite the sāman 'Abhi tyaṁ devaṁ' (Sāmaveda 464) for hundred and eight times. The earliest occurrence of the verse 'Abhi tyaṁ devaṁ' is found in the Rv.Khila 3.22.4.This verse is also found in the AV. 7.14.1 and in the Sāmaveda 464. This verse is dedicated to God Savitṛ. In this verse God Savitṛ is described as impeller, means he drives away evil, Bestower of ratnas i.e. he gives riches. Perhaps, this mantra is related to Vaiśravaṇa.
- Mythology- It seems that, the mantras employed or used for Vaiśravaṇa are newly formed and point out his mythological features.

According to these mantras, Vaiśravaṇa is said to be Yakṣādhipati i.e. the lord of Yakṣas for the first time.He is said to be Hiraṇyapāṇi. In the vedic texts Hiraṇyapāṇi is the adjective used mainly for the deity Savitṛ. In the ṢaḍBr. Vaiśravaṇa is called Hiraṇyapāṇi. He is also called Iśvara i.e.the overlord or master and Sarvapāpaśamana means who appeases all the evils or utpātas.

The Atharvaveda-pariśiṣṭa (67.5.1-3) and Āśvalāyana-gṛhyapariśiṣṭa (4.11-12) give various omens related to Vaiśravaṇa, which are similar in the nature as described in the ṢaḍBr. The following table describes the ritual of Adbuta śānti related to Vaiśravaṇa prescribed by these three texts-

	Ṣaḍviṁśa Brāhmaṇa	**Atharvaveda-pariśiṣṭa**	**Āśvalāyana-GṛPari.**
Offering material	Sthālipāka	Cooked rice (caru)	Sthālipāka
Mantras	Abhi tyaṁ devaṁ (Sāmaveda 464) 1.Vaiśravaṇāya Svāhā 2.Yakṣādhipataye Svāhā 3.Hiraṇyapāṇaye Svāhā 4.Iśvarāya Svāhā 5.Sarvapāpaśamanāya Svāhā	Abhi tyaṁ devaṁ 1.Vaiśravaṇāya Svāhā 2.Yakṣapataye Svāhā 3.Arthapāṇaye Svāhā 4.Iśvarāya Svāhā 5.Sarvādbhutānāmśamanāya Svāhā	Abhi tyaṁ devaṁ 1.Vaiśravaṇāya Svāhā 2.Yakṣādhipataye Svāhā 3.Hiraṇyapāṇaye Svāhā 4.Iśvarāya Svāhā 5.Sarvotpata-śamanāya Svāhā
Number	Recitation of sāman 'Abhi tyaṁ devaṁ' for Hundred and Eight times	----	Recitation of sāman 'Abhi tyaṁ devaṁ' for Hundred and Eight times

Observations-

- After comparing these three texts; it is observed that, some mythological or conceptual changes take place in the attributes of Vaiśravaṇa. He is the son of Viśravas that means very well-known. He is said to be Hiraṇyapāṇi- means having golden hands. In the Atharvaveda-pariśiṣṭa he is called Arthapāṇi that means having riches in hand. He is also called as Yakṣādhipati in the Ṣaḍviṁśa Brāhmaṇa and Āśvalāyana-gṛhyapariśiṣṭa means overlord of Yakṣas. In the Atharvaveda-pariśiṣṭa he is called as Yakṣapati i.e. the lord of Yakṣas. In the ṢaḍBr. He is said to be Sarvapāpaśamana means that appeases all danger or evil i.e. pāpa. Then is added one feature, the one who expiate all supernatural events. And Āśvalāyana-gṛhyapariśiṣṭa considered him as Sarvotpātaśaman means appeasing all Utpātas. In this way the concept about Vaiśravaṇa gets additions and evolutions.
- In respect of the description of Adbhuta śānti these three texts are grouped together because of their style of attributing a certain number of adbhutas to a particular deity and the procedure of śānti for averting these ill omens.
- The ṢaḍBr. describes several omens and adbhutas that are connected with certain deity and direction. Thus, the compiler presents a sort of classification of deities, omens and particular direction.
- Generally, ominous occurrences related to nature are divided into three categories namely,1)Celestial, 2)Atmospheric, and 3)Terrestrial. These types are based on the location, where they take place. But. ṢaḍBr. counts some other events or happenings that are against the normal course or normal expectations. All of them are called Adbhutas and co-related to different divinities like Indra, Yama, Varuṇa, Vaiśravaṇa, Agni,etc

[1] *idamapi itarat Adbhutam Abhūtam iva*
[1] ṣaḍviṁśa brāhmaṇa 6.1.2,3
[1] ṣaḍviṁśa brāhmaṇa 6.6.2
[1] *ṣaḍviṁśa brāhmaṇa 6.6.3*

References -

1] Ed. Sharma B.R., Tirupati, 1967. **Ṣaḍviṁśa** Brāhmaṇa, KSV.
2] Macdonell A.A.[1981] Reprint. Delhi: Vedic Mythology MLBD,
3] Bolling G.M. and J.V.Negelin, (Roman script).1909-10, The Pariśiṣṭas of the Atharvaveda. Leipzig.
4] Kane P.V., History of Dharmaśāstras, Vols.I-V.
5] Weber A. Zwei vedische Texte über omina und portent. 1858.
Articles- N.Tsuji. "on the Formation of the Adbhuta Brāhmaṇa" ABORI Golden Jubilee Volume (1968), pp.173-178.

शहरी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थीनींच्या समायोजनाचा एक तुलनात्मक अभ्यास

प्रा. प्रकाश माणगांवकरए *मानसशास्त्र विभाग* **ए**कुसुमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर
डॉ. आर.टी. पोतदार *जळगाव*

सारांश (Abstract) :—प्रत्येक व्यक्तीला जीवनांच्या प्रत्येक अवस्थेत निरनिराळया क्षेत्राशी समायोजन करावे लागते. या समायोजन प्रक्रियेचा व्यक्तिमत्व विकासावर प्रभाव पडत असतो. लिंगभेद, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक पार्श्वभुमि, भौगोलिक परिस्थिती, शहरी व ग्रामीण परिसर इत्यादी घटकावर समायोजन अवलंबून असते.

ग्रामीण भागातील विद्यार्थीनीच्या समायोजनांचा अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन हाती घेण्यात आले. इस्लामपूर शहरामधील ४० आणि ग्रामीण भागातील ४० अशा एकूण ८० विद्यार्थीनीचा या संशोधनात सहभाग प्राप्त झाला. ग्रामीण व शहरी भागातील विद्यर्थीनीच्या समायोजनांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी या सर्व विद्यार्थीनींना सिन्हा व सिंग यांची समायोजन प्रश्नावली दिली.सांख्यिकीय विश्लेषण केले असता असे दिसुन आले की, शहरी भागातील विद्यार्थीनीच्यापेक्षा ग्रामीण भागातील विद्यार्थीनीचे कौटुंबिक आरोग्यविषयक सामाजिक व भावनिक समायोजन कमी प्रतिचे आढळले तर शैक्षणिक समायोजनाबाबत विद्यार्थीनीमध्ये ग्रामीण व शहरी असा भेद दिसुन आला नाही.

प्रस्तावना (Introduction) :—भोवतालच्या परिस्थितीचा सारासार विचार करून व्यक्ती व वातावरण यामध्ये अनुरूप संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न म्हणजे समायोजन होय. समायोजन ही व्यक्तीच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंत अखंडरित्या चालणारी प्रक्रिया आहे. समायोजनाविषयी सर्वप्रथम १९३१ मध्ये रॉजर्स या मानसशास्त्रज्ञाने समायोजनाची चाचणी तयार केली. त्यानंतर बेल (१९३४), परमेश्वर (१९५७), श्रीवास्तव (१९५७), नारायणराव (१९६४), सिंग (१९६१) अशा अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी समायोजनाच्या विविध चाचण्या तयार केल्या.

''वैयक्तिक आवडीनिवडी, गरजा तसेच सामाजिक घटक यांना अनुलक्षून योग्य त्या समाजमान्य प्रतिक्रिया देणे म्हणजे समायोजन होय.''वुडवर्थ व मक्कीस यांच्या मते, ''समायोजन म्हणजे परिस्थितीशी मिळतेजुळते घेणे हे व्यक्तीला शिकवणे होय.' मानसिक स्वास्थांच्या कल्पनेत जीवनातील समायोजनाला अत्यंत महत्व प्राप्त झाले आहे. प्रत्येक व्यक्तीला जीवनाच्या प्रत्येक अवस्थेत निरनिराळया क्षेत्राशी समायोजन करावे लागते. समायोजन हे सामाजिक—आर्थिक परिस्थिती, भौगोलिक प्रदेश, लिंगभेद, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, शहरी—ग्रामीण परिसर इत्यादी अनेक घटकावर अवलंबून असते.

व्यक्ती सभोवतालच्या वातावरणाला अनुसरून समायोजन करीत आपल्या जीवनातील उद्दिष्ट पूर्ण करीत असते. समायोजन कसे झालेले आहे यावर त्या—त्या व्यक्तीचे व्यक्तिमत्व अवलंबून असते. म्हणून व्यक्तिमत्व विकास, करिअरच्या दृष्टीने समायोजनाला अधिक महत्व प्राप्त झालेले आहे.सध्या पुरूषांच्या बरोबरीने महिलांनाही महत्व प्राप्त झालेले आहे. म्हणून महिलांच्या समायोजनाचा अभ्यास उपयुक्त ठरतो. या उद्देशाने ग्रामीण व शहरी भागात राहणाऱ्या विद्यार्थीनींच्या समायोजनाचा अभ्यास केलेला आहे.

उद्दिष्टे : १) शहरी व ग्रामीण महाविद्यालयीन विद्यार्थीनींच्या कौटुंबिक, आरोग्यविषयक, सामाजिक, भावनिक व शैक्षणिक समायोजन पातळीची तुलना करणे.

२)शहरी व ग्रामीण महाविद्यालयीन विद्यार्थीनींच्या कौटुंबिक, आरोग्यविषयक, सामाजिक, भावनिक व शैक्षणिक समायोजनामधील समस्या पहाणे.

गृहितके :१) शहरी महाविद्यालयीन विद्यार्थीनींच्या तुलनेत ग्रामीण विद्यार्थीनींचे कौटुंबिक, आरोग्यविषयक, सामाजिक, भावनिक व शैक्षणिक समायोजन कमी प्रतीचे असते.

२)शहरी महाविद्यालयीन विद्यार्थीनींच्या तुलनेत ग्रामीण विद्यार्थीनींचे कौटुंबिक, आरोग्यविषयक, सामाजिक, भावनिक व शैक्षणिक समस्येत फरक आढळतो.

संशोधन पध्दती :

१) नमुना :या शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी नमुना म्हणून इस्लामपूर शहरातील श्रीमती कुसूमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्यालयातील विद्यार्थीनींची निवड केली. या सर्व विद्यार्थीनी वरिष्ठ महाविद्यालयात कला, वाणिज्य व विज्ञान शाखेत प्रथम वर्षात शिक्षण घेणाऱ्या होत्या. ४० शहरी व ४० ग्रामीण अशा एकूण ८० विद्यार्थीनींचा सहभाग या अभ्यासासाठी प्राप्त झाला. शहरी विद्यार्थीनी या इस्लामपूर शहरातील तर ग्रामीण विद्यार्थीनी या शहरालगतच्या खेडयातील होत्या.

२) **साधने** :या संशोधनात सहभागी झालेल्या शहरी व ग्रामीण विद्यार्थीनींच्या समायोजनाचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी प्रा. सिन्हा व डॉ. सिंग यांची समायोजन प्रश्नावली वापरली. या प्रश्नावलीत एकूण १०२ विधाने असून त्यांची उत्तरे होय किंवा नाही या स्वरूपात द्यावयाची होती. या समायोजन प्रश्नावलीद्वारे कौटुंबिक, आरोग्यविषयक, सामाजिक, भावनिक व शैक्षणिक या पाच क्षेत्रातील समायोजनाचे मापन केले जाते. ही प्रश्नावली देण्यापूर्वी दोन्ही गटातील विद्यार्थीनींना योग्य त्या सूचना देण्यात आल्या. त्यानंतर विद्यार्थीनींना समायोजन प्रश्नावली देऊन त्या सोडवून घेतल्या. त्यानंतर चाचणी प्राप्तांक सोल्यूशन की (Scoring Key) च्या आधारे प्राप्तंक काढून त्यांचा सांख्यिकीय विश्लेषणासाठी उपयोग करून सदर शोधनिबंधाचा निष्कर्ष मांडण्यात आला.

फलितांची चर्चा :ग्रामीण व शहरी विद्यार्थीनींच्या समायोजनाची तुलना करण्यासाठी प्रत्येक समायोजन क्षेत्राबाबत मध्यमान, प्रमाण विचलन व 'टी' मूल्य काढले व तुलना केली.

तक्ता क्रमांक १ — समायोजनाची क्षेत्रे : मध्यमान, प्रमाण विचलन व 'टी' मूल्य

अ. नं.	समायोजन क्षेत्र	समुहाचा प्रकार	नमुना गटांची संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	डी. एफ.	टी मूल्य	सार्थ पातळी
१.	कौटुंबिक समायोजन	शहरी ग्रामीण	४० ४०	३.५ ४.५३	१.५६ २.०४३		२.५४	०.०५
२.	आरोग्यविषयक समायोजन	शहरी ग्रामीण	४० ४०	२.४ ३.८८	१.७५ २.३३		३.२१	०.०१
३.	सामाजिक समायोजन	शहरी ग्रामीण	४० ४०	७.६५ ८.९७५	२.३६८ २.५८८	७८	२.३८	०.०५
४.	भावनिक समायोजन	शहरी ग्रामीण	४० ४०	१३.८६ १७.५८	४.०८४ ३.५२५		४.३६	०.०१
५.	शैक्षणिक समायोजन	शहरी ग्रामीण	४० ४०	४.४३ ६.८	२.६२ १.९४		१.७०	सार्थ ठरत नाही

तक्ता क्रमांक १ च्या फलितावरून हे स्पष्ट होते की, शहरी विद्यार्थीनींचे कौटुंबिक समायोजन दर्शविणाऱ्या सरासरी मूल्यापेक्षा ग्रामीण विद्यार्थीनींचे सरासरी मूल्य १.०३ ने अधिक आहे व हा भेद सांख्यिकीयदृष्टया लक्षणीय ठरलेला आहे. हा भेद सार्थ असल्याचे २.५४ या 'टी' मूल्यावरून स्पष्ट होते, यावरून असे म्हणता येईल की, शहरी विद्यार्थीनींपेक्षा ग्रामीण विद्यार्थीनींचे समायोजन कमी प्रतीचे आहे.

आरोग्यविषयक समायोजन प्राप्त फलितावरून असे दिसून येते की, शहरी विद्यार्थीनींपेक्षा ग्रामीण विद्यार्थीनींचे आरोग्यविषयक समायोजन कमी प्रतीचे आहे. शहरी विद्यार्थीनींचे आरोग्यविषयक समायोजन दर्शवणाऱ्या सरासरी मूल्यापेक्षा ग्रामीण विद्यार्थीनींचे सरासरी मुल्य हे अधिक आहे व हा भेद सांख्यिकीयदृष्टया लक्षणीय ठरलेला आहे. हा भेद सार्थ असल्याचे ३.२१ ही 'टी' मूल्यावरून स्पष्ट होते व तो ०.०१ या पातळीवर सार्थ ठरतो.

शहरी विद्यार्थीनींचे सामाजिक समायोजन दर्शविणाऱ्या सरासरी मूल्यापेक्षा ग्रामीण विद्यार्थीनींचे सरासरी मुल्य हे अधिक आहे व हा भेद सांख्यिकीयदृष्टया लक्षणीय ठरला आहे. हा भेद सार्थ असल्याचे २.३८ या 'टी' मूल्यावरून स्पष्ट होतो. यावरून असे म्हणता येते की, शहरी विद्यार्थीनींपेक्षा ग्रामीण विद्यार्थीनींचे सामाजिक समायोजन कमी प्रतीचे आहे.

भावनिक समायोजनाचे विश्लेषण केले असता, शहरी विद्यार्थीनींचे भावनिक समायोजन दर्शविणाऱ्या सरासरी मुल्यापेक्षा ग्रामीण विद्यार्थीनींचे सरासरी मुल्य हे अधिक आहे व हा भेद सांख्यिकीयदृष्टया लक्षणीय ठरला आहे. हा भेद सार्थ असल्याचे ४.३६ या 'टी' मूल्यावरून स्पष्ट होते. यावरून असे म्हणता येते की, शहरी विद्यार्थीनींपेक्षा ग्रामीण विद्यार्थीनींचे भावनिक समायोजन कमी प्रतीचे आहे.

शैक्षणिक समायोजनाच्या प्राप्त फलितावरून हे स्पष्ट होते की, शहरी विद्यार्थीनींचे शैक्षणिक समायोजन दर्शविणाऱ्या सरासरी मुल्यापेक्षा ग्रामीण विद्यार्थीनींचे सरासरी मूल्य हे अधिक आहे. पण हा भेद सांख्यिकीयदृष्टया लक्षणीय ठरलेला नाही. हा भेद सार्थ नसल्याने १.७० या 'टी' मूल्यावरून लक्षात येते. यावरून असे म्हणता येते की, शैक्षणिक समायोजनात शहरी व ग्रामीण असा विशेष फरक आढळत नाही.

निष्कर्ष : १) शहरी व ग्रामीण विद्यार्थीनींच्या कौटुंबिक, आरोग्यविषयक, सामाजिक व भावनिक समायोजनात भिन्नता आढळते. शहरी विद्यार्थीनींच्या तुलनेत ग्रामीण विद्यार्थीनींचे कौटुंबिक, आरोग्य— विषयक, सामाजिक व भावनिक समायोजन कमी प्रतीचे दिसते.

२) शहरी व ग्रामीण विद्यार्थीनींच्या शैक्षणिक समायोजनात लक्षणीय भिन्नता आढळत नाही.

संशोधनाच्या मर्यादा:

१) नमुना गट छोटा आहे.

२) प्रस्तुत संशोधन इस्लामपूर येथील श्रीमती के. आर. पी. कन्या महाविद्यालयातील विद्यार्थीनींपुरतचे मर्यादित आहे.

संदर्भ :

१) Garrentt, Henry E. : Statistical in Psychology and Education, Vakils Feffer and Simons Ltd., Bombay (1981)

२) Hurlock Elizabeth B. : Developmental Psychology, A Life span Approach (Fifth Edition), Tata Mcgraw Hill Publishing Company Ltd. New Delhi (1981)

३) जनई, माळी, तडसरे, चौत्रे : वैकासिक मानसशास्त्र,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर (१९८८)

४) मानसशास्त्र — पत्रिका, मराठी मानसशास्त्र परिषद, अंक पहिला (१९९२)

५) मराठी मानसशास्त्र परिषद— स्मरणिका, अधिवेशन दहावे (नोंव्हे. १९९५)

६) प्रा. सिन्हा व डॉ. सिंग — समायोजन प्रश्नावली व माहितीपत्रक (१९७१)

७) तडसरे व्ही. डी. : 'मानसशास्त्र,' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर (१९९५)

८) Wayne Weiten and Margaret Lloyd : Phychology Applied to Modern Life – Adjustment in the 21st Century, 8th India Edition (2007).

दलितांच्या बौद्ध धर्म स्विकाराची पार्श्वभूमी

प्रा.डॉ.बी.आर.मस्के, सहयोगी प्राध्यापक, शासकीय विदर्भ ज्ञान विज्ञान संस्था, अमरावती.

सामाजिक, धार्मिक समतेबरोबरच अस्पृश्याने जीवन जगण्यासाठी अस्पृश्य समाजाची चळवळ विसाव्या शतकपासून सुरू झाली होती. रामटेकच्या अंबाळा तलावाचा प्रश्न, महाडचे चवदार तळे सत्याग्रह, अमरावतीचा अंबोदवी मंदिर सत्याग्रह, नाशिकचे काळाराम मंदिर सत्याग्रह, पर्वती मंदिर सत्याग्रह, पुणे बरोबरच दलित चळवळीला गतीशील करणाऱ्या विविध घटना व घडामोडी घडत गेल्या. सत्याग्रह व सामाजिक चळवळीने दलित समाजाला नवी दिशा प्राप्त झाली. परंतु दलितांच्या सामाजिक स्वातंत्र्याच्या चळवळीकडे सनातनी मंडळींचा दृष्टीकोन बदलला नाही. उलट काळाराम मंदिर व महाडचे चवदार तळे सत्याग्रह, पर्वती मंदिर प्रवेश आंदेलनाने सनातनी हिंदू धर्मीयांच्या दृष्टीकोन बदलणे अशक्य आहे असेच वाटू लागले.

हिंदू सनातनी मंडळी सामाजिक सुधारणा विरोध करू लागल्यामुळे त्यांची मनधरणी करणाऱ्या अस्पृश्य वर्गानेआपले सामर्थ्य विनाकारण खर्ची करू नये. यापुढे आत्मसन्मानाने जगायचे असेल तर हिंदू धर्माच्या त्यागाचा मार्ग हाच उपाय आहे अशी मनोभूमिका तयार होऊ लागली. १३ ऑक्टोंबर १९३५ रोजी येवले, जि. नाशिक येथे 'मुंबई इलाखा दलित परिषदेचे' अधिवेशन संपन्न झाले. या अधिवेशनामध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू धर्म त्यागाची घोषणा केली होती. त्या घोषणेमुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू धर्म सोडून नवीन धर्म स्विकारणार हे स्पष्ट झाले होते. पश्चिम विदर्भातील बुलढाणा जिल्ह्यातील पातुर्डा येथे २९ मे १९२९ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या परिषदेमध्ये धर्मांतरण करण्याच्या ठरावावर उहापोह झाला होता.[१] म्हणजे धर्मांतराची पार्श्वभूमी पश्चिम विदर्भात तयार झाली होती. १९३५ पूर्वी धर्मत्यागाचे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मनात होते असे दिसून येते. धर्मांतराची घोषणा केल्यानंतर संभाव्य धर्मांतराची भूमिका जनतेला स्पष्ट करून सांगण्याबरोबरच धर्मांतरणासंदर्भात जनतेचा कौल जाणून घेण्यासाठी मुंबईला नायगाव भागात ३० मे, ०२ जनू १९३६ या चार दिवस परिषदांचे आयोजन करण्यात आले. या परिषदेमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ऐतिहासिक भाषण केले. हे भाषण 'मुक्तीकोणपथे?' या नावाने ओळखले जाते. या भाषणामध्ये डॉ. आंबेडकरांनी संभावित धर्मांतराची मनोभूमिका स्पष्ट केली. हिंदू धर्माची तत्त्वे इतकी उच्च आहेत पण अस्पृश्यांच्या प्रती त्यांचा व्यवहार इतका नीच आहे की, त्या धर्मात राहून आमची उन्नती होईल की नाही असा प्रश्न सहजरीत्या उद्‌भवतो.[२] म्हणून अस्पृश्यांना अस्पृश्यतेच्या शृखलेतून मुक्ती पाहिजे असेल तर धर्मांतराशिवाय तरणोपाय नाही हे त्यांनी जनतेला सांगितले व संभावित धर्मांतरास सिद्ध राहण्याचे आवाहन केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी धर्मांतराची घोषणा करण्यापूर्वी व धर्मांतराच्या घोषणेनंतरही अस्पृश्य समाजाने धर्मांतर केल्याचे दिसून येते. विशेषतः ख्रिश्चन मिशनरी अस्पृश्य जातीतील महार जातीला ख्रिश्चन धर्म स्वीकारण्यासाठी प्रयत्न करीत असत. विविध ठिकाणी महार जातीतील अनेकांना ख्रिश्चन धर्म स्विकारल्याचे दिसून येते. विशेषतः महार जातीतील 'सोमस' या पोट जातीचे प्रमाण जास्त दिसून येते. पश्चिम विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर, अचलपूर, अकोला जिल्ह्यातील वाशिम, अकोट, मंगरूळपीर इत्यादी भागातील महार जातीतील लोकांनी ख्रिश्चन धर्म स्विकारल्याचे दिसून येते. धर्मांतरानंतर ख्रिश्चनांना पुन्हा हिंदु धर्मात घेण्याचा प्रयत्न गणेश आकाजी गवई यांनी केल्याचे दिसून येते. पश्चिम विदर्भात आजही ख्रिश्चन धर्मांतरीत महार मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.

ख्रिश्न धर्माप्रमाणे मुस्लिम धर्माचा स्विकारही अस्पृश्य जातीने केल्याचे दिसून येते. पश्चिम विदर्भातील जळगांव जामोद, जि.बुलढाणा येथील महार समाजाने आपण मुस्लीम धर्म स्विकारणार असल्याचे जाहीर केले होते व यातील काही जणांनी मुस्लीम धर्माचा स्विकार केला होता. अस्पृश्य समाजाने ख्रिश्चन व मुस्लीम धर्मात केलेला प्रवेश पाहता अस्पश्यांसाठी धर्मांतर हे नव्हे नव्हते. परंतु ख्रिश्चन व मुस्लीम धर्मात अस्पृश्यांनी केलेले हे धर्मांतरण मर्यादीत स्वरूपाचे होते. धर्मांतर करण्यामागे उद्देश स्पष्ट नव्हते. तात्वीक भूमिकेचा अभाव होता. फार थोड्या लोकांनी स्वाभीमानी जीवन जगण्यासाठी धर्मांतर केले तर बऱ्याच जणांनी आर्थिक व अनुषंगीक लाभ प्राप्त करून घेण्यासाठी धर्मांतरण केले. धर्मांतराचे स्वरूप वैयक्तिक अथवा काही कुटुंबापुरते मर्यादीत होते. मोठ्या जनसमुहाला एकत्रितरित्या धर्मांतरीत करण्याचा प्रयत्न झाला नाही. अथवा तसे यश प्राप्त झाले नाही.

विविध धर्माचा अभ्यास :-

डॉ. आंबेडकरांनी धर्मांतराची घोषणा केली परंतु आपण कोणत्या धर्माचा स्वीकार करणार आहोत हे स्पष्ट केले नव्हते. तसेच धर्मांतर केव्हा करणार आहोत हेही स्पष्ट केले नव्हते. धर्मांतराच्या घोषणेनंतर हिंदूधर्मीयांचा दृष्टीकोन बदल होतो काय? याचेही ते वाट पाहत होते. हिंदू धर्मीयांच्या दृष्टीकोनात बदलण्याची चिन्हे न दिसल्यामुळे अखिल भारतीय अस्पृश्यांनी एकत्रित व एकाच धर्मात प्रवेश करावा अशी त्यांची योजना होती. अखिल भारतीय अस्पृश्यांच्या धर्मांतरासाठी संभावीत धर्म म्हणून मुस्लिम, ख्रिश्चन, शिख आणि बौद्ध हे प्रमुख होते. या धर्माचा धार्मिक तत्वज्ञानाचे अध्ययन डॉ. आंबेडकर करीत होते.[३] संभावित धर्मांतरसाठी वरील धर्माच्या तत्त्वाचा अभ्यास करून परिपूर्ण धर्मात अस्पृश्यांनी प्रवेश करावा असे त्यांना वाटत होते. यासाठी त्यांनी वरील धर्माच्या अभ्यासाला सुरूवात केली.

शिख धर्माचा अभ्यास:-

धर्मांतराच्या घोषणेपूर्वीच डॉ. आंबेडकरांचा कल शिख धर्माकडे होता. शिख धर्मात प्रवेश घेण्यासाठी त्यांनी योजना तयार केली होती. मुंबई इलाख्यात खालसा कॉलेज १९३२ मध्ये सुरू करण्यात आले होते. या कॉलेजमध्ये अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात येत असे. या सभेचा खर्च गुरूव्दार प्रबंधक समिती, अमृतसर ही करीत होती.[४] धर्मांतराच्या घोषणेनंतर एका महिन्यातच डॉ. आंबेकरांना गुरूनानक जयंतीनिमित्त मुंबईतील शिखांनी निमंत्रण दिले तसेच १९३६ मध्ये पुण्यातील शिख समाजापुढे डॉ. आंबेडकरांनी भाषण दिले.[५] त्यानंतर १३ व १४ एप्रिल १९३६ रोजी पंजाबात अमृतसर येथे भरणाऱ्या शिख मिशनरी परिषदेला गेले होते. जेथे भारतातील विविध प्रांतातून आलेल्या ५० अस्पृश्यांनी शिख धर्माचा स्विकार केला होता. डॉ. आंबेडकरांनी आपला मुलगा यशवंत व पुतण्या मुकुंदा यांना अमृतसर येथील गुरूव्दारामध्ये पाठविले होते. तेथे ते दोन महिने होते.[६] शिख धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी दि. १८/९/१९३६ साली आपल्या १६ अनुयायांची एक तुकडी अमृतसरला पाठविली होती. त्यापैकी १३ जणांनी शिख धर्माचा स्विकार केला होता.[७] डॉ. आंबेडकर शिख धर्माचा स्विकार करणार हे दिसू लागल्याने पंजाबातील अस्पृश्यांनी शिख धर्म स्विकारण्यास सुरूवात केली.[८] परंतु महाराष्ट्र शिख धर्मात गेलेल्या १३ जणांचे म्हणावे तसे स्वागत झाले नाही. शंकरराव बर्वे हा शिख धर्माचा स्विकार करून अमरसिंग झाला होता व तो धर्मप्रसाराचे काम करू लागला. ज्या १६ लोकांना धर्मप्रचारक म्हणून नेमण्यात आले होते त्यांना दरमहा ४५ रूपये पगार देण्याचे डॉ. आंबेडकरांनी कबूल केले होते. हे धर्माचा प्रसार करण्याकरिता गावोगावी फिरत असत. पुढे हळूहळू आपले प्रचारातून अंग काढून घेतले.[९]

डॉ. आंबेडकरांनी मुस्लीम अथवा ख्रिश्चन धर्माचा स्विकार करण्याऐवजी भारताच्या मातीतील शिख धर्माचा स्विकार करावा यासाठी हिंदू महासभेचे डॉ. मुंजे यांनीही प्रयत्न सुरू केले होते. यासाठी डॉ. मुंजे यांनी १९३६ ला मुंबईत डॉ. आंबेडकरांशी चर्चा केली. यात पुणे करारामुळे अस्पृश्यांना मिळणाऱ्या सवलतींचाही प्रामुख्याने विचार करण्यात आला होता. या विचारातून पुढील योजना तयार करण्यात आली.

१. अस्पृश्यांनी मुसलमान अगर ख्रिस्ती धर्म न स्विकारता शिख धर्म स्विकाराव व शिख धर्म स्विकारणाऱ्याला हिंदू महासभा पाठींबा देईल.
२. नवशिखांची नोंद अनुसूचित जातीमध्ये करावी.
३. पुणे कराराप्रमाणे जे राजकीय हक्क अस्पृश्यांना देण्यात आलेले आहे ते नवशिखांनी सार्वजनिक निवडणूकीत भाग घेऊन मिळवावेत.[१०]

वरील योजना डॉ. आंबेडकरांनी स्विकारली व आपले लेखी निवेदन सादर केले. या निवेदनात त्यांनी शिख धर्मापेक्षा अस्पृश्य लोक हिंदू संस्कृतीच्या कक्षेतून दूर जाणार नाहीत म्हणून शिख धर्माचा स्विकार अस्पृश्यांनी केला तर तो परिणामी हिंदूना हितावह होणार आहे. अशी भूमिका होती. शिख धर्म स्विकारला श्री शंकराचार्य डॉ. कुर्तकोटी यांनीही सम्मती दिली होती. डॉ. मुंजेंनी याबाबत दलित नेते एम.सी.राजा यांच्याशी याबाबत पत्रव्यवहार केला होता. राजा यांनी विरोध दर्शविला होता.[११]

डॉ. आंबेडकरांचा शिख धर्माकडे असलेला कल हळूहळू कमी होऊ लागला. शिख धर्मामध्ये जातीभेद आहेत. शिख हे जातीभेद व अस्पृश्यता पाळतात हे पंजाबातील दलित पुढारी किसनसिंग यांनी डॉ. आंबेडकरांना अनावृत्त पत्र लिहून कळविले होते. त्यात अस्पृश्यांनी शिख धर्म स्विकारला तरी त्यांची अस्पृश्य शिख म्हणून

ओळख राहील हे स्पष्ट केले होते. तसेच शिखातही महजबी नावाने ओळखलेल्या शिखांशी इतर शिख लोक रोटी-बेटी व्यवहार करीत नाही हे स्पष्ट केले होते.[१२] याशिवाय इतर बाबींचाही बाबासाहेबांनी विचार केला. शिख समाज हा भारतभर नव्हता. तसेच शिख धर्मात धार्मिक कडवटपणा जास्त होता. शिख अल्पसंख्यांक असल्यामुळे राजकीयदृष्ट्या शिख धर्मांतरामुळे फायदा होणार नव्हता कारण पंजाब वगळता इतर राज्यात शिखांना स्वतंत्र मतदार संघ वा राखीव जागा नव्हत्या. परिणामी १९३७ पासून डॉ. आंबेडकरांनी शिख धर्माचा नाद सोडून दिला.

मुस्लीम धर्म :-

संभावित धर्मांतरासाठी मुस्लिम धर्माचाही विचार डॉ. आंबेडकर फार पूर्वीपासून करीत होते. जळगांव येथील महार समाजाने हिंदूंच्या अत्याचारा कंटाळून मुस्लिम धर्मात प्रवेश केला होता. त्या धर्मांतराचे २१ जून १९२९ 'बहिष्कृत भारत' या मासिकात कौतुल केले होते.[१३] तसेच पश्चिम विदर्भातील पातुर्डा येथे झालेल्या परिषदेमध्ये डॉ. आंबेडकर अध्यक्ष म्हणून उपस्थित होते. या परिषदेमध्ये अस्पृश्यांनी इस्लाम धर्माचा स्विकार करावा असा ठराव पास केला होता.[१४] अकोला, यवतमाळ येथे दर आठवड्याला थोडेफार महार मुसलमान होत होते. बहिष्कृत भारतामध्ये अस्पृश्यांनी मुस्लिम धर्म स्विकारावा अशा आशयाची आलेली पत्रे पब्लिश केली जात. १२ जूलै १९२९ च्या बहिष्कृत भारतमधील लेखामध्ये जळगांवच्या अस्पृशांनी केल्याप्रमाणे सर्व अस्पृश्यांनी मुस्लिम धर्मात प्रवेश करावा असे म्हटले होते तर १६ ऑगस्ट १९२९ च्या अंकात 'स्पृश्यांच्या जुलुमामुळे मुस्लिम अस्पृश्य होणार' ह्या मथळ्याखाली लेख प्रसिद्ध झाला होता.[१५] इ.स. १९३० मध्ये नाशिकच्या 'मंदिर प्रवेश सत्याग्रहात' यश मिळत नसल्याचे पाहून ५० अस्पृश्यांनी मुसलमान होण्याची धमकी दिली होती. त्यातील सात जणांनी मुस्लिम धर्माचा स्विकार केला याच कारणावरून एका ब्राह्मणाने मुस्लिम धर्मात प्रवेश को.[१६] त्यावेळी अस्पृश्यांचे धर्मातर म्हणजे मुस्लिम धर्मात जाणे हे समिकरण रूढ झाले होते.[१७] मुस्लिम समाज व पुढारी अस्पृश्यांप्रती सहानुभूती बाळगून होते हे गोलमेज परिषदेत व काळाराम मंदिर सत्याग्रह आंदोलनामध्ये मुस्लिम पुढाऱ्यांनी सहकार्य केल्याने दिसून येते.

धर्मांतराच्या घोषणेनंतर डॉ. आंबेडकरांनी मुस्लिम धर्म स्विकारावा यासाठी मुस्लिम पुढाऱ्यांनी प्रयत्न सुरू केले. मुंबईतील 'अंजूमन तवलीगुल इस्लाम' या संस्थेमार्फत डॉ. आंबेडकरांना चहा पार्टी देण्यात आली. ४ मार्च १९३९ रोजी मुंबईत मुसलमानांच्या सभेत आगाखान यांनी डॉ. आंबेडकरांना मुस्लिम धर्मात येण्याचे जाहीर निमंत्रण देऊन मुस्लिम धर्मात त्यांचे स्वागत केले होते. बॅ. के. एल. गौबा यांनी तार करून डॉ. आंबेडकरांना कळविले की, संपूर्ण राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक हक्काची हमी देऊन स्वागत आणि सन्मान करण्यास तयार आहोत असे सांगितले. यावेळेचा जगातील सर्वात श्रीमंत असलेल्या हैद्राबादच्या निजामाने ४० ते ५० कोटी रूपये देण्याचे आमिष दिले होते.[१८] डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या कोट्यावधी बांधवांसह मुस्लिमधर्मात यावे यासाठी भावनिक आवाहनाबरोबर आर्थिक पाठबळ दिले जाऊ लागले होते हे वरील घटनेवरून दिसून येते.

मुस्लिम धर्माचा विचार डॉ. आंबेडकरांच्या मनात असला तरी मुस्लिम धर्माविषयी त्यांच्या मनात सातत्याने चिंतन सुरू होते. पण त्यांचा कल मात्र मुस्लिम धर्माकडे नव्हता हे त्यांनी लंडनहून श्री सुबेदार सावतकर यांना लिहिलेल्या पत्रावरून स्पष्ट होते. त्या पत्रात ते म्हणतत, धर्मांतराविषयी माझे व गवई यांचे दोन-चार वेळा संभाषण झाले. त्यात मी त्यांना दोन गोष्टी निश्चयाने सांगितल्या. पहिली ही की, मी स्वतः हिंदू धर्मात राहणार नाही आणि दुसरी गोष्ट मुसलमान होणार नाही.[१९] डॉ. आंबेडकरांची मुस्लिम धर्म स्विकारण्याची तयारी नव्हती हे स्पष्ट होते. इस्लाम धर्मात सामाजिक सुधारणेला व बुद्धीवादाला विरोध असल्यामुळे सामाजिक सुधारणेचे व बुद्धीवादाचे कट्टर समर्थक डॉ. आंबेडकर हा धर्म स्विकारणे शक्य नव्हते. तसेच धर्मांतर करताना अस्पृश्य वर्गाचे भारतीय समाज व संस्कृतीची असलेली नाळ त्यांना तुटू द्यायची नव्हती. स्वत:बरोबर तमाम अस्पृश्यांची धार्मिक अस्मिता सिद्ध करून दाखवितांना राष्ट्रीय व राजकीय एकात्मतेशी तडजोड न करण्याचा प्रयत्न होता. मुस्लिम धर्म स्विकारल्याने वरील उद्दीष्टे साधने अशक्य वाटत असल्याने डॉ. आंबेकडरांनी मुस्मिल धर्म स्विकारण्याचा नाद सोडून दिला.

ख्रिश्चन धर्माचा अभ्यास व चिंतन :-

अस्पृश्यांनी आपल्या धर्मात यावे यासाठी प्रथम व जाहीर चळवळ ख्रिस्ती लोकांनी केली. लंडनमध्ये गोडफ्रे या धर्मप्रचारकाने निधी गोळा करून 'द अनटचेबल कास्ट' ही पुस्तीका १९३६ मध्ये प्रसिद्ध केली. ख्रिस्ती लोकांनी जातीभेद आणि अस्पृश्यता नष्ट केल्यास डॉ. आंबेडकर ख्रिस्ती धर्म स्विकारतील असा आशावाद या पुस्तकात व्यक्त करण्यात आला होता.[२०] १८ जानेवारी १९२९ च्या बहिष्कृत भारतामध्ये श्री प्र. बा. उबाळे या ख्रिश्चन धर्मप्रसारकाने ख्रिस्तजयंतीनिमित्त लेख पाठविला होता. या लेखात डॉ. आंबेडकरांना ख्रिस्त धर्मात येण्याचे आवाहन केले होते.[२१] या लेखा उत्तर देतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, अस्पृश्यांच्या चळवळीचा मुख्य हेतु मोक्ष, पापमुक्ती किंवा ईश्वप्राप्ती नसून सामाजिक समता प्राप्त करणे हा होय. ख्रिश्चन धर्माने हा हेतु साध्य होण्यासारखा नाही. हिंदू धर्मात राहून त्यांना या गोष्टी साध्य होतात. ख्रिस्त झालेल्या लोकातही ब्राह्मण ख्रिस्ती, मराठी ख्रिस्ती असा भेदभाव आहेतच.[२२]

ख्रिश्चन धर्माचा विचार त्यांनी फार पूर्वी त्यागलेला दिसून येते. यामागे अनेक कारणे त्यांना दिसून आली. ख्रिश्चन धर्मसुधारक अस्पृश्यांसाठी सामाजिक, शैक्षणिक उपक्रम हाती घेत. त्यामुळे ख्रिश्चन धर्माविषयी डॉ. आंबेडकरांना सहानुभूती होती मात्र राज्यकर्त्यांचा धर्म असल्यामुळे परकीय राजवटीला बळ मिळण्याची भिती वाटत असल्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी ख्रिश्चन धर्माकडे पाठ फिरविली. तसेच सायमन कमिशनपुढे साक्ष देतांना डॉ. आंबेडकरांनी ख्रिश्चन धर्मात असलेली विषमता व ख्रिश्न अस्पृश्यांना देत असलेली वागणूक यांची माहिती दिली होती.[२३] ख्रिश्चन धर्मातील अस्पृश्य अन्यायाविरूद्ध चळवळ करीत नाहीत कारण त्यांच्यात जात्याच अन्यायाविरू संघर्ष करण्याची भावना मरून जाते. अस्पृश्यांना तेथे नेतृत्त्व मिळत नाही. धर्मांतरीत ख्रिश्चनांची तशी मनोवृत्ती बनते. ख्रिश्चनांची शिकवणूक सामाजिक शास्त्राविरूद्ध आहे. ख्रिश्चन धर्मान जातीभेद नष्ट केला असता तर आम्ही त्या धर्माकडे वळलेलो असतो असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात.[२४] ख्रिस्ती धर्माचा त्यांनी नाद तेव्हाच सोडला हे स्पष्ट होते.

शीख, मुस्लिम, ख्रिश्चन धर्मीयांनी आपलाच धर्म स्विकारावा म्हणून बाबासाहेबांचे मन वळविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला होता. त्याकरिता त्यांना आर्थिक मदत आणि भौतिक साधन सामुग्रीची प्रलोभने देऊ केली. भौतिक साधन संपत्ती प्राप्त करणे हा त्यांचा हेतु नव्हता. त्यांनी कोणत्याही प्रलोभनाला बळी न पडता अस्पृश्यांची सर्वांगिण उन्नती साधणारा व त्यांना आत्मसन्मान देणारा धर्म हवा होता.

बौद्ध धर्माचा अभ्यास व चिंतन :-

डॉ. आंबेडकरांच्या शालेय जीवनात त्यांना गुरूवर्य केळूस्कर सरांनी 'बुद्धाचे चरित्र' भेट दिले होते. तेव्हापासून त्यांना बुद्धाचे व बौद्ध धर्माविषयी जिज्ञासा निर्माण झ ाली असावी.[२५] धर्मांतराच्या अनुषंगाने पुन्हा त्यांनी बौद्ध धर्माच्या अध्ययनाला सुरूवात केली. धर्मांतराच्या घोषणेनंतर शिख धर्माकडे डॉ. आंबेडकरांचा कल होता. परंतु १९३७ पासून मात्र ते बौद्ध धर्माकडे आकर्षित होऊ लागल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. डॉ. आंबेडकराव बौद्ध धर्माचा प्रभाव होता हे पुढील कारणांवरून स्पष्ट होते. १९३४ साली त्यांनी आपल्या नुतन बंगल्याचे नाव 'राजगृह' ठेवले. १९४१ साली आपल्या अनुयायांना बुद्धजयंती साजरी करण्याचे आवाहन केले हेते.[२६] १९४५ साली मुंबई येथे महाविद्यालय सुरू केले. त्या महाविद्यालयाचे नाव 'सिद्धार्थ महाविद्यालय' असे ठवेले. सिद्धार्थ हे बुद्धांचे आदिचे नाव होते. १९४८ साली श्रीलंकेत बौद्ध धर्मावरील आयोजित चर्चासत्रात डॉ. आंबेडकरांनी सहभाग घेतला होता. १९५० साली औरंगाबाद येथे दुसरे महाविद्यालय सुरू करण्यात आले, त्याचे नाव 'मिलींद महाविद्यालय' ठेवण्यात आले. मिलींद हा मुळचा ग्रीक राजा त्याने बौद्ध धर्माचा स्विकारा करून बौद्ध धर्म वाढविला होता. या कॉलेजच्या परिसरातील बागेला 'नागसेन वन' हे नाव देण्यात आले. नागसेन हा प्राचीन बौद्ध पंडित होता. भारतीय राज्यघटना निर्माण करीत असताना त्याच्यावर बौद्ध धर्माचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. सम्राट अशोकाच्या सिंहाचा स्तंभ राजमुद्रा म्हणून स्विकारणे, अशोक चक्राचा राष्ट्रीय ध्वजात समावेश करणे इत्यादी घटना त्यांच्यावरील बौद्ध धर्माचा प्रभाव दर्शवितो.[२७]

बौद्ध धर्माचे सखोल ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी पाली भाषा अवगत केली. बौद्ध धर्माचा पुर्वप्रसार करण्यासाठी 'भारतीय बौद्ध जनसंघ' ही संस्था १९५० मध्येच स्थापन केली. ते स्वतः या सभेचे अध्यक्ष होते. या सभेने 'बौद्ध उपासना पाठ' हे पुस्तक १९५१ मध्ये प्रसिद्ध केले होते. भारतीय बौद्ध जनसंघाचे रूपांतर १९५४ मध्ये 'बौद्ध महासंघ' झाले. बौद्ध धर्माची दीक्षा स्वतः घेणे व इतरांना देणे याबाबत त्यांचे विचारचक्र सुरू झाले होते.

बौद्ध धर्माचा स्विकार करण्यापूर्वी सतत २२ ते २३ वर्षे बौद्ध धर्माचे चिंतन व व्यासंग चालू होता. या कालावधीमध्ये डॉ. आंबेडकरांचा कल बौद्ध धर्माकडे वरचेवर झुकू लागला. १९५० सालच्या बुद्ध जयंतीपासून बुद्ध धर्म स्विकारण्याच्या प्रचाराला अप्रत्यक्षरित्या प्रारंभ केला असे दिसून येते.[२८] आपल्या संभावित बौद्ध धर्म प्रवेशाविषयी डॉ. आंबेडकरांनी ६ जून १९५० रोजी कोलंबो येथे स्पष्ट केले की, जगातील सर्व धर्माचा मी अभ्यास केला आहे आणि शेवटी अपरिहार्य निर्णयास मी येऊन पोहोचलो आहे. तो

निर्णय हाच की, बौद्ध धर्माशिवाय अस्पृश्यांना दुसरा कोणताही मुळीच मार्ग नाही. फक्त बौद्ध धर्मातच अस्पृश्यता निवारण्याचा चिरकालीन उपाय आहे. जर तुम्हाला समतेचे तत्त्व हवे असेल आर्थिक दास्यातून मुक्तता करावयाची असेल तर बोद्धवादाशिवाय कोठेच दुसरा आश्रय नाही.[२९] त्यामुळे बौद्ध धर्म स्विकारण्याचा त्यांचा मनोदय निश्चित झाला होता हे दिसते.

बौद्ध धर्म स्विकारण्यामागे इतर कारणाप्रमाणे बौद्ध धर्माचे मूळ भारतात असणे हेही होते. बौद्ध धर्म भारतीय संस्कृती व परंपरेचा भाग असून या धर्माची जन्मभूमी व कर्मभूमी भारतातच असल्यामुळे धर्माच्या अनुषंगाने राष्ट्रीयत्त्वाची भावना जोपासली जाणार होती. शिवाय बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानामध्ये बुद्धी प्रामाण्यवाद व विज्ञाननिष्ठा होती. त्याच्या जोडील समता स्वातंत्र्याचा अंतर्भाव होता. अंधश्रद्धा, जन्माधिष्ठीत जातीव्यवस्था यात खितपत पडलेल्या अस्पृश्यांचा उद्धार बौद्ध धर्मात होऊ शकतो हे डॉ. आंबेडकरांचे अभ्यासाअंती मत झाले होते.

डॉ. बाबासाहेबांनी बौद्ध धर्माची निवड का केली हे सांगतांना एक विचारवंत भगवानदास यांनी खालील मुद्दे सांगितलेले आहेत.

१. बौद्ध धर्म जगातील महान धर्मापैकी एक होता व त्याचे जन्मस्थान भारतात होते.
२. बौद्ध धर्मात समता करूणा, मैत्री, त्याग आणि सेवा यांचे शिक्षण दिले जाते.
३. बौद्ध धर्मात जात-पात, रूढी-परंपरा अंधश्रद्धा नसतानाही बौद्ध धर्मात नैतिकता व सामाजिक उत्तरदायीत्त्वाला महत्त्व दिले आहे.
४. बौद्ध धर्मात इतर धर्माप्रमाणे आत्मा-परमात्मा, चमक्तार, पुनर्जन्म यावर विश्वास नाही तर व्यक्तीला स्वावलंबी बनवून त्याला सामाजिक जबाबदारीचे भान शिकविते.
५. बौद्ध धर्म विज्ञानासी सुसंगत आहे. वैज्ञानिक तथ्यांशी संघर्ष करीत नाही.
६. बौद्ध धर्म स्विकारल्याने उच्च वारसा, उच्च परंपरा आणि संस्कृतीचा घटक होतो व आंतरराष्ट्रीय बौद्ध जनसमुदायाचे घटक बनतो.
७. बौद्ध धर्म ब्राम्हण धर्माचा एकमात्र सर्वोत्कृष्ट पयार्य आहे. पुढील काळात या धर्माला अनेक लोक स्विकारतील.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यापक विचार मंथन करून बौद्ध धर्माची निवड केल्याचे दिसून येते.

डॉ. आंबेडकरांनी बौद्ध धर्माचा स्विकार करण्याचे निश्चित केले होते तरीही धर्मांतर कार्यास वेळ लागल्याचे दिसून येते. दलित चळवळीचे एक अभ्यासक श्री शेषेराव मोरे यांच्यामते धर्मांतरास वेळ लागण्यास पुढील तीन गोष्टींचा समावेश होतो.

१. जो धर्म स्विकारावयाचा आहे त्या बौद्ध धर्माचे स्वरूप कसे आहे हे दाखविण्यासाठी बौद्ध धर्माची माहिती असलेले ग्रंथ तयार करायचे होते.
२. बौद्ध धर्माचा इतिहास परंपरा समजावून सांगणे व हा बौद्ध धर्म आपला मूळ धर्म आहे हे बिंबविणे आवश्यक होते.
३. बौद्ध धर्माचा प्रचार करण्यासाठी व सर्वसंबंधीतांना विश्वासात घेण्यासाठी पुरेसा वेळ हवा होता.[३०]

आपल्यासोबत बौद्ध धर्माचा स्विकार करणाऱ्या आपल्या अनुयायांचे संपूर्ण समाधान व त्याचा उत्कर्ष करणे हेच यामागे मूळ कारण होते हे स्पष्ट होते.

संदर्भसूची :-

१. मून वसंत, हरि नरके (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-१८, भाग-१, प्रकाशक-डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई-२००२., पृ.क्र.१७३-१७४
२. कित्ता, पृ.क्र.१५-१६
३. खैरमोडे चा.भ., डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर चरित्र खंड-६ वा, १९९८, सुगावा प्रकाशन, पृ.क्र.४२.
४. कित्ता, पृ.क्र.४२
५. मोरे शेषराव, डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक धोरण एक अभ्यास, राजहंस प्रकाशन, १९७२, पृ.क्र.१५६
६. किर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे चरित्र, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८४, पृ.२७७
७. फडके, य. दि., आंबेडकरी चळवळ, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९९८, पृ.१५३
८. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१५९
९. गेडाम टी. जी., डॉ. आंबेडकरांचे धर्मांतरण, २००६, पृ.२३७
१०. कित्ता, पृ.२५५
११. कित्ता, पृ.२३८
१२. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१६०
१३. बहिष्कृत भारत दि. २१ जून१९२९
१४. मून वसंत, हरि नरके (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लेखन आणि भाषणे, खंड-१८, भाग-३, प्रकाशक-डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई-२००२., पृ.क्र.१७३-१७४
१५. बहिष्कृत भारत, १६ ऑगस्ट १९२९
१६. फडके, य. दि., उपरोक्त, पृ.२०
१७. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१४२
१८. गेडाम टी. जी., उपरोक्त, पृ.२३८-३९
१९. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१४२
२०. खैरमोडे चा.भ., उपरोक्त, पृ.७९
२१. बहिष्कृत भारत, १८ जानेवारी १९२९
२२. बहिष्कृत भारत, १ फेब्रुवारी १९२९
२३. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१३६-१३८
२४. कित्ता, पृ.१३९
२५. मून वसंत, उपरोक्त, पृ.४६९
२६. पाटणकर, म्हैसकर मनिषा (संपा.), लोकराज्य, २००६, डॉ. आंबेडकरांची धर्मदीक्षा, पृ.२२
२७. गाजरे मा. म.(संपा.) डॉ. आंबेडकरांची भाषणे, खंड-४, पृ.२५७
२८. मोरे शेषराव, उपरोक्त, पृ.१६६
२९. जनता १० जून १९५०
३०. मोरे शेषराव, पृ.१६९.

स्त्री शिक्षण सुधारणांच्या संदर्भात समाज सुधारकांचे कार्य

शरदकुमार रुक्माजी मस्के, संशोधक विद्यार्थी शा.वि.ज्ञा.वि. संस्था, अमरावती

प्रस्तावना :-स्त्रि शुद्रो नाधीयता नितीश्रृती असे स्मृति वचनानुसार स्त्रियांनी व शुद्रांनी वेदाध्ययन करू नये असे बंधन हिंदू धर्मात घातले होते. त्यामुळे सर्वण स्त्री व दलित स्त्री मागासलेली होती तितकीच सवर्ण स्त्री. पुरूषाच्या तुलनेत स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा व स्थान दुय्यम दर्जाचे होते. तिला लहानपनी पित्यावर, विवाहानंतर पतीवर, पतीनंतर पुत्रावर अवलंबून राहावे लागत असे. इंग्रजांच्या काळापासून भरतात शिक्षणाला सुरवात झाली. त्यातुनच लोकहितवादी महात्मा फुले, न्या. रानडे, गोखले, आगरकर इत्यादी सुधारकांनी सामाजिक सुधारणेचे कार्य केले. परंतु या सामाजिक सुधारण केवळ उच्च वर्गापुरत्या मर्यादीत होत्या.

सामाजिक सुधारकामध्ये महात्मा फुल्यांचे कार्य अत्यंत महत्वाचे आहे. महात्मा फुल्यांनी शुद्रातीशुद्राबरोबर गुलामगिरीत जीवन जगणाऱ्या स्त्रीला मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. दलित स्त्रिया शैक्षणिक क्षेत्रात आणले. अस्पृश्य मुलामुलींनी शिक्षण देण्यासाठी त्यांनी १८५२ ला पुण्यात शाळा सुरू केली. या शाळेत दोन महार, एक मातंग समाजातील विद्यार्थीनी होत्या. फुल्यांनी शुद्र स्त्रियांना बोलके करण्याचे कार्य केले. मुक्ता साळवेंनी १८५५ च्या ज्ञानोदय मध्ये महार, मातंग समाजावर होणाऱ्या अन्यायाविरुध्द लिखान केले होते. फुल्यांनंतर शाहू महाराजांनी दलित उध्दाराच्या कार्याबरोबर स्त्रियांच्या उध्दाराचे कार्य केलेले दिसून येते. जोतीबा फुले ब्राम्हण देष्ट्ये होते असे म्हटले जाते. परंतु समाजातील कोणत्याही घटकावरील अन्यायाचे त्यांचे मन व्याकुळ होत असे. त्याकाळी ब्राम्हण समाजात विधवा स्त्रियांचे फार हाल असत हे पाहून त्यांचे मन अस्वस्थ झ ाालो. स्त्रियांचे हाल थांबावेत, त्याच्या, जीवनाला चांगले वळण लागावे म्हणून जोतीबांनी विधवा पुनर्वविवाहाचा धडाडीने पुरस्कार केला. त्यांनी इ.स. १८६४ मध्ये पुण्यातील गोखल्यांच्या बागेत एक विधवा पुर्नविवाह घडवून आणला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्री-विषयक सुधारणांना त्यांनी महत्व दिले. भारतीय स्त्रियांचे जिवनमान उंचवण्यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पटाकाष्टा केली. पंडीत जवाहरलाल नेहरूच्या मंत्रिमंडळात असतांना (कायदामंत्री) स्त्रीयांची उन्नती व्हावी म्हणून त्यांनी कायद्याने संरक्षण देण्याचा प्रयत्न बाबासाहेबांनी हिंदु कोड बिल मांडून केला. हिंदू समाजात अनादी कालापर्यंत स्त्रीयांचे स्थान उच्चवर्णिय असल्या तरी त्यांच्यात फरक नव्हता. स्त्री ही परंपरेने पुरूष वर्गाची गुलाम होती. तिला या गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचा प्रयत्न महात्मा फुले यांच्यानंतर ज्या समाजसुधारकांनी केला. त्यात आंबेडकरांचे स्थान अतिशय महत्वाचे आहे. हिंदू कोडबीलात स्त्रियांच्या उध्दारासाठी ज्या तरतुदी करण्यात आल्या होत्या. त्यातील काही महत्वाच्या तरतुदी अशा आहेत.

१) स्त्रियांसाठी वारसा हक्काची तरतूद.
२) वडिलांच्या मालमत्तेत त्यांना वाटा मिळायची तरतूद.
३) धार्मिक विवाहाचे नोंदणी विवाहास रूपांतर करण्याची तरतुद.
४) पुरूषाप्रमाणे स्त्रियांनाही पुर्नविवाह करण्याची हक्क तरतुद.
५) पती सोबत राहणे अशक्य झाल्यास कायदेशीर घटस्फोट घेता यावा याची तरतुद.

या सर्व गोष्टी अभ्यासल्या म्हणजे बाबासाहेबांनी स्त्री ही सामाजिक दृष्ट्या स्वावलंबी व्हावी हाच प्रयत्न केला होता. हे दिसून येते. हिंदू कोडबिलाची निर्मितीच मुळी स्त्रीमुक्तीच्या ध्यासातुन केली होती आणि पुरूषाच्या बरोबरीने स्थान मिळवून देण्याचा प्रयत्न त्यामध्ये होता.छत्रपती शाहू महाराज यांनी स्त्री विषयक सुधारणांमध्ये महत्वाचे योगदान आहे. त्यांनी बहुजन समाजाप्रमाणेच स्त्री जीवनाच्या मागासलेपणाची शाहू महाराजांना जाणीव होती. राजाराम महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या स्त्रियांना फी माफिची सवलत महाराजांनी जाहीर केलेली होती. आपल्या सुनबाई इंदूमी राणीसाहेब यांना वैधव्य प्राप्त झाल्यानंतर त्यांना शिक्षण देऊन कोल्हापूर संस्थानचे शिक्षण खाते त्यांच्याकडे सोपविण्याचा महाराजांचा विचार होता. तथापी राणीसाहेबांच्या मृत्यूमुळे तो पूर्ण झाला नाही. संस्थानाच्या शिक्षणाधिकारी म्हणून मिस लिट्लनंतर त्यांनी श्रीमंत रखमाबाई केवळकर यांची नेमणुक केली. यावरून महाराजांचा स्त्री-शिक्षण विषयक दृष्टीकोन स्पष्ट होती. स्त्रीला कुटूंबात व समाजात आदराचे व मानाचे स्थान मिळणे शक्य होते असा महाराजांचा विश्वास होता.

महाराष्ट्रात ज्या स्त्री समाज सुरूवातीला झाला त्यामध्ये सावित्रीबाई फुले यांचे महत्वाचे योगदान आहे. भारतात स्त्री शिक्षणाला सुरवात झाली नव्हती. फुलेंनी प्रथम सावित्रीबाईला शिकविले आणि शिक्षिका बनून प्रथम मुलींची शाळा काढली व शिक्षणाला सुरूवात केली. शिक्षणाबरोबरच स्त्रीयांवर होणाऱ्या अत्याचाराकडे सुध्दा लक्ष दिले. बालविवाह प्रचलीत असल्यामुळे बालविवाहाचे प्रमाण वाढत होते. त्या विरुध्द सुध्दा आवाज उठवला मुलींच्या लग्नाचे वय वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले. विधवावर अनैतिक संबंधापासून होणाऱ्या मुलांच्या पालन पोषणासाठी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची व्यवस्था आपल्या घरीच केली व अनाथाचे मातृत्व आणि पितृत्व स्विकारले. जातीभेद, वर्णभेद , बालविवाह, केशवपान, सतीप्रथा, इत्यादी वाईट रुढी चालीरिती इत्यादींना मुठमाती देवुन संपूर्ण स्त्रीवर्गाचा उध्दार करण्याचे कठीण वृत्त सावित्रीने घेतले. रमाबाई रानडे यांचे कार्य समाजसेवा व देशकार्यासाठी महत्वाचे समजले जाते. त्याचा विवाह ११ व्या वर्षी थोर समाज सुधारक न्यायमुर्ती महादेव गोविंद रानडे यांच्याशी झाला. पतीच्या प्रतिष्ठेसाठी त्यांनी पत्नीकडून शिक्षण घेतले. मिस हरफर्डच्या शिकवणीने इंग्रजी भाषेचे ज्ञान आत्मसात केले. समाजामध्ये रुढी-परंपरा याचा त्रास त्यांना काही प्रमाणात झाला. त्यामुळे त्या समाज सुधारणा चळवळीकडे वळल्या, स्त्री यांच्या बाबतीत समाजात फार दृष्ट प्रथा व्यवस्था होती. बालविवाह, विधवा विवाहाचे हाल, पडदा पध्दती, अस्पृश्यता, ह्या चालीरिती समाजत होत्या. अशा प्रतिकुल वातावरणात राहून स्वत:ची प्रगती करणे हे रमाबाई एक आव्हान होते. पंडीता रमाबाईच्या मदतीने मुंबई व पुण्याला हिंदु लेडीज सोशल क्लब स्थापना केली. रानडेच्या मृत्यूनंतरही त्यांनी आपले समाजकार्य चालूच ठेवले. त्याचे समाजकार्य म्हणजे त्यांनी सेवासदन ही संस्थ १९०९ मध्ये मुंबई व १९०९ मध्ये पुण्यात स्थापन केली. त्यांच्या या कार्यामुळे विधवांच्या नैराश्यमय जीवनात आनंद फुलला विधवांसाठी नवीन कोर्सेस सुरु केले.

पंडीता रमाबाई :-महाराष्ट्रात ज्या समाज सुधारिका झाल्या. त्यामध्ये पंडीता रमाबाईचे स्थान अग्रगन्य आहे. त्याचे वडील अनंतशास्त्री हे समाजसुधारक व विद्या विभुषित ब्राम्हण होते. अनंतशास्त्री स्त्री-शिक्षणाचे महत्व या विषयावर व्याख्यान देत व आईवडीलांच्या मृत्यूनंतर रमाबाईंनी व्याख्यांती म्हणून प्रसिध्दी मिळवली. कलकत्यातील पंडितांनी त्याचे विचार ऐकण्यासाठी त्यांना कलकत्यास बोलावून बुध्दीची देवता म्हणजे पंडीता हि पदवी प्रदान केली. त्यांची नियुक्ती भारतीय शिक्षणावर दृष्टीक्षेप टाकण्यासाठी नेमलेल्या मंडळात झाली. त्यांनी शासनाला सुचविले. शिक्षकांना प्रशिक्षण व शाळामध्ये स्त्री प्रशिक्षनांची नेमणुक करावी. तसेच स्त्रीयांवर वैद्यकीय उपचार करण्यासाठी वैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये त्यांना दाखल करण्यात आले पाहिजे. त्याचप्रमाणे त्या म्हणत स्त्रियांनी ज्ञान संपादन करून आपली उन्नती स्वतः करावी. त्यामुळे परंपरा व धर्मागत, कर्मठता त्याच्या ओझ्याखाली दबलेली स्त्री ज्ञानी होईल असे त्यांना वाटे. बालविवाहाचे अनिष्ठ परिणाम, हिंदू समाजाचे अज्ञान व भोळ्या समजुतीवर आधारित, उच्च वर्णीय हिंदू स्त्रिया हा ग्रंथ त्यांनी लिहिला. हिंदू धर्म तत्वे पटली नाही म्हणून त्यांनी बंडखोरी केली. त्यांनी ख्रिस्ती धर्म स्विकारला. स्त्री शिक्षणातून स्त्री सुधारणा करण्याचा लक्षवेधी प्रयत्न त्यांनी केला. दीन दलिताच्या सेवेचे कंकण बांधून महाराष्ट्रातील शापित, दलित स्त्री शुद्राच्या सेवेलाच त्यांनी वाहून घेतले. खेड्यात जावून अत्यंत निष्ठेने अनाथ, पिडीत वंचित रूग्ण, दुष्काळपीडीत स्त्रियांच्या सेवेसाठी आपले जीवन वेचले. विधवांच्या शिक्षणाचा पाया घातला. बाल विधवा प्रश्न सोडवले. विधवाच्या जीवनात आत्मविश्वास निर्माण केला. आर्य महिला समाजाव्दारे स्त्री जागृतीचे प्रयत्न केली. बालविवाहाच्या उध्दारासाठी शारदा सदन स्थापन केली. हजारो दलित पडितांची नाना पटीने सेवा केली. शेकडो स्त्री शुद्रांना सेवेची महाम दिक्षा दिला.

महर्षी धोंडो केशव कर्वे :-स्त्रीयांच्या उध्दाराचे महान कार्य त्यांनी केले. विध्वा विवाहात समाजाचा कडाडून विरोध होता. इतका विरोध त्याच्या शिक्षणात नव्हता त्यामुळे स्त्रियांना शिक्षण देऊन स्वावलंबी बनवावे या हेतूने त्यांनी १८९६ साली अनाथ बालिका श्रमाची स्थापना केली. तसेच १८९४ मध्ये विधवा विवाह प्रतिबंधक निवारक सभा सुरू केली. ज्यांना पुर्नविचार करावयाचा असेल त्यांनी ही संस्था मदत करू लागली. त्याकाळी स्त्रियांची दशा अतिशय वाईट होती. दारिद्रय व अज्ञान यात स्त्रीया जन्मजात होत्या. त्यांना शिक्षणाची सोय नव्हती. पतिनिधनानंतर स्त्रीया पुर्नविवाहाचा हक्क नव्हता, ही परिस्थिती बदलव्यात कर्वे यांनी सुरवात केली. त्यांनी स्थापन केलेल्या बालिकाश्रमात विधवेबरोबर कुमारीकाही येऊ लागल्या. त्याच्या स्वावलंबनासाठी महर्षी कर्वेनी त्यांना छोटे-छोटे कामे देऊन उद्योगी बनविण्यास सुरवात केली. महिलांचा विकास व्हावा. स्त्रियांना अहोरात्र चांगले दिवस यावेत यासाठी ते प्रयत्नशील होते. त्यासाठी त्यांनी टिंगणे येथे १९१६ साली महिला विद्यापीठ स्थापन केले. हेच विद्यापीठ आज एस.एन.डी.टी. या नावाने ओळखले जाते.

निष्कर्ष :-माणसाला माणूसपण देण्याचे कार्य तसेच एक व्यक्ती एक मूल्य हा सिध्दांत प्रतिपादित करण्याचे महान कार्य, शाहू, फुले, आंबेडकरांनी केले. या कार्यातून प्रेरणा घेऊन सावित्रीबाई फुले, पंडीता रमाबाई, रमाबाई रानडे, या स्त्रियांनी स्त्री ही परिवर्तनवादी बनावी जिर्न मूल्यांच्या रुढीचे गुलाम म्हणून स्त्रीला आसवे ढाळावी लागू नयेत. नव्या ज्ञान-विज्ञानाचे जतन करण्याची क्षमता तिच्यामध्ये यावी. स्त्रीचा खरा उध्दार केवळ ब्राम्हवेशातील बदलाने, भौतीक संपन्नतेने नाही तर मानसिक विकास घडल्याने होतो. विवाहप्रसंगी वधूवराने ह्या वयाच्या प्रतिज्ञा कोणत्याही कायद्यापेक्षा प्रभावी आहेत हे स्त्री-पुरूषांनी समान भावनेने, एक दिलाने परस्परावर विश्वास टाकून जीवन फुलविण्याची प्रतिज्ञा घ्यावी वेदानारायनांच्या व अग्नीच्या साक्षीने सप्तपदीपेक्षा ह्या प्रतिज्ञा किती उच्च व उदात्त आहेत हे सर्व समाज सुधारकांनी सांगीतले ते विचार स्त्रियांच्या कृतीत उतरविण्याचे काम या समाजसुधारकांनी केले असे भारताच्या सामाजिक सुधारणामध्ये या सर्व महिलांचा सहभाग फार महत्वाचा आहे.

संदर्भग्रंथ :-१)महाराष्ट्रातील समाजसुधारनेचा इतिहास- जी.एल. भिडे, एन.डी. पाटील, फाडके प्रकाशन

२)महाराष्ट्रातील समाज सुधारक - प्रा.डॉ. सतिश ठोंबरे

३)क्रांती ज्योती सावित्रीबाई फुले काळ व कर्तुत्व - हरी नरके

४)युगस्त्री सावित्रीबाई - मधुकर आसरे - ऋचा प्रकाशन.

५)भारतीय इतिहासातील स्त्रिया - डॉ. सौ. पद्मजा पाटील, डॉ. सौ. शोभना जाधव, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती मार्च २००७

६)फुले, आंबेडकरी स्त्री चळवळ मिनाक्षी मनु, प्रकाशन - समता प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, धम्मचक्र परिवर्तन दिन, २००२

७)विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, एच. एल. कोसरे, १९८४

८)विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, प्रा. डॉ. बी. आर. मस्के, २०१२.

मेळघाटातील कोरकुंचे 'अखतीज पुजापर्व '

कु. पल्लवी धनंजय इंगोले (रिसर्च स्टुडंट) एम.ए. समाजशास्त्र धारणी जि.अमरावती

प्रस्तावना :- आर्यांचे हिन्दुस्थानात आगमन होण्यापुर्वी आदिवासी हया देशाचे मुळ रहिवासी होते. हे मत आज जवळ जवळ मान्य झाले आहे. आर्य आणि अनार्य हयांचा मोठा संघर्ष होवून शुर , लढवय्ये आणि युध्दात निष्णात असलेल्या आर्यांपुढे येथील अनार्यांचा टिकाव लागला नाही. आणि भिती पोटी आपला जीव वाचवून डोंगर दऱ्यांच्या आश्रयाने जे लोक समुहाने वस्ती करुन राहु लागले ते लोक म्हणजेच आदिवासी . रंगाने काळे , शरिराने राकट, राठ केसांचे , ओबड - धोबड शरीर रचना असलेले हे आदिवासी लुटारु आहेत, राक्षसीवृत्तीचे आहेत. नरभक्षक आहेत अशी सर्व सामान्यांच्या मनात आदिवासी बद्दलची भावना बनत गेली. वैदिक काळातही आदिवासींचे वर्णन उपेक्षीत समुदाय म्हणूनच आले आहे. ब्रिटीश राजवटीत मात्र आदिवासी जिवनमानाचा शास्त्रीय दृष्टीकोनातुन प्रथमच विचार व्हायला लागला. आदिवासींचे जीवन, त्यांची संस्कृती , त्यांचा धर्म, त्यांच्या देव देवता इत्यादी बद्दल अभ्यास व्हायला सुरुवात झाली.

आदिवासी समुदाय हा निरक्षर, अज्ञानी , पराकोटीचा अंधश्रधाळु आहे. अशी सर्वांची समजुत होऊन बसली आहे. परंतु प्रगत समाजही हया अंधश्रधेतुन पुर्णपणे कुठे मुक्त झाला ? अंधश्रध्दा , अंधविश्वास हया सर्व समाजाच्या कमी अधिक फरकाने हाडीमासी खिळलेल्या आहेत. दगड धोंडयांचे देव , मुर्ती पुजा , पशु हत्या इत्यादींवर गाडगे बाबांनी आपल्या समाज प्रबोधनातुन कठोर प्रहार केले परंतु एकविसाव्या शतकाच्या प्रारंभी देखील अजुनही पाषाण कोरडाच आहे. सणोत्सव , देवाधिकांचे उत्सव , यात्रा , नवस हया गोष्टींचे समाजात अजुनही वर्चस्व कायम आहे. याला कुठे धर्माचा आधार तर कुठे कुळाचाराचा आधार पुढे केला जातो. आणि या रुपाने त्यांचे कायम संवर्धन केले जाते. आदिवासी समाजही मग यास अपवाद कसा असणार ? ते तर बिचारे दरिद्री नारायण, डोंगर दऱ्यांमध्ये राहुन आपल्या अल्प अपेक्षा बाळगून जीवन जगणारे उपेक्षीत. आपल्याला जन्म देणारा, जिवनाचे रक्षण करणारा, रोगराई पासुन मुक्त करणारे देवी देवताच आहेत . त्यांना संतुष्ट करण्यासाठी, साकडे घालण्यासाठी मेळघाटातील कोरकु हे आदिवासी वर्षातुन एकदा आपल्या स्थानिक व पौराणीक देव देवतांना पुजा देतात. महाराष्ट्रात प्रगत समाजामध्ये आता - आतापर्यंत 'मरीआई' ,आपल्या कुलदेवतेला नवस फेडून आपच्यावरील इडापिडा जाऊ दे म्हणून साकडे घातले जात होते. ग्रामीण जिवनामध्ये आजही ही प्रथा अल्प प्रमाणात कां होईना पण पाळली जाते.

मेळघाटमधील कोरकु जमात चैत्रमासामध्ये येणाऱ्या 'अक्षय तृतीये' पासुन हया पुजापर्वाला सुरुवात करतात. आणि आपआपल्या सोई प्रमाणे, ऐपती प्रमाणे ज्या - ज्या ठिकाणी आपल्या ग्रामदेवतांचे ठाणे आहे त्या - त्या ठिकाणी कोंबडी, बकऱ्याचा नवस फेडतात. ही पुजा त्यांच्या जिवनातील महत्वाची नी आवश्यक बाब ते समजतात. त्यासाठी लागणाऱ्या द्रव्याची तजवीज ते आधीच करुन ठेवतात. या बाबतीत त्यांचे आर्थिक नियोजन वाखानण्यासारखे आहे. कोरकुंमध्ये प्रत्येक गावात एक 'गाव पटेल' आणि दुसरा 'आडा पटेल' असतो हे दोघे गावाचे प्रमुख असतात. गाव पटेल हा गावातील वाद - विवाद , भांडण तंटे, सरकारी कामे इ. सांभाळतो. आडा पटेल सणोत्सव, पुजाअर्चा , धार्मीक विधी इ. संबंधीचे निर्णय घेतो. व त्याप्रमाणे लोकांना सुचित करतो. या दोन्ही पटेलांचे निर्णयाचे गावातील लोक कटाक्षाने पालन करतात. या बाबतीत गावातील लोकांना वेळोवेळी माहिती देण्यासाठी आडा पटेलने एका कोतवालाची नेमणूक केलेली असते. त्यास 'चौधरी' असे म्हणतात. हा गावामध्ये दवंडी पिटवून सणोत्सव , पुजाअर्चा , धार्मीक विधी तव्दतच शासकिय योजनांची माहिती दवंडी व्दारे लोकांना कळवितो. चौधरीस या मोबदल्यात गावातील लोक हंगामावर धान्य देतात. पतपेढया , बँका, बचतगट हे आज अस्तीत्वात आहेत परंतु कोरकुंमध्ये सुरुवाती पासुनच पतपेढी सारखी एक गावपेढी अस्तीत्वात आहे. गरजवंतांना यामधुन ठरवून दिलेल्या व्याज दराने होळी सणाचे वेळी पैसे दिल्या जातात. प्रथमतः होळीमध्ये पैश्याची वसूली केली जाते व त्यातुनच गरजवंतांना व्याज दराने पैसे दिले जातात. हा व्यवहार पतपेढी नि आजच्या बँकापेक्षाही रोख नि चोख असतो. मग या पैश्यातुनच कोरकु लोक अखतीज पुजा , मुलामुलींची लग्ने, शेतीवाडीवर खर्च करतात.

कोरकुंची आपल्या स्थानिक आणि पौराणिक देवी देवतांवर अगाध श्रध्दा आहे. ही चैत्र अखतीज पुजा दिल्या शिवाय देव देवता आपले रक्षण करणार नाही. ही त्यांची भावना आहे. भूत, प्रेतात्मा यांना शांत करण्यासाठी मंत्र - तंत्र , धागादोरा, जादुटोणा इ. उपचार गावातील पडीयाल व भुमका करतो. सृष्टीतील ज्या - ज्या गोष्टी आपले कल्याण करतात त्या वृक्ष -वल्ली , पर्वत राजी , नदया , दगड हया सगळयांनाच ते देवदेवता मानतात. भूत -प्रेत हया परंपरागत कल्पना त्यांच्या धर्म भावनेशी एकरुप झालेल्या आहेत. हया सर्व संकटातून देवीदेवताच आपले रक्षण करतात. व त्यांना पुजाअर्चा दिली नाहीतर त्या कोप पावतात ही त्यांची पक्की समजूत झाली आहे. पुजेमध्ये फुले , फळे, हळदी कुंकू या बरोबरच कोंबडया, बकऱ्यांच्या मांसाचा व दारुचा नैवेदय दिला जातो. कोरकुंचे स्थानिक आणि पौराणिक असे देवी देवतांचे पुढील प्रमाणे प्रकार आहेत.

<u>पौराणिक देवीदेवता</u>	<u>स्थानिक देवीदेवता</u>
१) हनुमान	१) वाघ देव
२) बारा बोडी दैत्य	२) खेडा देव
३) आखाडी देव	३) हरदोली लाला
४) शिव देव	४) जाडाम - जोधा
५) भिमा - अर्जुन	५) बुडीदेव
६) आगास - पाताल	६) इटा - मठा
७) भैरम	७) कोठा गोमेज

८) रावण	८) रारी गोमेज
९) मेघनाथ	९) संतपुरु माता
१०) किसणा भगवान	१०) मकडई माता
११) वासुदेव	११) जई - बई
१२) महादेव	१२) गोपतोडा माता
१३) चांदो	१३) चिखलडा माता
१४) सुरजो	१४) वैराट माता
१५) आशा लोडा	१५) ज्वारकुंड माता
१६) नागबासी	१६) केडदा माता
१७) अमरावती अंबा मॉ	१७) बेलकुंड माता
१८) अमरावती काली मॉ	१८) कापरकुंड माता
१९) गौ राम गाय	१९) महाराणी - मॉ
२०) सिरसो महादेवी	२०) झाडू माता
	२१) सात बहीण माता
	२२) मोती माता

वरील देव देवतांमधील महादेव- सिरसो, चांदो - सुरजो, इटा - मठा, कोठा गोमेज, रारी गोमेज हया कोरकुंच्या मुख्य कुलदेवता आहेत. वर्षातुन एकदा चैत्र अखतीज पुजापर्वात कोरकु लोक हया कुलदेवतांना बोललेला नवस फेडतात. रावण, मेघनाथ हे राक्षस योनीतील परंतू रामाबरोबर कोरकु लोक रावण , मेघनाथाचीही मनोभावे पुजा करतात. हा एक विलक्षण विरोधाभास पहावयास मिळतो.

'भुमका' आणि 'पडीयाल' हया दोहोंची कोरकुंच्या लोकजिवनात महत्वाची भुमीका असते. रांडभावे या पहिल्या सणापासून होळी हया शेवटच्या सणापर्यंतच्या लोकाचाराबद्दल 'भुमका' कोरकुंना मार्गदर्शन करतो. त्या मोबदल्यास लोक त्यास दक्षणा स्वरुपात धन - धान्य देतात. 'पडीयाल' हा भूत-खेत, जादुटोणा प्रेतात्मा इ. लोकांना मार्गदर्शन करतो. व उपाययोजना सुचवितो. आपल्या पारंपारीक देवदेवता संकटापासुन आपले रक्षण करतात. त्यांना संतुष्ट केले नाही तर त्या आपणास संकटात ढकलतात. म्हणून वर्षातुन एकदा चैत्र मासात त्यांना 'अखतीज पुजा' देणे आवश्यक असते हे निक्षून बजावून सांगत असतो. अखतीज पुजेला कोरकु लोक आपल्या गावगोतावळयातील तसेच सगे सोयऱ्यांना घेवून कोंबडया बकऱ्यांचा नवस फेडण्यासाठी आपल्या कुलदेवताच्या ठिकाणी जातात. कुलदेवीची विधीवत पुजा करुन कोंबडया बकऱ्यांचे मांस शिजवून देवीला नैवेदय देवून जेवण करतात व नंतर घरी परततात. दुसरे दिवशी पडीयाल पुजा धारकाचे घरी येवून 'दाणा पाहतो' ज्वारीचे दाणे हातात घेवून ज्ञात असलेले मंत्र म्हणून जमीनीवर टाकतो. ज्याचे नावे दाणा टाकला जातो. त्यास कशाची भुत बाधा, रोग बाधा झाली ते सांगतो. उपाय म्हणून कुलदेवताचे नावाने लाल रंगाचा धागा मंत्र टाकून बाधकाच्या गळयात बांधतो. या वेळी पडीयालचे अंगात देव संचारतो तो मंत्रोच्चारात जमीनीवर खुप कुदतो नि पुढे येणाऱ्या अखतीज पुजेचा संकल्प करावयास सांगतो. या मोबदल्यात कोरकु लोक पडीयालला पुजेत ठेवलेले दोन नारळ, खारीक, बदाम वेगवेगळया प्रकारचे सव्वा शेर धान्य व दक्षणा स्वरुपात पैसे देतात.

मेळघाटमधील गीरीकंदरामध्ये राहणाऱ्या कोरकु समुदायाची वैशिष्टयपूर्ण धर्म भावना आहे. भयमिश्रीत श्रध्दा ही त्यांची धर्म भावना बनलेली आहे. प्रकृतीतील ज्या - ज्या शक्तीने आपले कल्याण केले त्या - त्या शक्तीपुढे कोरकु समुदाय नतमस्तक होतो. वृक्षवेली , नदया, पर्वत , चंद्र , सुर्य, ग्रह, तारे हे दैव शक्तीचे ते प्रतीक मानतात. अखतीज पुजापर्वानंतर 'बुडी पुजा' , 'आखाडी पुजा', 'माता पुजा' , 'खेडादेव पुजा' , 'बाघ देव पुजा' व दसरा सणाला देव पुजा केली जाते. हया पुजेसाठी घरा - घरातुन वर्गणी गोळा केली जाते. त्यातुन बकरा घेवून त्याचे समभाग करुन घरोघरी वाटून दिल्या जाते. मग ते अन्न शिजवून भुमका कडून पुजाअर्चा केली जाते. अश्या या कोरकु जमातीमध्ये अखतीज पुजापर्वा प्रमाणेच अन्य पुजांचे सुध्दा अनन्यसाधारण महत्व आहे.

<u>संदर्भ ग्रंथ</u>

१) भारतीय आदिवासी समाज व संस्कृती - डॉ. गोविंद गारे, आदीम प्रकाशन पुणे.
२) सिंधु संस्कृती , ऋग्वेद आणि हिन्दुसंस्कृती - प्र. रा. देशमुख.
३) महाराष्ट्रातील आदिवासी व त्यांचे प्रश्न - जोशी आणि लोखंडे प्रकाशन पुणे.
४) भारतीय आदिवासी - गुरुनाथ नाडगोंडे.
५) कोरकू लोक गीतोंका साहित्यीक अध्ययन - डॉ. अजिसिंह पौहार.
६) आदिवासी विश्व - डॉ. शैलजा देवगावकर.

सांगली महानगरपालिका क्षेत्रातील स्त्री सफाई कामगारांच्या समस्या

श्रीमती शोभा आबासाहेब मधाळे श्रीमती कस्तुरबाई वालचंद महाविद्यालय, सांगली.

भारतीय समाजाचे पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंबपध्दती हे महत्वाचे वैशिष्ट्य असून कुटुंबाची सर्वसत्ता व अधिकार पुरूषाकडेच केंद्रित झालेली दिसून येते. अर्थात संपुर्ण कुटुंबावर सर्व प्रकारची पित्याची सत्ता असून नियंत्रक आणि निर्णय घेण्याचा संपूर्ण अधिकार त्याच्याकडेच होता. अशा कुटुंबव्यवस्थेमध्ये स्त्रीचे स्थान गौण मानले जाऊन धार्मिक बाब सोडली तर कोणत्याही क्षेत्रामध्ये तिला गौण मानले जाई. एवढेच नव्हे तर चूल आणि मूल एवढ्यापुरतेच तिचे कार्यक्षेत्र मर्यादित होते. आजही स्त्री जरी सुशिक्षीत असली तरी तिच्याकडे पहाण्याचा दृष्टिकोण फारसा बदललेला दिसत नाही, आणि ती जर नोकरी करीत असेल तर तिला कुटूंबातील सदस्य, समाज आणि नोकरी करण्याच्या ठिकाणी वेगवेगळ्या प्रकारच्या प्रसंगांना व समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अर्थात जरी स्त्री उच्च शिक्षीत असली नोकरी करीत असली तरीही तिला वेगवेगळया पातळीवर कसरत करावी लागते.

अर्थात आज जरी स्त्री सुशिक्षीत झाल्यामुळे तिचा दर्जा उंचावला असला तरी प्राचिन काळापासून तिच्या सामाजिक दर्जामध्ये बदल होत आहे. हे पाहणे महत्वाचे आहे.

१)वैदिक कालखंड– या कालखंडामध्ये स्त्रीला सर्व प्रकारचे अधिकार असून ती गुरूगृही राहून शिक्षण घेऊ शकत असे. ऐवढेच नव्हे तर तिला उपनयन संस्काराचा अधिकार होता.

विवाहाच्याबाबतीत ती पुर्णपणे मुक्त असून पूर्नर्विवाहाचाही तिला अधिकार होता. ती आर्थिकदृष्टया परावलंबी नव्हती. कोणत्याही सणसमारंभामध्ये ती सहभागी होत असे. मात्र उत्तर वैदिक कालखंडामध्ये तिचा

अधिकार आणि सवलतीमध्ये घट होऊन सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्यावर काही प्रमाणात मर्यादा घालण्यात आल्या.

२) स्मृती कालखंड–या कालखंडामध्ये स्त्रियांच्या दर्जामध्ये बदल घडून येऊ लागला. एका बाजूने तिला देवता मानण्यात आले तर दुसऱ्या बाजूने तिच्या स्वातंत्र्यावर मर्यादा घालण्यात आल्या. या कालखंडामध्ये विवाह हा एक पवित्र संस्कार मानला गेल्याने बालविवाह प्रथेस सुरूवात झाली. विधवा, पुर्नर्विवाहावर बंदी घालण्यात आली. सतीप्रथा रूढ झाली आणि तिचे ''चूल आणि मुल'' एवढ्यापुरतेच क्षेत्र मर्यादित करण्यात आले. स्मृतीकाळाच्या उत्तर कालखंडात स्त्रियांच्यावरील अन्यायकारक रूढींना चालना मिळून स्त्री ही पुरूषाची दासी मानण्यात आली.

३)मध्ययुगीन कालखंड– या कालखंडाचा उल्लेख मुस्लीम राजवटीचा कालखंड म्हणून केला जातो. या कालखंडामध्ये अनेक धार्मिक रूढी, प्रथा, परंपरा यांचे ओझे स्त्रियांच्यावर टाकून ते काटेकोरपणे पाळण्याची सक्ती करण्यात आली. पती हाच परमेश्वर मानण्यात येऊ लागले. आणि त्याच्या मृत्युनंतर त्याच्या स्मरणातच जगण्याचा दंडक घालण्यात आला. आणि तो समाजाने मान्य केला होता. या कालखंडाचा उल्लेख स्त्रियांच्यादृष्टिने अंधकारमय म्हणून केला जातो.

४)ब्रिटीश कालखंड–भारतातील ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर आणि औद्योगिकरण, नागरीकरण, पाश्चिमात्यीकरण याच्या प्रभावाने परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरू होऊ लागल्या. त्याचा परिणाम म्हणून स्त्रियांच्या दर्जात बदल घडून येण्यास सुरूवात झाली. याच कालखंडातील राजा राममोहन रॉय, महर्षी कर्वे, महात्मा जोतिबा फुले, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यासारख्या समाजसुधारकांच्या विचारवंताच्या प्रयत्नाने स्त्रियांच्यामध्ये सुधारणा होऊ लागल्या. विशेषतः म.जोतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या प्रयत्नाने स्त्री शिक्षणास सुरूवात झाली आणि मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढू लागले. स्वातंत्र्यानंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून स्त्रियांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण उपलब्ध करून दिल्यामुळे स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात शिक्षण घेऊ लागल्या. गेल्या चार दशकामध्ये स्त्रिया विविध विद्याशाखेचे शिक्षण घेऊन वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये काम करताना दिसू लागल्या. अर्थात वेगवेगळया क्षेत्रात नोकरी करताना त्यांच्या व्यक्तिगत, कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात त्याचप्रमाणे नोकरीच्या ठिकाणी वेगवेगळया प्रकारच्या समस्या होताना दिसू लागल्या.

अर्थात मी एक समाजशास्त्राची विद्यार्थिनी म्हणून स्त्रियांच्या समस्या अभ्यास करण्याच्या हेतूनेच आणि त्यांचे वास्तव जीवन समजून घेण्यासाठी सदर संशोधन अभ्यासासाठी निश्चित केलेला आहे. कारण आज अनेक बाजूंनी हा अभ्यास करणे जेवढे गरजेचे आहे तेवढेच ते महत्वाचे आहे.

सदर शोधनिबंधात महानगरपालिका क्षेत्रातील स्त्री सफाई कामगारांच्या समस्या यावर प्रकाश टाकलेला आहे.

उदिष्ट्ये–

१)सफाई कामगार म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांची माहिती मिळविणे.

२)सफाई कामगार म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या सामाजिक व आर्थिक दर्जाचा अभ्यास करणे.

३)तेथील कामाचा अभ्यास करणे.

४)सरकारने योजलेल्या विविध योजनांचा, धोरणांचा, कार्यक्रमांचा, राखीव जागाविषयक सवलतीचा स्त्रियांना उपयोग झाला आहे का? हे पाहणे.

५)सफाई कामगार म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या व अडचणी जाणून घेणे.

६)सामाजिक व आर्थिक स्तर उंचावण्याच्या संदर्भात स्त्रियांच्यामध्ये निर्माण झालेली जागरूकता व बदल यांचा अभ्यास करणे.

गृहितके–

१)स्त्रियांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

२)स्त्रिया मिळवित असल्यातरी आर्थिकदृष्टया स्वतंत्र नाहीत.

३)स्त्रियांचा दर्जा कामाच्या बाबतीत कनिष्ठ असला तरी कुटुंबात व समाजात चांगली वागणूक मिळते.

४)स्त्रियांना काम करीत असताना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

तथ्यसंकलन पध्दती–सदर शोधनिबंधासाठी प्राथमिक स्त्रोत आणि दुय्यम स्त्रोताद्धारे माहिती मिळविलेली आहे. यामध्ये शहरी भागातील २५० स्त्रियांचे सर्वेक्षण करून सोयीस्कर यादृच्छिक नमुनानिवड पध्दतीने नमुनानिवड केलेली आहे. त्यांच्या मुलाखती घेऊन अनुसूची (प्रश्नावली) भरून घेतलेली आहे. तसेच त्यांच्या मुलाखती घेत असताना त्यांच्या कृतिचे निरीक्षण केलेले आहे.

दुय्यम स्त्रोतामध्ये विविध प्रकारचे ग्रंथ, कादंबऱ्या, पुस्तके, विविध प्रकारची वर्तमानपत्रे, पत्रिका, साप्ताहिके, मासिके, पाक्षिके, इ.मधून माहिती मिळविलेली आहे.

माहितीचे विश्लेषण–महिलांची सद्यस्थिती–

कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी गरीब स्त्रियांना रोजगाराची गरज असते. कुटुंबाच्या उत्पन्नामध्ये स्त्रियांच्या उत्पन्नाचा मोठा वाटा व सहभाग असतो. त्याचबरोबर घरातील व कुटुंबातील सदस्यांच्या भौतिक व अभौतिक गरजा पुरविण्यासाठीही त्यांची जबाबदारी मोठी आहे. स्वयंपाक करणे, घरची साफसफाई, भांडी धुणी, मुलांचे संगोपन इ. जबाबदाऱ्या त्यांच्यावरती आहेत. तरी देखील कुटुंबातील महत्वाचे (आर्थिक) निर्णय पुरूषच घेतात.

साफसफाई करणाऱ्या स्त्रियांना मुख्यत्वेकरून आर्थिक व सामाजिक चिंता आहे. समाजामधील त्यांचे दुय्यम स्थान व घरातील एकूण उत्पन्न (नवरा + बायको +मुले) व उपलब्ध असलेले आर्थिक स्त्रोत पाहाता घरातील मुलांचे शिक्षण होईल का नाही याची विवंचना असते. मुलांचे भवितव्य घडविण्याची मुख्यत्वे जबाबदारी दोघांचीही (पती +पत्नी)आहे. परंतु ही जबाबदारी सामाजिकदृष्ट्या स्त्रीवर येऊन पडते.आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये कनिष्ठ जातीमधील स्त्रियांचा दर्जा हलक्या प्रतिच्या कामामुळे कमी होतो.

निष्कर्ष आणि विश्लेषण– सारणी क्र.१ उत्तरदात्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण

अ.क्र.	शैक्षणिक पात्रता	संख्या	टक्केवारी
१	अशिक्षीत	३०%	७५%
२	अर्धशिक्षीत	७०%	१७५%
	एकूण	१००	२५०

वरील सारणी क्र.१ वरून असे दिसून येते की, अशिक्षीत स्त्रिया ७५ (३०%)
इतक्या शैक्षणिक पात्रतेच्या आहेत. तर अर्धशिक्षीत स्त्रिया १७५ (७०%) इतक्या शैक्षणिक पात्रतेच्या आहेत.

थोडक्यात असे दिसून येते की, सफाई कामगार म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियामध्ये अर्धशिक्षीत १७५ (७०%) स्त्रिया सर्वात जास्त आहेत.एवढ्याच स्त्रिया घेण्याचे कारण म्हणजे संशोधिकेने विचारलेल्या प्रश्नांशी संबंधीत योग्य व समाधनकारक उत्तरे दिली. त्याचबरोबर त्यांनी मुद्देसूद व स्पष्ट आपली मते मांडली. म्हणून तेवढ्याच स्त्रिया घेतलेल्या आहेत.

सारणी क्र.२उत्तरदात्यांच्या कुटुंबव्यवस्थेवरून वर्गीकरण

अ.क्र.	कुटुंबव्यवस्था	संख्या	टक्केवारी
१	संयुक्त कुटुंब	१५५	६२%
२	केंद्र कुटुंब	९५	३८%
	एकूण	२५०	१००

वरील सारणी क्र.२ वरून असे दिसून येते की, १५५ (६२%) उत्तरदात्यांची कुटूंबव्यवस्था ही संयुक्त पध्दतीची आहे. तर ९५ (३८%) स्त्रियांची कुटुंबव्यवस्था ही केंद्र कुटुंब पध्दतीची आहे.

थोडक्यात असे दिसून येते की, महानगरपालिकेमध्ये स्त्री सफाई कामगारांचीकुटूंबव्यवस्था ही संयुक्त पध्दतीची आहे. ती संख्या सर्वात जास्त १५५ (६२%) आहे.कौटुंबिक परिस्थिती पाहाता कुटुंबामध्ये स्त्रियांना पती मारतात. शारीरिक व मानसिक छळ करतात. काही वेळेला रागाच्या भरामध्ये स्त्रियांना घाणेरड्या शिव्या ऐकून घ्याव्या लागतात असे काही स्त्रियांनी सांगितले.

मुलांच्या बाबतीत–मुलांच्या बाबतीमध्ये मुलगा मुलगी असा भेदभाव केला जातो का ? या प्रश्नांच्या संदर्भात स्त्रिया असे सांगतात की, पितृसत्ताक कुटुंबपध्दतीमध्ये अशा प्रकारचा भेदभाव केला जातो. (स्त्री) मुलगी ही परक्याचे धन मानले जाते. (पुरूष) मुलगा हा त्या घराचा पुढील वारस समजला जातो. त्यामध्ये मुलींचे आरोग्य, शिक्षण, खाणेपिणे, वर्तणुकीचे नियम इ. सर्व बाबतीत भेदभाव केला जातो. समानतेची वागणूक मिळत नाही. दुय्यम भाव,दूजाभाव दिला जातो.

घरातील निर्णयाबाबत–कुटुंबातील कर्ता पुरूष आजपर्यंतच्या परंपरेनुसार त्या कुटुंबाचा निर्णय घेत आलेला आहे. त्यामुळे स्त्री स्वतः कमवती असून देखील आर्थिक निर्णय परस्पर वा सल्ला मसलत घेतल्याशिवाय घेऊ शकत नाही तसेच स्वतंत्रपणे खर्च करू शकत नाही.

स्त्री– पुरूष समानतेबाबत–आजपर्यतच्या धकाधक्कीच्या जीवनामध्ये आणि आर्थिक विषमतेमध्ये घरातील घरखर्च व इतर गोष्टींचा मेळ बसविणे हे अवघड बनलेले दिसून येत आहे. दोघांनीही बाहेर पडून काम केल्याशिवाय हा आर्थिक मेळ बसणे अवघड झालेले आहे. त्यामुळे बरेच उद्योग / काम हे पुरूषांशी संबंधीत असून देखील स्त्रिया करू लागलेल्या आहेत. नैसर्गिक विषमतेमुळे स्त्रिया ते उद्योग अथवा कामे पुर्णपणे करू शकत नाहीत. त्यामुळे आर्थिक विषमता, उत्पन्नाची विषमता आढळते. उदा– सफाई कामगाराचे सफाई करण्याचे काम जर पुरूषांनी केले तर त्या पुरूषाला ते वेतन स्त्रियापेक्षा जास्त मिळते. कारण वजन उचलून टाकणे हे काम स्त्रिया करू शकत नाही व तिला पुरूष कामगारांची
मदत घ्यावीच लागते. त्यामुळे पुरूषांना स्त्रियांपेक्षा जास्त वेतन मिळते. ही आर्थिक विषमता दिसून येते.

सफाई कामगार म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जाबाबत –सफाई कामगार स्त्रियांच्या घरामध्ये व्यसनाधिनता आढळून येते. त्यामुळे बऱ्याच स्त्री सफाई कामगारांचे पुरूष बाहेर कुठलेही कामे करू शकत नाहीत. या उलट ज्या घरामध्ये स्त्री व पुरूष दोघेही कमाई करत असल्यामुळे त्यांचा आर्थिक दर्जा उंचावलेला आहे.व्यसनाधिन कुटुंबाच्या व्यसनाधिनतेमुळे व्यसनाधिन कुटुंबाचा सामाजिक दर्जा व्यसनाधीन नसलेल्या कुटुंबापेक्षा कनिष्ठ दर्जाचा आहे. कारण व्यसनाधीन कुटुंब समाजामध्ये सामावून घेतली जात नाहीत. त्यांना कामे मिळत नाही. कितीही चांगले काम करणारे पुरूष असून देखील त्याला डावलले जाते.

सफाई कामगार म्हणून जेथे काम करतात तेथील कामाबाबत–निसर्गाने स्त्री आणि पुरुष ही असमानता नैसर्गिकरित्या ठेवलेली आहे. निर्सगनियमाप्रमाणे पुरूषाच्या अंगात ताकत व स्त्रियांना नाजूकता प्रदान केलेली आहे. निसर्ग नियमाप्रमाणे स्त्रियांचा सांभाळ पुरूषांनी करावा ही अपेक्षा आहे. यामुळे स्त्रियांना कामाच्या ठिकाणी लैंगिक सतवणूक, छेडछाड, विनयभंग अशा गोष्टींना सामोरे जावे लागते. परंतु या गोष्टी पुर्णपणे दाबुन ठेवल्या जातात. त्या बाहेर येऊ दिल्या जात नाहीत.

ISSN 2277-8063

सरकारने योजलेल्या विविध योजनाबाबत–सरकारनी स्त्रियांच्यासाठी विविध योजना तयार केलेल्या आहेत. परंतु सर्व योजना दुर्लक्षीत केल्यामुळे पोहोचत नाही. त्यामुळे त्यांना त्याचा पुर्णपणे लाभ मिळत नाहीत. या योजनेबाबत सामाजिक जागृती होणे गरजेचे आहे. परंतु आर्थिक बाब यामध्ये येत असल्यामुळे आपोआप त्यामध्ये भ्रष्टाचार होऊन त्या योजना आवश्यक असणाऱ्या स्त्रियापर्यंत पोहोचू दिल्या जात नाहीत. काही योजना यामधील कागदपत्रांच्या अपुर्ततेमुळे कार्यान्वीतच होत नाहीत.

सफाई कामगार म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या व अडचणीबाबत– सफाई कामगार म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या अनेक प्रकारच्या समस्या आहेत. हे दिसून आले आहे. यामध्ये मुख्यत्वेकरून

१) कर्जबाजारीपणा २)व्यसनाधीनता ३) शिक्षणाकडे दुर्लक्ष ४) अल्पशिक्षीतपणा – अर्धवटशिक्षण घेणे.

१) कर्जबाजारीपणा–घरातील अनेक गोष्टींची पुर्तता करणेसाठी कर्ज घेतली जातात. कर्ज घेताना आपण ती फेडू शकतो की, नाही याची छाननी केली जात नाही. त्यामुळे कर्ज फिटेपर्यंतआर्थिक, सामाजिक, भावनिक, त्रासांना सामोरे जावे लागते.

२) व्यसनाधिनता–या स्तरातील स्त्रियांचे पती हे व्यसनाकडे वळलेले असतात. आपण या करिता किती पैसा खर्च करतो हे लक्षात येत नाही. त्याच्यावरती जास्तीत जास्त पैसा खर्च केला जातो आणि तो वाढत जातो. यामध्ये दोघांचेही उत्पन्न खर्च होते. यामुळे शाब्दिक छेडछाड मारामारी अशा प्रकारचे प्रसंग उद्‌भवतात. ते पुढे वाढत जातात.

३)शिक्षणाकडे दुर्लक्ष–स्त्री सफाई कामगारांच्या या स्तरातील आर्थिक दारिद्र्यामुळे मुलांच्या शिक्षणाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष होते. कारण रोजचा खर्च, पोट भरणे हे होऊ शकत नाही.

४)अल्पशिक्षीतपणा–अर्धवट शिक्षण घेणे.उदरनिर्वाहासाठी घरातील कमावलेले पैसे पुरत नाहीत त्यामुळे शिक्षणासाठी खर्च करणे परवडत नाही. त्यामुळे घेतलेले शिक्षण पुर्णपणे अर्धवट सोडावे लागते व घरखर्च चालविणेसाठी, रोजगार मिळविणेसाठी आहे त्या अर्धवट शिक्षणामध्ये बाहेर पडावे लागते. त्यामुळे ते शिक्षण पुर्ण होऊ शकत नाही.

सामाजिक आणि आर्थिक स्तर उंचावण्याच्या संदर्भात स्त्रियांच्यामध्ये झालेल्या बदलाबाबत–पुर्वानुभवामुळे व आपल्यावरील आलेल्या परिस्थितीमुळे आपली झालेली आर्थिक, सामाजिक, मानसिक समस्या मुलांच्यावर येऊ नये यासाठी मुलांच्यामध्ये शिक्षण, संस्कार देऊन त्यांच्या पायावर उभे राहाण्याचा प्रयत्न करीत आहे.त्यांना आपल्या सारखी दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळू नये म्हणून त्यांना सुसंस्कारीत करण्याची धडपड चालू आहे हे दिसून येते.समाजामध्ये आपला आर्थिक स्तर, सामाजिक स्तर उंचावण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न होताना दिसून आलेले आहेत. हे सर्व बदल होताना दिसून आलेले आहेत.

निष्कर्ष–

१)सांगली महानगरपालिका क्षेत्रातील स्त्री सफाई कामगारामध्ये अर्धशिक्षीत स्त्रियांची संख्या (७०%) १७५ इतकी जास्त आहे असे दिसून आले.
२)स्त्री सफाई कामगाराची कुटुंबव्यवस्था ही संयुक्त कुटुंब पध्दतीची (६२%) १५५ इतकी आहे.
३)मुलांच्याबाबतीत मुलगा व मुलगी असा भेदभाव दिसून आला पितृसत्ताक संयुक्त कुटुंबामध्ये मुलगा आणि मुलगी यांच्यामध्ये आरोग्य, शिक्षण, खानपान, वर्तणुकीचे नियम हे वेगवेगळे दिसून आले. त्यांच्यामध्ये दुजाभाव दिसून आला.
४)स्त्रियांचा दर्जा निम्न व दुय्यम दिसून आला.
५)स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य नाही हे निदर्शनास आले.
६)घरामधील कोणताही निर्णय त्या घेऊ शकत नाहीत हे समजून आले.
७)निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेतले जात नाही असे दिसून आले.
८)सामाजिक व आर्थिक बाबतीत सुबत्ता नाही. बचत करण्याऐवढे त्यांच्याकडे पैसे उरत नाहीत असे निदर्शनास आले.
९)कामाच्या ठिकाणी काम करणाऱ्या स्त्रियांच्यामध्ये एकमत नसलेले दिसून आले.
१०)कामाच्या ठिकाणी मुकादम त्यांच्याकडून कामे करून घेतो. त्यांना अडचणीच्या वेळेस रजा दिली जात नाही.
११)सरकारच्या विविध प्रकारच्या योजना वरिष्ठ अधिकारी व्यवस्थित राबवित नाहीत असे निदर्शनास आले.
१२)स्त्रिया कामाच्या निमीत्त्याने बाहेर पडल्यामुळे समाज दबून राहिलेला नाही. त्यांच्यामध्ये जाणीव जागृती निर्माण झालेली आहे. (ज्ञानाची, माहितीची, पैशाची)
१३)स्त्रियांच्या कुटुंबामधून कर्जबाजारीपणा, व्यसनाधिनता, शिक्षणाकडे दुर्लक्ष, अल्पशिक्षीतपणा, अर्धवट शिक्षण घेतलेले दिसून आले.
१४)शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये राखीव जागांचे धोरण व सवलती असून देखील त्यांच्यामध्ये प्रगती व विकास झालेला दिसून आलेला नाही.
१५)नोकरीमुळे सामाजिक परिर्वनाला चालना मिळते आहे हे दिसून आले.

उपाय–१)स्त्री–पुरूष लिंग भेदभाव टाळणे गरजेचे आहे.
२)महिला विकास कार्यक्रमामध्ये सहभागी होण्यामध्ये महिलांचे प्रमाण वाढविले पाहिजे.
३)महिलांविषयक कल्याणकारी योजना वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी व्यवस्थित राबविल्या पाहिजेत.
४)महिलांविषयक संरक्षणार्थ कायद्याची माहिती अल्पशिक्षीत, अर्धवटशिक्षण घेतलेल्या निरक्षर महिलांना करून दिली पाहिजे.
५)जातीभेद, स्त्री–पुरूष, कनिष्ठ –उच्च या प्रकारच्या बाबी कमी केल्या पाहिजेत.
६)स्त्रियांना आर्थिक स्वातंत्र्य दिले पाहिजे.
७)स्त्रियांना वेगवेगळ्या प्रसंगी निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेतले पाहिजे.
८)स्त्रियांना बचत करण्याचे फायदे सांगितले पाहिजेत. उदा.– सेवानिवृत्तीनंतर, आजारपणामध्ये, प्रसंगामध्ये, मुलांच्या शिक्षणासाठी, विवाहासाठी, घरासाठी इ.
९)व्यसनाचा व्यक्तिच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नोकरीमध्ये, शारिरीक काय परिणाम होतो. हे सांगितले पाहिजे.
१०)शिक्षणाचे कोणकोणते फायदे होतात हे त्यांना सांगितले पाहिजे.

संदर्भग्रंथ–१)सामाजिक संशोधनपध्दती – डॉ. पु.ल. भांडारकर
२)शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे – मुळे उमाठे
३)भारतीय स्त्री जीवन – गीता साने
४)नारी समस्या – कुंन्ता जगदाळे
५)स्त्री प्रश्नांची वाटचाल– डॉ. विद्युत भागवत
६)आधुनिक भारतातील समाजिक समस्या– डॉ. प्रदीप आगलावे.

वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांची स्थिती

प्रा.जे.टी.राठोड गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय, पुसद ता.पुसद जि.यवतमाळ

वेश्याव्यवसाय ही सामाजिक समस्या असली तरी वेश्याव्यवसाय केवळ आधुनिक काळातच आढळतो असे नाही. प्राचीन काळात सुध्दा वेश्याव्यवसायाचे प्रचलन होते. जगातील बहुतेक सर्वच देशात प्राचीन काळापासुनच वेश्याचे अस्तीत्व राहीले आहे. पुरुषांची लैंगिक भुक हे वेश्याव्यवसायाचे एक प्रमुख कारण आहे. आपली लैंगिक भुक शमविण्यासाठी पुरुष पैसे मोजायला तयार असतो. त्यामु वेश्यांची निर्मिती झाली आहे. वेश्यांनी सांगीतलेली किंमत मोजायला पुरुष तयार नसता तर वेश्याव्यवसायाचे अस्तीत्व राहीले नसते. पण त्यामुळे कुटूंब आणि समाजाचे स्वास्थ्य मात्र धोक्यात आले असते. समाजामध्ये बलात्कार व व्यभीचाराचे प्रमाण खुप वाढले असते म्हणुन काही विचारवंतानी वेश्याव्यवसाय हा समाजाचा आवश्यक घटक मानला जातो.

आधुनिक काळात वेश्याव्यवसाय एक सामाजिक समस्या आहे. नागरीकरणामुळे वेश्याव्यवसायाची समस्या अतीशय गंभीर झालेली आढळते. विशेष म्हणजे मोठया नगरात वेश्याव्यवसाय फार मोठया प्रमाणात आढळतो. ग्रामीण भागात मात्र वेश्याव्यवसायाची समस्या आढळुन येत नाही कारण ग्रामिण समुदाय हा आकाराने लहान असतो त्यामुळे त्या समुदायातील लोकांवर, कुटूंबावर आणि समाजाचे प्रतयक्ष नियंत्रण असते त्याप्रमाणे ग्रामीण लोकांवर नितीमूल्यांचा अधिक प्रभाव असतो म्हणुन ग्रामीण समुदायात वेश्याव्यवसायाची समस्या दिसुन येत नाही. परंतु शहरी समुदायाचा आकार मोठा असतो अनेक बाबतीत विविधता आढळते. त्यामुळे शहरातील लोकांवर कुटूंब आणि समाजाचे नियंत्रण ठेवल्या जाते. त्यामुळे शहरी समुदायात वेश्याव्यवसायास चालना मिळाली आहे. नागरीकरणातुन वेश्याव्यवसायाची समस्या निर्माण झाली असे स्पष्टपणे म्हणता येईल.

वेश्याव्यवसायाची ऐतीहासिक पार्श्वभुमी: प्राचीन काळापासुन वेश्याव्यवसाय अस्तीत्वात आहे वैदिक काळात देखील वेश्या होत्या. ऋग्वेदाच्या एका ऋग्वेद अनेक पुरुषांशी संग करणाऱ्या स्त्रीला साधारण म्हटले आहे. निराधार तरुणी उपजीवीकेसाठी शरीर विक्रय करु लागल्या आणि सैर वृत्तीच्या स्त्रिया लैंगिक सुखासाठी अनेक पुरुषांसोबत रममाण होतात अशा प्रकारचे उल्लेख वेदात आढळतात त्याकाळी अशा स्त्रिया धनासाठी यात्रेच्या ठिकाणी जात असत.

अप्सरा या खाजगीतील वेश्या होत असे मानले जाते वेश्याव्यवसाय हा एक सुसंघटीत व स्थिर व्यवहार असल्याबदल उल्लेख वेदामध्ये अनेक ठिकाणी आला आहे. पांडवाची सेना युध्दासाठी निघाली तेव्हा त्यांच्यासोबत वेश्याचा एक समुह होता. रामाच्या राज्यरोहणाच्या वेळी राजवाडयात वेश्याचा नाच झाल्याचा उल्लेख आहे. खिस्तपुर्व ३०० मध्ये प्रसीध्द अर्थशास्त्रज्ञ कौटील्य यांनी अर्थशास्त्र या ग्रंथात वेशवर देखरेख करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचे कर्तव्य आणि उपयुक्तता व शिर्षकाचे एक संपुर्ण प्रकरणच लिहीले आहे. इ.स.तिसऱ्या व चवथ्या शतकात लिहण्यात आलेल्या अनुक्रमे मृच्छकरीक आणि सितिप्पदिकरम या दोन वाङ:मयीन कलाकृती मध्ये वेश्यांनी उपभोगलले समाजातील उच्च स्थान रंगविलेले आहे. वात्सायनाच्या कामशास्त्रामध्ये वेश्याच्या कृत्रिम प्रणयांचे वर्णन आढळते.

बौध्द आणि जैन साहित्यात गणिकांचा उल्लेख असंख्य ठिकाणी आढळतो जातक कथमध्ये अनेक गणीकांची वर्णने आहेत मात्र त्या गणिका रुपसंपन्न कलावंत आणि श्रीमंत होत्या त्यांचा बौध्दीक, शारीरीक व सांस्कृतीक विकास हा कुहातील स्त्रियासारखाच झालेला आढळतो. जैन ग्रंथातही अशा गणीकांचे उल्लेख आढळतात अशा गणिका व्यतिरिक्त सर्वसामान्य पुरुषांची कामतृप्ती करणाऱ्या शेकडो स्त्रिया प्रत्येक नगरात होत्या त्याची वेगळी वस्ती असे त्याकाळी वेश्याव्यवसाय हा विशेष प्रचलीत होता असे दिसुन येते हा व्यवसाय अनैतिक मानल्या जात असला तरी त्याचे ही काही संकेत ठरले होते. आणि त्यावर राजयाचे नियंत्रण होते. वेश्या किंवा गणिकांची सामाजिक प्रतिष्ठा नव्हती परंतु गौतम बुध्दाने मात्र त्यांन माहीन मानले नव्हते केवळ वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियाच वाईट नाही तर त्यांचा उपभोग घेणारे आणि असा व्यवसाय करण्यास भाग पाडणारे लोक देखील त्यास जबाबदार आहेत असे गौतम बुध्दांचे मत होते. त्यामुळे गौतम बुध्दाने वेश्या किंवा गणिकांना इतर नागरीकाप्रमाणे समान मानले होते. इतकेच नव्हे तर आम्रपाली या गणिकेला बुध्दाने बौध्द धर्माची दिक्षा दिल्याचे उदाहरण प्रसिध्द आहे.

पाश्चात्य ग्रीक, रोमन व सेमेटीक राष्ट्रात प्राचीन वेश्याचा वर्ग होता मधील अतिशय सुशिक्षीत स्त्रिया देखील वेश्या वर्गात करुन घेत असत. वेश्या या समाजाचा अत्यावश्यक भाग आहे असे सेंट ऑगस्टीनने फार पुर्वीमान्य केले होते. त्याच प्रमाणे ग्रीक तत्ववेत्ता ॲथेनियसच्या मते, सभ्य स्त्रीयावरील अत्याचार टाळण्यासाठी स्त्री गुलाम विकत घ्यावेत. सभ्य स्त्रिवरील बलात्काराची शक्यता कमी करण्यासाठी परमेश्वरानेच वेश्यांना निर्माण केले आहे. १८ व्या शतकाच्या पर्वार्धामध्ये भेडेव्हील यांनी आपल्या लेखामध्ये समाजातील नैतिक मूल्यांचे संरक्षण करण्याबदल समाज वेश्याचा कृतज्ञ राहीला पाहीजे. असे मत मांडले होते शॅपेन हॉपर या प्रसिध्द तत्ववेत्याने वेश्या ही एकपत्नी व्रताच्या वधस्तंभावर दिलेला बळी आहे असे मत व्यक्त केले होते. लेकी यांनी वेश्या ही मानवी नितीमूल्यांची सर्वश्रेष्ठ, कर्तव्यदक्ष संरक्षक आहे अशी वेश्येची प्रशंसा केली बालझॅक यानी आपल्या ग्रंथात स्पष्टपणे नमुद केले की, देशासाठी त्या अत्मयश करतात व सन्माननीय कुटूंबाच्या संरक्षणार्थ त्यांच्याभोवती आपल्या शरीराचे चिलखत उभे करतात.

अशा प्रकारे वेश्याव्यवसाय हा ऐतीहासिक काळापासुनच प्रत्येक समाजात अस्तीत्वात आहे आतापर्यंत वेश्याव्यवसाय हा मर्यादित स्वरुपाचा होता. परंतु नागरीकरणामुळे वेश्याची आणि वेश्यांकडे जाणाऱ्या पुरुषांची संख्या प्रचंड वाढली आहे. वेश्याव्यवसायाचा समाजजीवनावर अतिशय वाईट परिणाम पउतो ही गोष्ट लक्षात घेवुन अनेक समाजशास्त्रज्ञ वेश्याव्यवसायाचे समाजशास्त्रीय दृष्टीने अध्ययन करीत आहेत.

वेश्यांचे वर्गीकरण:वेश्यांचे अनेक प्रकार आहेत वात्सायनाने वेश्यांचे कुंभदासी परीनारीका, स्वैरीणी, कुलटा, नटी, शिल्पकारीका, प्रकाशवितीष्ठा, रुपाजीवा आणि गणिका असे नउ भेद सांगितले आहेत.

प्राचीन काळी भारतात पुढील तीन वर्ग होते.

१.दासी एकाच पुरुषाची सेवा करणारी स्त्री.

२.गणिका नृत्य गोपनाम कुशल आणि अतुट अशी उच्च श्रेणीची वेश्या.

३.पर स्त्री रोज अनेक पुरुषांना भोग देवून अर्थाजन करणारी स्त्री.

आधुनिक काळात भारतात आढळणाऱ्या वेश्यांचे वर्गीकरण करता येईल.

१)साधारण वेश्या: प्रत्येक शहराच्या विशीष्ट भागात वेश्याची वस्ती असते त्या वस्तीमध्येच व्यवसाय चालतो. अशात मागास रेड लाईट एरीया असे म्हणतात. या भागात व्यवसाय करणाऱ्या सर्वसाधारण वेश्या असतात वेगवेगळया राज्यातुन पळवुन आणलेल्या, दलालामार्फत विकत घेतलेलया तर विशीष्ट कारणामुळे त्या घर सोडुन आलेलया असतात. अतीशय सुंदर नसतात, वसतीमधील सर्वच स्त्रिया वेश्यांचा धंदा करतात त्यामुळे त्या उघडपणे व्यवसाय करतात.

२)धार्मिक वेश्या देवदासी: धार्मिक रुढी परंपरामुळे स्त्रिया वेश्यांचा धंदा स्विकारतात. भारतात देवदासीची प्रथा आहे धर्माच्या नावाखाली चाललेल्या काही अनैतीक रुढीतुन देवदासीची प्रथा निर्माण झाली आहे. देवदासी म्हणजे एक प्रकारच्या वेश्याच होय. भारतातील एकुण वेश्यामध्ये देवदासी प्रथेतुन निर्माण झालेल्या वेश्यांची संख्या बरीच आहे.

३)तीव्र लैंगिक इच्छा असणाऱ्या वेश्या : काही वेश्या अशा असतात की ज्याची मानसिकता सामान्य नसते आणि त्यांची लैंगिक इच्छा ही अधिक प्रबळ असते आपल्या लैंगिक इच्छेच्या पुर्तीसाठी अशा स्त्रिया काही काळपर्यंत वेश्याव्यवसाय करतात.

४)रस्त्यावरील वेश्या : रस्त्यावरील वेश्या हया विशीष्ट वस्तीत राहुन वेश्या व्यवसाय करीत नाही. शहराच्या काही मुख्य रोडवर या सायंकाळच्या वेळी उभ्या असतात जाणाऱ्या लोकांना इशाराने बोलवितात आणि संबंधीत व्यक्ती नेईल त्याठिकाणी किंवा अंधार असलेल्या ठिकाणी जाउन वेश्याचे कार्य करतात या वेश्या अतीशय गरीब कुटूंबातील असतात.

५)कॉलगर्ल्स : कॉलगर्स हा सुध्दा वेश्येचा प्रकार आहे कॉलगर्ल्स गुप्तरीतीने हा व्यवसाय करतात. स्वातंत्र रूपाने काम करणारी वेश्या किंवा जीला टेलीफोन किंवा भ्रमणध्वनीव्दारे पुरुष ग्राहकांना भेटण्यासाठी बोलाविले जाते. ती वेश्या होय अशी कालगर्ल्सची व्याख्या होयत्र कॉलगर्ल्स हया इतर वेश्यासारख्या नाहीत काही नोकरी करीत असतात. यामध्ये सेक्रेटरी, मॉडेल, नृत्यांगणा, अध्यापिका सर्व टेलीव्हीजन स्टार इतयादी क्षेत्रात काम करणाऱ्या मुली कॉलगर्ल्स बनलेल्या आहेत.

६)श्रीमंताच्या घरातील दासी किंवा रखेली : श्रीमंत जमीनदार आणि अन्य प्रतिष्ठीत लोकांच्या घरात दासी रखेली ठेवण्याची प्रथा आहे. विशेषत: ग्रामीण भागात जमीनदार किंवा श्रीमंताच्या घरात अशा प्रकारचे दासी आढळतात या वेश्या फक्त विशिष्ट लोकांशीच लैंगिक संबंध ठेवतात त्या अनेक पुरुषांशी समागम करीत नाहीत.

वेयावृत्तीची कारण :वेश्या व्यवसाय हा पुरातन काळापासुन चालत आलेला आहे. वेश्या व्यवसाय अस्तीत्वात येणारी अनेक कारणे आहेत ही समस्या समाजाच्या सर्व अंगाशी संबंधीत आहे हया व्यवसायाच्या मुळाशी अनेक कारणे संबंधीत आहेत ती खालील प्रमाणे :

१.आर्थिक कारण
२.धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरा
३.शेजारची परिस्थिती
४.कौटुंबिक परिस्थिती
५.स्त्रिया आणि लहान मुलींचा व्यापार
६.मानसिक कारण
७.जैवीकिय कारण
८.औदयोगिक क्षेत्र

वेश्याव्यवसायाचा समाजावर होणारा दृष्परीणाम :

१ समाजाची अधोगती
२.विवाहसंस्थेचे पावित्र आणि उदात्त धोक्यात येते.
३.कुटूंब विघटन
४.स्वैराचारास प्रोत्साहन
५.मुलींना खरेदी विक्रिचा अमानवी व्यवहार
६.गुपत रोग व एड्ससारख्या महाभयंकर रोगाचा प्रसार

७)अध्ययन विषयाचे महत्व :वेश्या व्यवसाय हा पुर्वीपासुनच भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य अंग राहीले आहे. या विषयाचे महत्व स्पष्ट करताना वेश्या व्यवसायामध्ये असलेल्या स्त्रियांकडे पाहण्याच्या समाजाच्या दृष्टीकोनात फारसा फरक पडलेला नाही. त्याला व्यवसाय या दृष्टीने पाहिले गेलेच नाही त्यांना येणाऱ्या अनंत अडचणींना विचार करून त्यावर विविध मार्गाने उपाययोजन ाहोणे आवश्यक आहे. त्यांना येणाऱ्या सामाकि, आर्थिक अशा अडचणीना सामोरे जाताताना त्यांची कोंडी होत असते त्यांना विशिष्ट दर्जा मिहवुन देण्याकरिता शासनाच्या विविध योजना कार्यान्वीत करुन त्यांची सर्वांगीण प्रगती कशी होईल व त्यांचे योग्य पुनर्वसन करतेवेळी जाईल पाहावे लागेल.

अध्ययनाचे उदेश :१.वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांची सामाजिक व आर्थिक माहिति अभ्यासणे.

२.वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांना असणाऱ्या लैंगिक रोगाविषयी माहिती अभ्यासणे.

३.वेश्या व्यवसाय स्विकारण्याच्या कारणांचा शोध घेणे.

गृहितकृत्ये :1. वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती खालावलेली आहे.

2. वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांची उपजिवीकेचे साधन म्हणुन व्यवसायाचा स्विकार केला आहे.

3..वेश्या व्यवसाय आपल्या स्त्रियांमध्ये भग्ण कुटूंबाचे प्रमाण आढळुन येते.

तथ्य संकलन व तंत्रे :प्रस्तुत अध्ययनाकरिता यवतमाळ जिल्हयातील पुसद शहरातील वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या १२० स्त्रियांपैकी संभव्यता नमुना निवड पध्दतीमधील लॉटरी तंत्राचा वापर करुन ५० स्त्रियांची निवड करण्यात आली.निवड केलेल्या महिलांची मुलाखत अनुसूची या तंत्राची माहिती संकलीत करण्यात आली आहे तसेच यामध्ये सहभागी निरीक्षणाचा उपयोग करण्यात आला.

सारणी क्र.१ वय दर्शक सारणी

अ.क्र.	वय	वारंवारीता	टक्केवारी
१	२१ ते ३०	३०	६०
२	३१ ते ४०	१२	२४
३	३१ ते ४०	०८	१६
	एकूण	५०	१००

सारणी क्र.२ शिक्षण दर्शक सारणी

अ.क्र.	शिक्षण	वारंवारीता	टक्केवारी
१	अशिक्षित	०८	१६
२	प्राथमिक	१०	२०
३	माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक	२५	५०
४	महाविदयालयीन	०७	१४
	एकूण	५०	१००

सारणी क्र.३इच्छेविरुध्द व्यवसाय दर्शक सारणी

अ.क्र.	इच्छेविरुध्द व्यवसाय	वारंवारीता	टक्केवारी
१	स्वत:ची आवड	०५	१०
२	पैशासाठी व्यवसाय	१०	२०
३	इच्छेविरुध्द	३५	७०
	एकूण	५०	१००

सारणी क्र.४विवाहीत दर्जा दर्शक सारणी

अ.क्र.	विवाहीत दर्जा	वारंवारीता	टक्केवारी
१	थ्ववाहीत	१५	३०
२	टविवाहीत	२०	४०
३	घटस्फोटीत	१५	३०
	एकूण	५०	१००

सारणी क्र.५समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन दर्शक सारणी

अ.क्र.	विषय	वारंवारीता	टक्केवारी
१	चंगला	१५	३०
२	वाईट	३५	७०
	एकूण	५०	१००

निष्कर्ष :वरील सारणीवरुन खालील निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

१. वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये २१ ते ३० वर्ष वय असणाऱ्या ६० टक्के स्त्रिया आहेत.
२. वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये ५० टक्के स्त्रिया माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षीत आहेत.
३. इच्छेविरुध्द या व्यवसायात येणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण ७० टक्के आहेत.
४. वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांच्या मते ७० टक्के स्त्रियांकडे समाजातील लोकांचा पाहण्याचा दृष्टीकोन वाईट आहे.
५. वेश्या व्यवसायामुळे कुटूंब उध्वस्त होतात असे ८० टक्के स्त्रियांना वाटते.
६. देहविक्रीतुन समाजसेवा करतो असे ७० टक्के स्त्रियांना वाटते.
७. लैंगिक रोगाविषयी ४० टक्के स्त्रियांना माहिती आहे.
८. एड्स रोगाविषयी ८० टक्के स्त्रियांना माहिती आहे.
९. वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियाकडे कंडोम वापरल्यामुळे सुरक्षा मिळते असे मानतात.

सुचना :१. वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांची नियमित वैदयकिय तपासणी करायला पाहीजे व त्यांचे रेकॉर्ड जवळच्या पोलीस स्टेशनमध्ये ठेवावे.

२. व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांचे आर्थिक शोषन होउ नये याकरीता या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संस्थानी व शासनाने लक्ष पुरवावे.
३. हा व्यवसाय सोडुन एखादी स्त्री जात असेल तर तिच्या पुनर्वसनाच्या दृष्टीने प्रयत्न व्हायला पाहीजे.
४. एड्ससारख्या रोगाना बळी पडलेलया वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांना उपचारासंबंधीत वेळोवेळी मार्गदर्शन करणे.
५. वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांच्या मुलामुलीना चांगले संस्कार मिळावे याकरिता संस्कार केंद्राची निर्मिती करावी.

संदर्भ सुची

बोधनकर अलोणी, सामाजिक संशोधन पध्दती, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, १९९४
दुबे सरला, अपराध का समाजशास्त्र, विवेक प्रकाशन, दिल्ली १९८३
घाटोळे रा.ना., आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या, विदया प्रकाशन, नागपुर
मेश्राम सुरेश, प्रात्यक्षिक सामाजिक संशोधन पध्दती, कृष्णचंद्र एजन्सीज नागपुर, २०००
संगवे डॉ विलास, भारतातील सामाजिक समस्या, पॉपुलर प्रकाशन मुंबई १९७९

असंघटीत क्षेत्रातील महिला शेतमजूरांची स्थिती

प्रा.धनंजय रा.कोठाळे, गुलाम नबी आझाद समजकार्य महाविद्यालय, पुसद जि.यवतमाळ

प्रस्तावना :भारतातील स्त्रि प्राचीन काळापासून श्रमिकांची भूमिका पार पाडीत आहेत उदा. दासीच्या रूपात कम करणे, साफसफाई करणे, भांडी साफ करणे, मालकीणीची सेवा करणे, राजदरबारात पंखा हलविणे छत्री पकडणे इत्यादी कामे अनादी काळापासून करवून घेतली जात असत. भारतीय समाज व्यवस्थेत घर सांभाळणे हेच स्त्रियांचे प्रमुख कर्तव्य मानले जाते. समाजातील अगदी वरचा स्तर सोडला तर बहुतेक स्त्रिया आर्थिक अडचन असली तरच काम शोधण्यासाठी बाहेर पडत होत्या अधिक उत्पन्न गटातील महिल हया रिकामपणाचा वेळ घालवण्यासाठी किंवा स्वत:चे पैसे असावेत या उद्देशाने रोजगार करतात. याचा परिणाम देशाच्या श्रम शक्तीत दुय्यम व गौन स्थान दिले जाते.

असंघटीत वर्गातील स्त्रियांचे काम हे काम मानले जात नव्हते. १९८८ च्या श्रमशक्ती आयोगाच्या अहवालानुसार सर्व प्रथम हे जानवले की, असंघटीत श्रमशक्तीमध्ये ९ कोटी महिला रोजगार कमवितात पण त्याच्या राजगार आणि सामाजिक सुरक्षिततेसाठी कोणतेही नियम व कायदे नाहीत. श्रमशक्ती आयोगाला असंघटीत क्षेत्रातील महिलांच्या रोजगारीबद्दल दोन गोष्टी अस्वस्थ करणाऱ्या आढळल्या एक म्हणजे या गरीब महिलांच्या प्रती सरकारी अधिकाऱ्यांची असंवेदनशीलता आणि दुसरी म्हणजे हया स्त्रीयांना समाजात सन्मान न मिळणे अशा परिस्थितीत असंघटीत क्षेत्रातील महिलांची देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील भूमिका समजणे कठीणच होते. तसेच स्त्रीयांना समाजात दुय्यम स्थान असल्याने हया महिलांच्या पदरी काहीच पडत नाही.आज परिस्थिती बरीच बदललेली आहे. आज हे मानले जाते की, जर या कामकरी महिलांनी काम सोडून दिले तर देशाची अर्थव्यवस्था डळमळीत होऊ शकते. सरकारी धोरणामध्ये काही बदल झालेला आहे. स्त्रियांसाठी शिक्षण प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. असे असले तरीही नीती निर्माण कार्यक्रमात स्त्रियांचा सहभाग नसलयाने हे सर्व कार्यक्रम व योजन तितक्याशा प्रभावी ठरत नाही, भारताला स्वातंत्र्य मिळून ६२ वर्ष झालीत अजूनही भारत हा प्रामुख्याने ग्रामीण देश आहे. १९९१ च्या जनगणनेच्या अनुमानानुसार एकून लोकसंख्येच्या ७४ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करीत आहे. राष्ट्रीय न्यादर्श सर्वेक्षणानुसार शेती हाच प्रामुख्याने भारतातील जनतेच्या जीवनाचा आधार आहे.

ग्रामीण भागात वास्तव्यास असलेला वर्ग म्हणजे कृषी श्रमीक होय. हा गैरकृषिवर्ग बराच मोठा आहे. विशेषत: १९८७-८८ पासून शेतमजूरांची संख्या फार मोठया प्रमाणात वाढत आहे. १९६४-६५ ला शेतमजूर कुटूंबाची संख्या १.५३ कोटी होती, ती १९९३-९४ मध्ये वाढुन ३.६२ कोटी झाली या दरम्यान झालेली वाढ १३७ प्रतिशतपेक्षा जास्त आहे. या कालावधीत एकूण ग्रामीण कुटुंबाची संख्या ६९.७४ प्रतिशत वाढली ७.०४ कोटी वरून ११.१५ कोटी पर्यंत वाढली. ग्रामीण भागातील हे मजूर बहुविध समस्याशी सामना करीत आहेत, खेडयामध्ये गरीब मागासलेले व शोषीत फार मोठया प्रमाणात आढळून येतात. राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर याच्या समस्या सोडविण्यासाठी कामगार संघटना यांना संघटीत करून यांच्या समस्या सोडविल्या जाऊ शकतील.

देशातील कृषी श्रमिकांची संख्या ३१.५० केटी आहे. यापैकी २८ कोटी असंघटीत आहेत. राष्ट्रीय श्रम आयोगानुसार ११ कोटी शेतमजूरांसाठी कामाच्या अटी, शिक्षण, स्वास्थ व घराची समस्या पूर्ण करण्यासाठी सरकारतर्फे कल्याण कोष स्थापन केले जात आहे. भारतात एकून ९ कोटी १० लक्ष महिला मजुरापैकी ८७ प्रतिशत शेतमजूर म्हणून काम करतात. शहरी भागात ८० टक्के महिल असंघटीत घरगुती उद्योगात किंवा बांधकाम क्षेत्रात काम करतात. कायदा बनवितांना याचा विचार केल जाणार आहे. समाज कार्य करणाऱ्या पुरूष व महिला कामगारांना समान वेतन कायद्यांतर्गत आनले जाणार आहे.भारतीय शेतमजुरांचा आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करण्याकरीता भारत सरकारने प्रथम शेतमजूर चौकशी समितीची नियुक्ती केली, हि समिती १९५०-५१ मध्ये स्थापीत करण्यात आली त्यानंतर १९५६-५७ मध्ये सरकारने व्दितीय शेतमजूर चौकशी समिती नियुक्त केली या दोन्हीही समित्यांनी ग्रामीण शेतमजुरांच्या स्थितीची पाहणी करूनण आपला अहवाल सरकारला सादर केला. त्याच प्रमाणे १९६३-६४ मध्ये नॅशनल सॅम्पल सर्व्हेने देखील शेतमजूरांच्या स्थितीचा अभ्यास केला आहे. या विविध समित्यांचया पाहणीचे निष्कर्ष पुढील प्रमाणे आहेत.

१) १९७१ च्या जनगणने प्रमाणे भारतातील एकूण शेतमजूरांची संख्या ८०.५ लाख इतकी होती १९८१ च्या जनगणनेनुसार हीच संख्या ५९.४ लाख झाली. भारतातील शेतमजूरांची संख्या ही एकूण मजूरांच्या २५.२ टक्के आहे.

२)एकूण शेतमजूरांपैकी १९५६-५७ मध्ये ५८.४ टक्के शेतमजूर भूमिहीन होते तर १९६३-६४ मध्ये हेच प्रमाण ६१.२ इतके होते.

३)व्दितीय शेतमजूर चौकशी समितीच्या अहवालानुसार पुरूष मजूराला वर्षातून केवळ १९७ दिवस तर स्त्री मजूराला १३४ दिवस काम मिळते. उर्वरीत दिवसाकरिता हे मजूर बेकार राहतात.

स्त्री कामगारांच्या समस्या :स्त्री कामगारांन काम करतांना अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागते. स्त्री कामगारांना पुरूषांप्रमाणे खुप मेहनतीचे व कष्टदायक काम देणे योग्य नाही. स्त्री शरीराची रचनाच अशी असते की त्यांन पुरूषासारखे कष्टदायक काम झेपत नाही. परंतु भारतात अनेक स्त्री कामगारांना कष्टदायक काम करावे लागते वा दिल्या जाते. खासगी व असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या पुरूषापेक्षा कमी मजूरी देण्यात येते. हि स्त्री कामगारांवर अन्याय करणारी बाब आहे. पुरूषाप्रमाणेच जर स्त्रीया काम करीत आहेत. तर त्याना पुरूष कामागारापेक्षा कमी मजूरी का? अनेक क्षेत्रात स्त्री कामगारांशी दुर्व्यवहार करण्यात येतात आणि त्यांना अनैतीक व्यवहार करायला भाग पाडल्या जाते. पोटासाठी काम मीळण्यासाठी स्त्रीया अनैतिक व्यवहाराला बळी पडतात. असंघटीत व खाजगी क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रीयांना त्याच्या गरोदरपणात आवश्यक त्या सवलती मिळत नाहीत. याकरीता मातृत्व लाभ कायदा करण्यात आला आहे. परंतु हा कायदा असंघटीत व खाजगी क्षेत्रात कसोटीने पाळलया जात नाही. अनेक शेतीच्या कामात ज्या परिस्थितीत स्त्री कामगाराला काम करावे लागते ती परिस्थिती फारशी अनुकूल नसते. हिवाळा उन्हाळा पावसाळा या तिनही ऋतूत त्यांना काम करावे लागते. त्याचा विपरीत परिणम त्यांच्या आरोग्यावर व कार्यक्षमतेवर होत असतो. स्त्रीकामगार बहुतांश विवाहीत असतात. घराची व कुटूंबाची सर्व जबाबदारी सांभाळून त्याना पुरूषापेक्षा जास्त शेतीचे काम करावी लागतात. त्यामुळे त्यांच्या मनावर व शरीरावर दुहेरी ताण पडतो. अनेक स्त्री कामगारांची मुले लहान असतात. घरी त्यांना सांभाळणारे कोणी नसते. त्यामुळे त्यांना कामाच्या ठिकाणी मुलांन आनावे लागते. झाडाला झोळी बांधुन काम करावे लागते.

प्रसुती काळ कौटुंबिक जबाबदारी, आजारपण इ.कारणामुळे स्त्री कामगार वर्षातून जास्त दिवस काम करू शकत नाही. त्यामुळे वार्षीक मजूरीत घट होते. आर्थिक शोषण होत असतो. ग्रामीण व असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांची प्रभावी संघटना नाही. त्यामुळे त्यांची समस्या अत्यंत दुर्बल आहे व परिणामतः त्यांचे आर्थिक शोषणही मोठया प्रमाणात आढळते. संघटना किंवा श्रमिक संघ नसल्यामुळे शेतात जास्त वेळ काम, कमी मजूरी, सवलतीचा ओीव मालकांचे मानसिक दडपण अशा परिस्थितीत स्त्री कामगारांना काम करावे लागते. येवढेच नाही तर मजूरीला आपल्या सोबत लहान मुलाला सुध्दा कामावर नेतात व स्वतःचा व मुलांचा काम स्वतः करतात म्हणजे एकटीलाच दुप्पट काम शेतात पैशासाठी करावे लागते या वाढत्या महागाईत एकटयाची मजूरी घर संसाराला पुरत नसल्यामुळे, घर चालविणे महिलांना जड जात आहे. पुरूष आपला घर संसार चालविण्याची जबाबदारी झटकतो आहे. पण महिला घर सोडून कोठे जाणार आपल घर आपली मुले यातच तीची सतत पिळवनुक होत आहे.

महत्व -ग्रामिण अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था होय की, ज्यात ग्रामिण भागातील उपलब्ध साधन सामग्री आणि ग्रामिण भागातील शेतमजुरांच्या गरजांची व्यवस्थीत सांगड घालण्यात आली असुन त्याव्दारे ग्रामिण भागातील शेतमजूरांचे जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न केला जातो. शेतमजूर हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा आणि खेडे विभागाचा आर्थीक व सामाजिक जीवनाचा एक अभिन्न व महत्वपूर्ण घटक आहे. शेतमजूरांचा प्रश्न म्हणजे एक निःसंदिग्ध आव्हानच आहे आणि हया प्रश्नांची समाधानकारक सोडवणूक करण्याचे उत्तदायीत्व संपूर्ण समाजाचे आहे. असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांमधून महिला शेतमजूरांची स्थिती फार दयनीय आहे. महिला शेत मजुरांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. त्याचप्रमाणे कामाची स्थिती फार वाइट आहे. महिल शेत मजूरांना उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा सर्व ऋतुमध्ये पोटाची खळगी भरण्यासाठी व कुटूंबाला आर्थिक मदत देण्यासाठी बिकट परिस्थितीत काम करावे लागते. महिलांना घर सांभाळणे, मुलबाळ, सासू-सासरे, स्वयंपाक, पाणी भरणे, कपडे धूणे, भांडी घासणे व हे सर्व करून मजूरीला जाणे, मजूरी करून आल्यावर आणखी घरची सर्व कामे करणे, माणसे फक्त कामावरून आले की, घरचा तमाशा बघतात. एका मानसाच्या मजूरीवर कुटूंबाचा दैनंदिन व्यवहार भागत नाही. म्हणून महिलांना मजूरी करावी लागते वसोबत मुलांना सुध्दा काम करावे लागते. महिला शेत मजुरांना शेतात राबराब राबूनसुध्दा वेळेवर मजूरी मिळत नाही. कामाचा व्याप जास्त, वेळ जास्त, शेत मालकाचा ताप व कामाचा मोबदला फारच कमी मिळतो. त्यामुळे आरोग्य, निकृष्ठ आहार कामाचा तान यामुळे महिला शेतमजूरांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम पडतो. स्त्री कामगारांचे आर्थिक शोषण थांबावे व त्यांना कायद्याने संरक्षण मिळावे याकरीता सरकारणे काही कायदे व तरतुदी केल्या आहेत पण त्यांची अंमलबजावणी नीट होत नाही.

उद्देश :१)असंघटीत महिला शेतमजुरांच्या कोटुंबिक स्थितीचा अभ्यास कणे.
२)असंघटीत महिला शेतमजूरांच्या आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
३)असंघटीत महिला शेतमजूरांच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्ये :१)असंघटीत महिला शेतमजूरांची कौटुंबिक स्थिती निम्न स्तराची आहे.
२)असंघटीत महिला शेतमजुरांची आर्थिक स्थिती जेमतेम आहे.
३)असंघटीत महिल शेतमजूरांची सामाजिक स्थिती ही समाधानकारक नाही.

संशोधन पध्दती :प्रस्तुत अध्ययन करीत असताना "असंघटीत क्षेत्रातील महिला शेतमजूरांची स्थिती" या विषयावर अध्ययनाकरीता यवतमाळ जिल्हयातील पुसद तालुक्यातील निंबी (पाडी) या गावातील ३०० महिल मजूरापैकी ६० महिलांचे लॉटरी पध्दतीने निवड केली आणि मुलाखत अनुसूचीच्या आधारे तसेच सहभागी निरिक्षणाच्या आधारे तथ्यसंकलीत करण्यात आले.

निष्कर्ष :

१)अध्ययनासाठी घेतलेल्या उत्तरदात्यांपैकी बऱ्याचशा महिलांची कौटूंबिक स्थिती खालावलेली आहे.
२)असंघटीत क्षेत्रातील शेत मजूरांच्या दैनंदिन जिवन आवश्यक गरजा ही मजूरीदर पूर्ण होत नाही.
३)मजूरांना रोजगारांची संधी उपलब्ध न झाल्याने आर्थिक स्थिती ही निम्न स्वरूपाची आहे.
४)असंघटीत महल शेतमजूरांना या सामाजिक दर्जा खालावलेला आहे.
५)असंघटीत महिला शेतमजूरांकडे समाजाचा त्यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण संकुचित स्वरूपाचा आहे.
६)समाजातील कुठलयाचा कार्यक्रमामध्ये महिला शेतमजूरांचा विचार केला जात नाही किंवा त्यांना वाव दिला जात नाही.
७)असंघटीत महिला शेत मजूरांना जास्तवेळ काम करून मोबदला कमी मिळतो.
८)असंघटीत महिला शेत मजूरांना कोणत्याच प्रकारचे संरक्षण मिळत नाही.
९)महिला शेत मजूरांना अत्यंत दयनिय स्थितीत काम करावे लागते.
१०)शेतमजूरांच्या आरोग्यावर कामाचा विपरीत परिणम पडतो.

संदर्भ ग्रंथ

डॉ.मृणालीनी फडणविस - श्रम अर्थशास्त्र डॉ.प्राची देशपांडे
डॉ.गो.नी.हडप - कामगार विश्व दशा आणि दिशा
प्रदिपकुमार, दर्शन कुमार - असंघटीत कामगारांसोबत समाजकार्य
रा.ना.घाटोळे - ग्रामीण समाजशास्त्र
व्हि.रमणी - यशमंथन (यशदा)
कैलासचंद्र मिश्रा - कुरूक्षेत्र
अनिलकुमार निगोरे - उद्योजक

माहितीचा अधिकार अधिनियम २००५ : जाणीव जागृती

डॉ. निलेश उत्तमराव देशमुख श्री. रामराव सरनाईक समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम.

१९२३ मध्ये इंग्रजांनी (ऑफिशियल सिक्रेट ॲक्ट) गोपनियतेचा कायदा तयार केला होता. भारताची लूट करावयाची असल्याने ऑफिसमधील कोणतीही माहिती भारतीयांना द्यायची नाही, गोपनियता ठेवायची असा कायदा होता १९४७ साली इंग्रज आपल्या देशातून गेले २६ जानेवारी १९५० साली आमच्या देशात प्रजासत्ताक आल त्याच वेळेला हा गोपनीय कायदा रदद करावयाला पाहिजे होता किंवा सुधारणा करायला हव्या होत्या मात्र स्वातंत्र्यांची एवढे वर्ष उलटली तरीसुध्दा आजही गोपनीयतेचा कायदा आमच्या देशात चालू आहे गोऱ्या इंग्रजांची जागा काळया इंग्रजांनी घेतला असल्याने तो कायदा तसाच राहला. गोपनीयतेचा कायदा हा लोकशाही प्रणालीचा शत्रू झाला या कायद्याने नागरीकांच अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हिरावून घेतला आहे. गोपनीय कायद्यामुळे नोकरशाही मधील काही लोकांच्या हातात अन्याय आणि अत्याचार करण्याचे शस्त्रच मिळालं होत. गोपनीयतेच्या कायद्यामुळे लोकशाहीचा आत्माच नाहीसा झाला. गोपनीयतेमुळेच भ्रष्टाचार अधिक वाढत गेला. विविध योजनातील कामांचा दर्जा ढासाळत गेला त्यामुळे अकाली दुरुस्तीच्या कामावर मोठया प्रमाणावर खर्च वाढत गेला शासनाच्या विविध योजनेतील पैशांना पाझर लागल्याने एका रुपयातील दहा पैसे सुध्दा ग्रामीण भागापर्यंत जात नव्हते त्यामुळे देशावर व त्याअंतर्गत येणाऱ्या राज्यांना कर्जाला सामोरे जावे लागत आहे. त्यासाठी व्यवस्था बदलीची चर्चा सुरु झाली यामध्ये बदल व्हावा असे वाटायला लागले म्हणून १९९० मध्ये नागरिकांना माहितीचा अधिकार मिळावा यासाठी आझाद मैदान येथे पहिले आंदोलन झाले. श्री. अण्णा हजारे यांच्या जन आंदोलनामुळे हा प्रश्न सतत धरला गेला ग्राम सभेला जास्तीचे अधिकार देणे, कार्यालयीन कामातील दप्तर दिरंगाई, अधिकाऱ्यांचा बदल्यांचा अधिकार या संबंधाने कायदे होवून लोकशिक्षण लोक जागृती झाली आणि योग्य अंमलबजावणी झाली तर आर्थिक व्यवहारात अधिक पारदर्शकता येवून, भ्रष्टाचाराला आळा बसवून नागरिकांना स्वातंत्र्यांचा अनुभव घेता येईल.

उद्देश :-१) जनतेत आपल्या अधिकार व कर्तव्याची जाणीव जागृती याबाबत अध्ययन करणे.

२) माहितीच्या अधिकारामुळे लोकशाही व्यवस्थेमधील बदलांचे अध्ययन करणे.

शासना बरोबर विविध व्यक्ती आणि संघटना मार्फत बैठका, पत्र व्यवहार आंदोलन अधिक पाठपुरावा करावा लागला माहितीचा अधिकार संबंधाने सरकारने २००० मध्ये कायदा तयार केला मात्र तो करून न करण्यासारखांच होता या कायद्यामध्ये माहिती देण्यापेक्षा माहिती न देण्यावरच अधिक भर होती. पुन्हा संघर्ष करावा लागला सरकारने ड्राफट बनवून सुधारणा करण्याचे ठरविले. त्यासाठी आलेल्या दबावामुळे सरकारला अट घातली होती की आता सरकारने सरकारी यंत्रनेमार्फत मसुदा न करता लोकांनी सुचविलेल्या तंज्ञ लोकांची नावे समितीवर घ्यावी त्यानुसार श्री. माधवराव गोडबोले (निवृत्त आ.ए.एस.) श्री. सत्यरंजन साठे, ॲड. धर्माधिकारी अशा तज्ञ मंडळींनी ड्राफट तयार केला आणि महाराष्ट्र राज्याच्या माहितीच्या अधिकाराचा कायदा हा देशातील राज्यात झालेल्या कायद्यापेक्षा सरस ठरला. महाराष्ट्र राज्यात या कायद्यांचा चांगला प्रभाव दिसून येत असतांनाच भारत सरकारने माहितीच्या अधिकाराचा कायदाकरण्याचा निर्णय घेतला इतर चांगल्या गोष्टींचा समावेश करून जम्मू काश्मिर वगळता देशभर हा कायदा १२ ऑक्टोंबर २००५ पासून लागू झाला माहितीच्या अधिकारामुळे मात्र नागरिकांना लोकशाहीचा काही प्रमाणात अनुभव घेता येईल, माहिती घेण्याच्या दृष्टिने लोकसभा सदस्य किंवा विधान सभा सदस्यांना जे अधिकार आहेत तेच अधिकार प्रत्येक नागरिकांना मिळू शकतील सरकारी तिजोरीतील जनतेचा पैसा कसा वापरला जात आहे यासारख्या गोष्टींमुळे पारदर्शकता येवू शकते.

नागरिकांना प्राप्त झालेले अधिकार :-

*माहितीचा अधिकार या कायद्यामुळे प्रत्येक नागरिक वेगळया खात्यांच्या प्रशासकीय विभागाच्या फाईलची माहिती प्राप्त करू शकतो.

*आपल्या गाव परिसरात रस्त्याची कामे, इतर शासकीय बांधकामे, यासारखी विकासाची कोणतेही कामे चाललेली असतील त्या कामाची आवश्यकतेनुसार माहिती नागरिक घेवू शकतात.

*आपल्या गावात, तालुक्यात, जिल्हा स्तरावर होणारा शासकीय अन्न धान्य पुरवठा, रॉकेल पुरवठा, गॅस पुरवठा यासारख्या जीवनावश्यक वस्तूंच्या पुरवठया बददल माहिती प्राप्त करून घेवू शकतात.

*शासकीयच कार्यालय नाही तर निमशासकीय कार्यालय, स्थानिक स्वराज्य संस्था, शासकीय अनुदानाचा लाभ घेणाऱ्या शिक्षण संस्था, धर्मदाय आयुक्ताकडे रजिष्टर झालेल्या संस्था व ट्रस्ट, बँक अशा सर्व कार्यालयाची माहिती घेता येईल.

*कार्यालयीन दस्ताऐवजा बरोबरच सार्वजनिक कोणतेही काम ज्या कामासाठी सरकारी तिजोरीतील पैसा खर्च होतो अशा कामांची पाहणी प्रत्यक्ष जागेवर जावून पाहता येईल त्याकामासाठी वापरलेला माल व मालाचा दर्जा याचीही माहिती घेता येईल. एवढेच नाही तर एखाद्या कार्यालयाने किंवा संस्थेने खरेदी केलेल्या मालाची तपासणीसुध्दा नागरिकांना करता येईल.

*कोणत्याही नागरिकाला शासनाचे अभिलेख, दस्ताऐवज, लॉगबुक, मस्टररोल, परिपत्रके, काढलेले आदेश, अहवाल, यांच्या न कला-प्रती घेता येतील कोणत्याही कार्यालयातील इलेक्ट्रॉनिक उपकरणावर साठवलेली इ-मेल वरिल माहिती घेता येईल.

*विशेष बाब म्हणजे या कायद्याच्या कलम ४ (१) प्रमाणे सरकारी यंत्रणेबरोबरच शैक्षणिक संस्था, सहकारी संस्था, सार्वजनिक बँक, स्वयंसेवी सेवा यांनी त्याच्या कडील सर्व अभिलेखांची विषयावर विभागणी करून ती सुचीबध्द पध्दतीने करून ठेवायची आहे त्याच बरोबर जनतेला परस्पर माहिती घेण्यासाठी संगणकाच्या संकेत स्थळावर सर्व माहिती उपलब्ध करून घ्यायची आहे.

*एखाद्या माहिती अधिकाऱ्याने जाणुनबूजून माहितीच्या अधिकाराचा नागरिकांना अज स्विकारला नाही किंवा नागरिकांना मागीतलेली माहिती ठरलेल्या मुदतीत दिली नाही किंवा माहिती दिली पण चुकीची माहिती दिली किंवा अपुर्ण माहिती दिली किंवा दिशाभूल करणारी माहिती दिली किंवा काही कारणास्तव जाणीवपूर्वक ती माहिती नष्ट केली किंवा कार्यालयामध्ये असणारा दस्तऐवज किंवा इतर माहिती तपासण्यासाठी नकार दिला आहे अशा अधिकाऱ्यांला आयोग दर दिवसाला २५०/- याप्रमाणे जेवढे दिवस विलंब केला त्या सर्व दिवसांचा दंड करू शकतात. जास्तीत जास्त २५,०००/- रुपयांपर्यंत दंड करून त्याच्या पगारातून कापून घेण्याची तरतूद आहे.

सारांश - माहिती अधिकाराची माहिती समाजातील फक्त विशिष्ट वर्गापर्यंतच पोहोचली आहे. समाजातील सर्व सामान्य, गरीब, अशिक्षित तसेच ग्रामीण भागातील लोकांना या कायद्याची अजुनही माहिती नाही, भ्रष्टाचार हाच शिष्टाचार झालेल्या व्यवस्थेत फक्त माहिती अधिकारामुळे भ्रष्टाचार घडेल हे म्हणणे चुकीचे ठरले कारण भ्रष्टाचाराला प्रतिबंध करण्यासाठी आवश्यक आहे या व याव्यतिरिक्त अस्तित्वात असलेल्या कायद्याची सर्वसामान्य लोकांपर्यंत जनजागृती समाजातील मुल्य शिक्षण, नैतिकतेचे महत्व वाढविण्याची तसेच भ्रष्टाचारावर कठोर पावले उचलण्याची हयाव्दारे भ्रष्टाचाराला बऱ्याच प्रमाणात प्रतिबंध बसू शकतो या कायद्याच्या प्रसार आणि प्रचारासाठी व त्याचा नियमित उपयोग अनुकूल परिणामांसाठी लोकांमध्ये जनजागृती करणे आवश्यक वाटते त्याकरीता सर्व सामान्य व्यक्तीची मानसिक तयार करणे गरजेचे आहे त्याकरीता प्रसार माध्यमांनी आपली भूमिका चांगल्या पध्दतीने समजून घेवून या सर्व बाबतीत लोकांमध्ये जागृती करण्याची अत्यंत गरज असल्याचे निदर्शनास येते. कोणत्याही कायद्याचे यश त्याच्या योग्य प्रकारे व प्रभावी अंमलबजावणीवरच अवलंबून असते या दृष्टिकोणातून शासन प्रशासनाच्या विचारात व मानसिकतेत बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे कारण इतर कायद्याचे होणारे अवमुल्यण पाहता, माहिती अधिकाराव्दारे तरी जनतेचे प्रश्न सुटतील व त्यांना वेळेवर योग्य न्याय मिळेल अशी अशा व्यक्त करता येईल.

संदर्भ :-१) माहितीचा अधिकार, मेघा पाटकर, आंदोलन शाश्वत विकासासाठी

२) लोकराज्य, मे २००७ चे अंक, महाराष्ट्र राज्य

३) दै. लोकमत मंथन पुरवनी, दि. २५ जानेवारी २००९

४) दै. लोकसत्ता, माहितीचा अधिकार लेख, शिवाजी राऊत, ६ मार्च २००७

प्रसुती पूर्व निदान तंत्राचा दुरुपयोग स्त्रीभ्रुण हत्या

डॉ. आर. एन. ठाकरे, गुलाम नबी आझाद समाज कार्य महाविद्यालय, महाराष्ट्र .

सारांश :स्त्रि भ्रुणाहत्या ही २००१ ते २०१० या कालखंडात सोनोग्राफी तंत्राच्या दुरुपयोगामुळे देशात निर्माण झालेली भिषण व भयानक समस्या आहे. या तंत्राच्या वापराने गर्भातील लिंग जाणून घेवून स्त्रि अपत्यांची संख्या कमी करण्याचा सपाटा समाजातील लोक व तज्ञ यांच्या सहमतीने सुरु आहे प्रस्तृत शोध निबंधामधे समस्येची तिवृता समजण्याकरीता महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय स्थितीचा आढावा घेण्यात आलेला आहे तसेच या समस्येच्या कारणांचा उहापोह करण्यात आला व दुष्परीणामांसह उपाय योजनांवर प्रकाश टाकलेला आहे.

प्रस्तावना :गेल्या काही दशकात देशाने विविध क्षेत्रात झपाटयाने विकास केलेला आहे. परंतु खेदाची आणि विरोधाभासाची गोष्टी अशी की, वैद्यकहस तंत्रज्ञानाच्या दुरुपयोगामुळे गेल्या ३ दशकांपासून बाल लिंग गुणोत्तराच्या (०–६ वयोगटाचा) अभ्यास केल्यास मुलींच्या संख्येत सातत्याने लक्षणिय घट दिसून येत आहे. २००१ मधे दर हजारी ० ते ६ वयोगटातील मुलीची संख्या ९२७ एवढे झाले आहे. आफङ्गनओसेटेसिस अति अल्टासोनोग्राफीचा शोध प्रसुतीपूर्व निदान तंत्रे गर्भातील देशात या तंत्रचा उपयोग गर्भातील लिंग ओळखाणयाकरिता केला जात आहे. एक तरी मुलगा हवाच या विकृतमनस्थितीने पछाडलल्या लोकांनी या तंत्राचा गैरवापर करुन मुलींना गर्भातच मारण्याचा सपाटा सुरु केला आहे. त्यामुळे भविष्यात स्त्रिचे अस्तित्व धोक्यात येत सामाजिक व्यवस्थेवर त्याचे दूरगामी परिणाम होणार आहे. राजस्थान, पंजाब, चंदिगड इ. राज्यामधये फार पूर्वीपासूनच लहान मुलींची हत्या करण्याची प्रथा होती. त्याचा परिणाम म्हणजेसद्य विवाहाकरिता मुली शोधणे कठीण झाले आहे.

गुजराथ – राजस्थान सिमेवरील ठांग जिल्ह्यात ८ भाषांनी स्वरुप नावाच्या एकच मुलीशी विवाह केला होता (इंडिया टुडे सप्टें. २००१)
प. राजस्थान मधील बारमेर जिल्ह्यातील राजपुत गावात २०० राठोड कुटूंबात सरासरी २ ते ४ मुले होते. मुलीचे प्रमाण ४०० मुलांमागे २ मुली असे होते (पायोनियर २००१)

महाराष्ट्रातील जिल्हा निहाय स्त्री पुरुष प्रमाण–

	जिल्हा सत्र १९९१,२००१,२०११				जिल्हा सत्र १९९१,२००१,२०११			
१.	ठाणे	८७९	२००१	२०११	२. रायगड	१०१०	८५७	८८०
३.	रत्नागिरी	१२०५	११३५	११२३	४. सिधदर्ग११३७	१०७७	१०३७	
५.	नाशिक	९४०	९२४	९३१	६. धुळे	९४५	९४५	९४१
७.	नंदूरबार	९७५	९७५	९७२	८. जळगांव९४०	९३२	९२२	
९.	अहमदनगर ९३६	९४०	९३४		१०. पुणे	९३३	९१७	९१०
११.	सोलापूर	९३४	९३८	९३२	१२. सातारा	१०२९	९९५	९८६
१३.	कोल्हापूर	९६१	९४९	९५३	१४. सांगली	९५८	९५७	९६४
१५.	औरंगाबाद	९२२	९१९	९१७	१६. जालना	९५८	९५२	९२९
१७.	परभाणी	९५४	९५७	९४०	१८. हिंगोली	९५२	९५३	९३५
१९.	लातूर	९४२	९३४	९२४	२०. बीड	९४४	९२७	९१२
२१.	उस्मानाबाद	९३७	९३०	९२०	२२. नादेड ९४५	९४३	९३७	
२३.	अकोला	९३४	९३८	९४२	२४. वाशिम	९४६	९३९	९२६
२५.	अमरावती	९३६	९४०	९४७	२६. यवतमाळ	९५१	९४२	९४७
२७.	बुलढाणा	९५३	९४६	९२८	२८. नागपूर	९३७	९३०	९४४
२९.	भंडारा	९८०	९८२	९८४	३०. गोंदिया	९९५	१००५	९९६
३१.	गडचिरोली	९८०	९७४	९७५	३२. चंद्रपूर९४८	९६१	९५९	
३३.	वर्धा	९३९	९३६	९४६	३४. मुंबई	८३१	८२६	८५७
	(उपनगर)				३६. मुंबई	७९१	७७४	८३८
					एकुण राज्य	९३८	९२२	९२५

वरील तालीकेमध्ये हजारी पुरुषामागे स्त्रियांचे असलेले प्रमाण आहे.

गर्भ निदान तंत्राचा वापर लिंग निवड व भ्रुण हत्ये करिता करण्याची कारणे.

१)संतुलीत छोटया कुटूंबाची संकल्पना : शासनाचे प्रत्न व लोकशिक्षणामुळे कुटूंबाचा आकार लहान असावा असे समाजातील बऱ्याच लोकांना पटले आहे. परंतु हे कुटूब १ मलगा व १ मुली अथवा कमच मुलगा, दोन्ही मुले असेच असावे. या मानसिकतेमुळे गर्भनिदान तंत्राचा वापर होतो.

२)धार्मिक प्रभाव : धर्मशास्त्रानुसार पूत्र प्राप्तीला विशेष महत्त्व दिले जाते. भडाग्लह देण्याकरिता मोक्षप्राप्ती पुत्राशिवाय लाभाणार नाही ही धारणा असल्यामुळे लोक मुलाची अपेक्षा करतात तसेच संपत्तीला वारस व पितृसत्ताक कुटूंबपध्दती मधील वंश चालविण्यासाठी पुत्रप्राप्ती इच्छा असते.

३)सांभाळण्याच्या जबाबदारी पासून मुक्ती : मुलींना बालपणापासूनच संरक्षणात, सुरक्षेच्या दृष्टीने ठेवावे लागते. विवाहानंतर देखील वैधव्य, घटस्फोट आदि कारणामुळे सांभाळण्याची जबाबदारी अनाहतपणे येवून पडते.

४)भेदभावपूर्ण वागणूक : काही समाजात स्त्रिांना पुरुषाएवढे स्थान नसल्यामुळे मुलीपेक्षा मुलगा असावा असे वाटते.

५)विवाह व हुंडा पध्दती : बहुतांश समाजात विवाह प्रसंगी प्रचंड खर्च करावा लागतो. हुडयावर देखील सपत्ती खर्ची पडतो यातुन वाचण्याकरिता लिंग निवड करुन भ्रुणहत्या केली जाते.

६)मुलींच्या पालन पोषणाचा खर्च : मुलापेक्षा मुलींच्या पालनपोषणाकरिता अधिक खर्च होतो मुलाच्या तुलनेत त्यांची शारीरिक रचना क्लिष्ट व गुंतागुंतीची असल्यामुळे आरोग्यविषयक गरजा अधिक प्रमाणात असतात.

७)वृधदापकाळामुळे आधार : मुलींचे विवाह झाल्यानंतर स्वगृही निघून जातात मुले आयुष्यभर सोबत राहतात व वृध्द आई–वडिलांची सेवा करतात म्हणून देखील मुलांची अपेक्षा केली जाते.

गर्भनिदान तंत्राद्वारे लिंग निवड अपेक्षीत नसल्यामुळे स्त्रिभ्रुणाहत केली जाते या तंत्राचे मातेवर । मातेच्या जिवीतास धोका आहे तो नष्ट करण्याची परवानगी आहे. मात्र यापुढेही विशिष्ट परिस्थिती उदभवण्यास २० आठवडेपर्यंत गर्भपात करता येतातसेच भ्रुणावर अनेक दुष्परिणाम होतात ते पुढील प्रमाणे–

१) याला अनुचित, घृणीत, क्रुर हिंसक निंदणीय कृत्य मानले गेले आहे ह भावनिक व नैतिक अध:पतन आहे. गर्भ बाहेर काढण्याची कृती ही फार भयकर आहे. चूषण, निष्काषण, क्षार, इत्तहाड्युकेशन इ. द्वारे जिवंत भ्रुणाचे अथवा गर्भाचे धारदाट शासनोसुक्ष्म असे तुकडे करतांना भ्रुणाची तडफड अमानवी आहे.

२)रक्तस्त्राव : गर्भपात करतांना प्रचंड रक्तस्त्राव होतो प्रसंगी रक्त द्यावे लागते. गर्भाशयाला छीद्र व आतडयांना इजा पोहचू शकते.

३)रोग संक्रमण: शल्य अवजारांमुळे गर्भाशयातील इतर अवयवांना इजा होते तसेच गर्भाच्या शिल्लक अशामुळे विविध रोगांना आमंत्रण मिळते.

४)भाविष्यात वारंवार गर्भपात: या क्रियेमध्ये गर्भाशयाचे मुख मोठ होत असल्यामुळे स्त्रिया वारंवार गर्भपात होण्याचा धोका असतो या व्यतिरिक्त निकृत अपत्य प्राप्ती , कमी वजनाचे अपत्य, कालावधीपूर्वी अपमत्य प्राप्त अशा विविध समस्याना स्त्रिला सामोरे जावे लागते.

या शारीरिक कष्टाशिवाय झालेल्या भ्रुणाच्या हत्येमुळे हे कृत्य स्त्रिच्या इच्छेविरुध्द झाल्यास ती मानसिक दृष्टया खाचून जाते. कौटूंबिक मतभेद व कलह निर्माण होतात या धाक्यामुळे अनेक स्त्रिंाना डिप्रेशन येवू शकते. अल्ट्रा सोनोग्राफी मधून बाहेर पडणाऱ्या उत्सर्जक किरणामुळे भ्रुणाच्या मस्तिष्कावर परिणाम होतो असे मत नॅशनल इंन्स्टिटयुट ऑफ हॅक्टिल मॅनेजमेंट भूवनेश्वर येथील डॉ. एस. एन. पाटील यांनी Psychocomatic reactons on mother and foetus या लेखाद्वारे स्पष्ट केले आहे.

स्त्रि – भ्रुणहत्या कमी करण्याकरिता उपाय :

१)प्रसुतीपूर्व निदान तंत्र (विनिमय व दुरुपयोग प्रतिबंध) पी.एन.डी.टी. ॲक्ट १९९४ नुसार गर्भलिंग परिक्षण

करणे व करवून घेणे हा गुन्हा आहे. या कायद्यामध्ये १४ फेब्रुवरी २००३ साली सुधारणा करण्यात आली तरीही याची अंमलबजावणी कठोरपणे केली जात नाही. गर्भपाताला कायदेशीर मान्यता आहे. लिंग परिक्षण अपराध आहे या दोन्ही बाबी परस्पर संबंधीत आहेत. गर्भ परिक्षणामध्ये मुलगी आहे असे समजताच भ्रुणहत्या केली जाते. गर्भपात कायद्यान्वये १२ आठवडे पर्यतच्या असा गर्भ ज्यामुळे भ्रुण अथवे. ही प्रक्रिया वैद्यकीय व्यावसायिक व समाज यांच्या सहमतीने पार पाडली जात असल्यामुळे कायदा आपले कार्य करु शकत नाही. याकरिता कायद्यांमध्ये निर्णायक बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे.

२)संपूर्ण देशातील अल्ट्रासोनोग्राफी मशीनचे जाळे ऑनलाईन जोडणे व प्रत्येक गर्भ निदानाची नोंद डॉक्टर सोबतच संबंधीत विभागाकडे तात्काळ केली गेली पाहिजे. अशी व्यवस्था असावी या तंत्राद्वारे परिक्षणा केल्या गेलेल्या माहितीचा मशीनमध्ये संकलीत करुन ठवावा. म्हणजे या तंत्रावर संबंधित विभागाला अंकुश ठेवता येईल.

३)शासन व सामाजिक संस्था, सामाजिक कार्यकर्ते यांच्या द्वारे विविध भागात सर्व्हेक्षणा करुन मुली अपत्य संस्था अधिक असलेली दापंत्ये, तेच शेवटच अपत्य मुलगा असलेली दापत्ये, यानी कोणत्या वैद्यकीय व्यावसायीकाकडे प्रसुती पुर्वसेवा घेतल्या आहे. याचा शोध घेवून कायदेशीर कार्यवाही करुन बेकायदेशीर कृत्यांना आळा घालण्याचे कार्य समाज कार्यकर्ते करु शकतात.

४)अनेक ठिकाणी मोबाईल सोनोग्राफ सेंटर द्वारा गर्भ निदानसेवा प्रदान केल्या जातात ते कायदेशीर बाबींची पुर्तता करु शकत नाहीत. तसेच अनेक बेकायदेशीर, विना परवाना सोनोग्राफी सेंटर चालवितात अशा व्यावसायीकांवर बंदी अणाली जावी.

५)झटपट श्रीकंत होण्याकरिता वारंवार स्त्री अपत्य होण्याच्या दापत्याच विकृत मनोवृत्तचा लाभ वैद्यकीय व्यावसायिक घेतात याकरिता डॉक्टर व समाज । दोन्ही घटकांच मानसिकतेमध्ये बदल घडवून आणणे महत्वपुर्ण ठरेल.

६)मुलगाच हवा हा अट्टाहास समाजाने कमी करावा कन्या अपत्यांच्या जन्माचे स्वागत करावे. मुलगी हा समाजातील लिंगभेद नष्ट करण्याकरिता सामाजिक कार्यकर्त्यांनी समाज कार्याच्या विविध पध्दती व तंत्रे यांच्या आधारे समुपदेशन, व्यक्ती, सहाय्य गटकार्य, जनजागृती, मेळावे इ. च्या माध्यमातून समाजाची मानसिकता बदलविण्याचे प्रयत्न करावे.

७)स्त्रिभ्रुण हत्येकरिता महत्त्वाचे मानले गेले कारण म्हणज विवाह विषयक खर्च व हुंडा पध्दती होय. या खर्चावर बंधने आल्यास स्त्रिजन्माचे स्वागत होण्यास मदत होईल.

समाजातील स्त्रियांचे आत्सित्वच नाकारणाऱ्या या कृतीला आळा घालण्याकरिता वैद्यकय तंत्रज्ञानावर नियंत्रण व समाज बांधवांना गर्भलिंग निवडीचा घृणास्पद कृतीपासून परावृत्त कणे ही आपली सर्वांची एक संवेदनशील नागरीक म्हणून जबाबदारी ठरते.समर्पित करो अपने जिवन के कुछ पल, उन मासूम लोयो के नाम, जो जाने अनजाने में, यचन लिख

ने के पहले हे मसल दि जाती है.

निष्कर्ष :

१) मुलगा अपत्य प्राप्तीशी धार्मिक पगडा मोठया प्रमाणावर संबंधीत असण्याचे आढळून येते.

२) आयुष्यात म्हातारपणी आई वडिलांचा सांभाळ करण्याकरीता मुलगा अपत्य आवश्यक वाटतो.

३) मुलींची सुरक्षीतता, सांभाळ, विवाह, संगोपण यापासून सुटका व्हावी असे लोकांना वाटते.

४) अपत्य संख्या मर्यादीत व समतोल कुटूंबाची संकल्पना या वृत्ती करीता कारणीभूत आहे.

५) ही समस्या दूर होण्याकरीता तज्ञ डॉक्टर व समाज याची मानसिकता बदलण्याची गरज आहे.

६) PCPNDT कायद्याची कठोर अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे व अपराधी लोकांना कठोर शिक्षेचे प्रावधाान करण्यात यावी.

संदर्भ :

१) पी.सी. अँड पी.एन.डी.टी. ॲक्ट १९९४ भारत सरकार,

२) www.census India 2011.

३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका जुलै २०११ महाराष्ट्र शासन.

४) यशमंथन जून २०११ यशदा पुणे,

भारतीय संसद आणि लोकपाल

प्रा. डॉ. भगवान माने, राज्यशास्त्र विभाग शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर

प्रस्तावना :स्वातंत्र्यानंतर देशातील जनतेची गरिबी, दारिद्र्य, आणि भ्रष्टाचारापासून मुक्तता होऊन स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्यासारखी परिस्थिती राज्यकर्त्यांकडून निर्माण केली जाईल अशी संविधानकारांची अपेक्षा होती. परंतु राज्यकर्ते आणि जनतेने उत्तरदायित्वाचे भान न ठेवल्यान एकसष्ट वर्षानंतरही सामान्य जनता अन्याय, अत्याचार, भ्रष्टाचार काळाबाजर, लालफितीचा कारभार इत्यादी खाली भरडली जात आहे. ट्रान्सपरेन्सी इंटरनॅशनल सर्वेक्षणानुसार (पारदर्शकतेचे मूल्यांकन करणारी आतंरराष्ट्रीय संस्था) भारत ८७ व्या क्रमांकावर आहे. मोरारजी देसाई प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने भ्रष्टाचाराला आळा घालण्यासाठी, आणि प्रशासनातील सनदी नोकर, वरिष्ठमंत्र्यांवरील भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची चौकशी करण्यासाठी लोकपाल संस्थेची निर्मिती करण्याची शिफारस केली होती. त्याचा मुख्य उद्देश कार्यक्षम आणि स्वच्छ प्रशासनाचा होता. आयोगाच्या शिफारशीनुसार अर्धशतकाहून अधिक काळ लोकपाल विधेयक संसदेत मांडले जात आहे. भारतीय संविधान हा सामाजिक आणि नैतिक मूल्यांचा दस्तऐवज आहे. त्यामध्ये नागरिकांच्या हक्क आणि कर्तव्यांची तरतूद आहे. संसदीय लोकशाहीचा पाया मजबूत करण्यासाठी प्रकरण पाचमध्ये कलम ७६ नुसार महान्यायवादी, कलम १४८ ते १५१, भारताचे नियंत्रण आणि महालेखापरिक्षक, प्रकरण १४ मध्ये कलम ३०८ ते ३२३ मध्ये सेवा आणि लोकसेवा आयोग, कलम ३२४ ते ३२९ मध्ये निवडणूक आयोग अशा स्वायत्त संस्था कार्यरत आहेत आणि आता त्यामध्ये नव्याने लोकपाल संस्थेची भर पडणार आहे.

लोकपालची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :लोकपाल संस्थेला प्राचीन इतिहास असून रोमन प्रजासत्ताकात शासकीय कारभारावर न्यायाधीशांचे नियंत्रण असे. स्विडनमध्ये बाराव्या चार्लसने लोकांच्या तक्रारी निवारण्यासाठी इ.स. १७१३ मध्ये प्रथम लोकपालची नेमणूक केली.[१]

रशियात पीटर द ग्रेटच्या काळात इ.स. १७२२ मध्ये प्रशासकीय अधिकारी सेवकांवर नियंत्रण ठेवत असे. जगातील इतर देशांशी तुलना करता भारतात लोकशाही परंपरा दिसून येत नाही. परंतु प्रशासनाचा उल्लेख आढळतो. कौटिल्याने 'अर्थशास्त्र' ग्रंथाच्या अधिकरण दोन मध्ये प्रशासकीय नोकरांच्या भ्रष्टाचारासंबंधीचे वस्तुनिष्ठ विवेचन केले आहे. ''ज्या प्रमाणे मनुष्य जिभेवरील मध किंवा विष चाखल्यावाचून राहत नाही, त्याप्रमाणे राजाच्या खजिन्यात काम करणारे थोडातरी पैसा खाल्ल्यावाचून राहणार नाहीत.''

मत्स्या : यथान्त: सलिलं चरन्तो
ज्ञातुं न शक्या: सालिलं पिबन्त: ।
युक्तास्तथा कार्यविधौ नियुक्ता:
ज्ञाजूं न शक्या: धनमाददत: ॥

पाण्यात राहणारे मासे पाणी केंव्हा पितात हे कळणे अशक्य आहे. त्याप्रमाणे शासकीय कामावर असणारे अधिकारी पैसे केंव्हा खातात हे कळून येत नाही.''[२] तसेच सम्राट हर्षवर्धन राजाच्या काळात (६०६-६४७) मध्ये लोकांच्या तक्रारी निवारण करण्यासाठी लोकपाल निर्माण केल्याचा उल्लेख आढळतो.[३]

लोकपालला इंग्रजी भाषेत ॲम्बुडसमन (Ombudsman) म्हणतात. मराठी भाषेत 'लोकपाल' शब्द वापरला जातो. स्कँडिनेव्हियन देशात (नार्वे - स्विडन व डेन्मार्क) ॲम्बुडसमन हा प्राधिकारी 'लोकरक्षक' म्हणून प्रसिद्ध आहे. स्विडीश भाषेत इतरांचा प्रतिनिधी असणाऱ्या व त्यांच्या मार्फत बोलणाऱ्या व्यक्तीस 'Ombud' अशी संज्ञा आहे. त्यावरून संसदेचा आणि पर्यायाने जनतेचा प्रतिनिधी असणाऱ्या अधिकाऱ्यास Ombudsman असे नाव प्राप्त झाले.[४] स्विडनमध्ये इ.स. १७१३ पासून या पदाला 'फर्स्ट चान्सलर ऑफ जस्टीस' म्हणून संबोधले जात असे आणि १८०९ पासून 'अँम्बुडसमन' म्हणण्याचा प्रघात सुरू झाला. स्विडननंतर जगातील विविध देशातून लोकपाल संस्था निर्माण करण्यात आली. फिनलंडमध्ये १९०९, न्युझीलंड १९६२ आणि १९६३ नार्वेमध्ये लोकपालपद निर्माण केले. इंग्लंडच्या 'जस्टीस' या न्यायतज्ञांच्या आंतरराष्ट्रीय आयोगाने आपल्या अहवालात शासनाच्या स्वेच्छाचारांवर आणि गैरप्रकारांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी लोकहक्करक्षक (Ombudsman) नेमण्याची सूचना केली होती. व्हॅट अहवालाने आपील नसणाऱ्या स्वेच्छानिर्णयांच्या न्यायासाठी एक सर्वसाधारण प्रशासकीय न्यायाधिकरणाची सूचना केली होती. सर जॉन व्हाईट यांच्या ''सिटिझन ॲन्ड ॲडमिनिस्ट्रेशन'' ग्रंथातील अहवालानुसार ब्रिटनमध्ये १९६७ साली 'पार्लमेंटरी कमिशनर' (संसदीय आयुक्त) पद निर्माण केले. फ्रान्समध्ये सरकारी नोकरांवरील तक्रारींच्यासाठी प्रशासकीय न्यायालय असून राज्यपरिषद (Council of State) सर्वोच्च न्यायालय म्हणून काम पाहते. सोव्हिएट रशियात कायद्याच्या पालनाची जबाबदारी प्रोक्युरेटर जनरल पाहतोआणि अमेरिकेत नागरिकांवरील अन्याय दूर करणे, सनदी सेवकांच्या भ्रष्टाचाराची चौकशी काँग्रेसची (कायदेमंडळ) चौकशी समिती करते.

लोकपाल पात्रता, नियुक्ती, कार्यकाल पदच्युती आणि कार्यक्षेत्र :जगातील बहुतेक देशात लोकपालची नियुक्ती संसदेच्या सल्ल्यावरून केली जाते. फिनलंड, नार्वे आणि न्युझीलंडमध्ये पार्लमेंटकडून लोकपालची नियुक्ती केली जाते. परंतु ब्रिटनमध्ये राजपद (Crown) लोकपालची निवड करते. कार्यकालाचा विचार करता, स्विडन, डेन्मार्क आणि फिनलंडमध्ये लोकपालचा कार्यकाल चार वर्षांचा आहे. तसेच न्युझीलंड, ब्रिटनमध्ये पाच वर्षांचा आहे.लोकपालपद वैश्विक स्तरावर प्रतिष्ठेचे केलेले आहे. सर्व प्रकारच्या सरकारी गैरव्यवहारांची चौकशी करण्याचा अधिकार लोकपालला आहे. लोकपालला न्यायालयीन संरक्षण देऊन लोकपालपद अधिकार संपन्न केले आहे. तरीसुद्धा संसदेत महाभियोगाचा खटला चालवून दोन तृतीयांश बहुमताने लोकपालला पदच्युत करता येते. लोकपालच्या कार्यक्षेत्राची व्याप्ती मोठी असली तरी लोकपालचे अधिकार, शिफारशी वजा आहेत. लोकपाल शासनाला सूचना करू शकतो. परंतु कार्यवाहीसाठी आग्रही भूमिका घेऊ शकत नाही. मात्र दोषी व्यक्तीला कायद्याच्या कक्षेत योग्य ती कारवाई करण्याचा सल्ला कार्यकारी मंडळास देऊ शकतो. नार्वे, स्विडन आणि न्युझीलंडमध्ये न्यायाधीशांची चौकशीचा अधिकार लोकपालला दिलेला नाही. परंतु भारतात नागरी समितीने न्यायाधीशांची चौकशी करण्याचाही आग्रह धरलेला आहे.

भारतातील लोकपालपदाची पार्श्वभूमी :भारतातील संसदीय पद्धतीचा पाया मजबूत करण्यासाठी स्विडन, डेन्मार्क आणि न्युझिलंडच्या धर्तीवर भारतातही लोकपालपद निर्माण करण्यासाठी संसदेत लोकपाल विधेयक मांडले आहे. नागरिकांच्या तक्रारींची दखल घेण्यासाठी, मंत्री आणि वरिष्ठ सनदी नोकरांच्या भ्रष्टाचारांची चौकशी करणे, कार्यक्षम आणि स्वच्छ प्रशासन निर्माण करण्याच्या उद्देशाने अर्धशतकाहून अधिककाळ लोकपाल पदाची चर्चा सुरू आहे. अर्थतज्ञ सी.डी. देशमुख यांनी १९५९ मध्ये लोकपालची आवश्यकता व्यक्त केली होती. १९६२ च्या तिसऱ्या अखिल भारतीय कायदा परिषदेत लोकपाल पद स्थापन करण्याविषयी ॲम्बुडसमन समितीने शिफारस केली होती. १९६३ च्या जयपूर काँग्रेस अधिवेशनात पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी लोकपाल संस्थेची आवश्यकता प्रतिपादन केली होती. डॉ. एल.एम. सिंघवींनी प्रशासनातील भ्रष्टाचार, लाचलुचपत यांना आला घालण्यासाठी लोकपाल निर्माण करण्याची सूचना लोकसभेत ३ एप्रिल १९६४ मध्ये केली होती.[५]

प्रशासकीय सुधारणा आयोग, आणि लोकपाल :प्रशासनातील सेवकवर्ग आणि मंत्र्यांच्यावरील भ्रष्टाचाराची चौकशी करण्यासाठी संथानम समिती नेमली होती. समितीने सार्वजनिक क्षेत्रातील भ्रष्टाचाराचे निर्मूलन केल्याशिवाय देशात सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही निर्माण होणार नाही अशी शिफारस केली होती.

मोरारजी देसाई प्रशासकीय सुधारणा आयोग १९६६ :भारतीय प्रशासनातील उणिवा आणि दोष दूर करण्यासाठी १९६६ मध्ये मोरारजी देसाई प्रशासकीय सुधारणा आयोग नेमण्यात आला होता. आयोगाने लोकपालपदाचा स्विकार करावा असे सुचविले होते. तसेच लोकपाल संस्था शासनाच्या कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळापासून अलग ठेवावी, लोकपालाच्या कार्यात न्यायालयाने हस्तक्षेप करू नये, लोकपालाची नियुक्ती राष्ट्रपतीने पंतप्रधानाच्या सल्ल्याने करावी, नियुक्ती करताना पंतप्रधानांनी सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश, लोकसभेतील विरोधी पक्षाच्या नेत्यांशी चर्चा करावी. लोकपालपदाचा कार्यकाल पाच वर्षांचा असावा, लोकपालाचे कार्यक्षेत्रे मर्यादित असून उच्चपदस्थ सनदी नोकर, मंत्र्यांवर केलेल्या आरोप आणि तक्रारींची चौकशी करून आवश्यक वाटल्यास दोषी व्यक्तींवर कारवाई करण्याचा सल्ला पंतप्रधानास देऊ शकतात.

विरप्पा मोईली प्रशासकीय सुधारणा आयोग २००५-२००८ :मोरारजी देसाई प्रशासकीय सुधारणा आयोगानंतर भारतीय प्रशासनातील प्रशासकीय सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने २००५-२००८ मध्ये विरप्पा मोईली प्रशासकीय सुधारणा आयोग नेमला होता. मोईली आयोगाने लोकपाल संस्था स्थापन करण्याची शिफारस केली होती. आयोगाने, पंतप्रधान, केंद्रीय मंत्री, खासदार (एम.पी.) यांच्यावरील भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची चौकशी करण्यासाठी स्वायत्त संस्थेसाठी अधिकारी नेमावा, लोकपाल पदाच्या अध्यक्षपदी सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश असावेत, लोकपालची नियुक्त राष्ट्रपतीने पंतप्रधानाच्या सल्ल्याने करावी इत्यादी शिफारशी शासनाकडे केल्या होत्या.

संसद आणि लोकपाल :प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या शिफारशीनुसार संसदेत अनेकवेळा लोकपाल विधेयक मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. विधेयक काहीवेळा लोकसभेने, काहीवेळा राज्यसभेने फेटाळले होते.

१ मे १९६८ चे लोकपाल विधेयक :१ मे १९६८ रोजी माजी पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या कालखंडात लोकपाल व लोकायुक्त विधेयक संसदेत मांडण्यात आले होते. या विधेयकाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भ्रष्टाचाराच्या चौकशीपासून पंतप्रधानपद महालेखा परिक्षक, लोकसेवा आयोगाचे अध्यक्ष, निवडणूक आयुक्त आणि मंत्र्यांना लोकपालच्या कक्षेबाहेर ठेवले होते. यावेळी लोकसभेने विधेयक संमत केले होते. परंतु राज्यसभेने नामंजूर केले.

११ ऑगस्ट १९७१ चे लोकपाल विधेयक :११ ऑगस्ट १९७१ रोजी पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी दुसऱ्यांदा लोकपाल विधेयक संसदेत मांडले. १९७१ च्या लोकपाल विधेयकाचे वेगळेपण म्हणजे लोकपालचे कार्यक्षेत्र वाढवून भ्रष्टाचाराच्या चौकशीत केंद्र आणि घटकराज्यांचे मंत्री, आणि सचिवांची चौकशी करण्याचा अधिकार दिलेला होता. परंतु इंदिरा गांधींनी अणीबाणी जाहीर केल्यामुळे लोकपाल विधेयकावरील चर्चा बारगळली.

मार्च १९७७ चे लोकपाल विधेयक :आणिबाणीनंतर १९७७ मध्ये जनता पक्षाचे पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी २४ मार्च १९७७ ते २८ जुलै १९७९ पर्यंत पंतप्रधानपदाची सूत्रे हाताळली. मोरारजी देसाई यांनी मार्च १९७७ मध्ये लोकपाल विधेयकाला प्राधान्य देऊन लोकपाल विधेयक संसदेपुढे चर्चेस ठेवले. परंतु यावेळी विधेयकावर समाधानकारक चर्चा झाली नाही. त्यानंतर मोरारजी देसाई यांनी २८ जुलै १९७७ रोजी दुसऱ्यांदा संसदेत लोकपाल विधेयक मांडून चर्चा घडवून आणली. परंतु यावेळी केवळ उपचारात्मक दृष्टीने विधेयकाकडे पाहिले गेले. यावेळी जयप्रकाश नारायण यांचे आंदोलन काँग्रेसच्या एकाधिकारशाही आणि देशातील भ्रष्टाचारा विरोधात सुरू होते आणिजनतापक्षाच्या जाहीरनाम्यातील कळीचा विषय भ्रष्टाचाराच्या निर्मूलनाचा असल्यामुळे पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी २० जानेवारी १९७८ रोजी तिसऱ्यावेळी संसदेत लोकपाल विधेयक सादर केले. यावेळी लोकपाल विधेयकावर संसदेत चर्चा होऊन लोकपाल विधेयकात सुधारणा करून विधेयकाची व्याप्ती वाढविण्यात आली. त्यानुसार पंतप्रधान, केंद्रीय मंत्री, राज्याचे मुख्यमंत्री, यांच्यावरील तक्रारींची चौकशी करण्याच अधिकार लोकपालाला देण्यात आला. या विधेयकाचे वैगुण्य म्हणजे सनदी देवकांवरील आरोपांना लोकपालाच्या कक्षेच्या बाहेर ठेवण्यात आले. परंतु त्यांच्या विरुद्ध दाद मागण्याचा अधिकार जनतेला देण्याची तरतूद होती. तसेच सार्वजनिक उपक्रमातील व्यक्ती विरुद्ध आणि चारित्र्याच्या गैरवर्तनासंबंधी चौकशी करण्याचा अधिकार लोकपालच्या कार्यक्षेत्रात आणला होता. त्याचप्रमाणे तक्रारीच्या अनुषंगाने कागदपत्रे व कायदेशीर करारनामे मिळविण्याचा आणि गोठविण्याच्या अधिकाराची तरतूद केली होती. प्रस्तुत विधेयक लोकसभेकडून राज्यसभेपुढे चर्चेस ठेवले होते, तसेच विधेयकावर व्यापक चर्चा घडून आणण्याच्या उद्देशाने विधेयक दोन्ही सभागृहाच्या संयुक्त समितीकडे पाठविण्यात आले. परंतु १९७९ मध्ये लोकसभा बरखास्त झाल्यामुळे लोकपाल विधेयक पुन्हा लांबणीवर पडले.१९८० च्या निवडणूकीत जनतापक्षाचा पराभव करून केंद्रातील सत्ता काँग्रेसने बळकावली. श्रीमती इंदिरागांधी यांनी १४ जानेवारी १९८० ते ३१ ऑक्टोबर १९८४ च्या कालखंडात पंतप्रधानपदाची सूत्रे हातात घेतली. या कालखंडात लोकपाल विधेयक फारसे चर्चेत आले नाही. पुढे ३१ ऑक्टोबर १९८४ मध्ये इंदिरा गांधीची हत्या झाली. हत्येनंतर झालेल्या १९८४ च्या मध्यवर्ती निवडणूकीत इंदिरा गांधीच्या हत्येमुळे सहानुभूतीची लाट निर्माण झाली. त्यामध्ये जनतापक्षासह सर्व पक्षांचा दारूण पराभव झाला. त्यानंतर ३१ ऑक्टोबर १९८४ ते २ डिसेंबर १९८९ या कालखंडात पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्याकडे केंद्राची सत्तासूत्रे आली.

२६ ऑगस्ट १९८५ चे लोकपाल विधेयक : पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या सरकारने २६ ऑगस्ट १९८५ रोजी लोकसभेत लोकपाल विधेयक मांडले. विधेयकाचा उद्देश लोकपालसाठी स्थायी समितीद्वारे प्रशासकीय कार्याची व्याख्या करून खात्याचे मंत्री, संसदीय सचिव यांच्या चौकशीचा लोकपाल मसुद्यात समावेश केला होता. सोमनाथ रथ समितीने 'लोकपाल' कार्यक्षेत्राच्या संबंधी १९८८ मध्ये अहवाल सादर केला होता. १९८५ च्या विधेयकातही पंतप्रधान, मुख्यमंत्री, यांच्या विरुद्ध तक्रार करून दाद मागण्याचा अधिकार लोकपालच्या अधिकारक्षेत्रात समावेश केलेला होता. राजीव गांधी यांच्या काळात भ्रष्टाचार लाचलुचपत, सत्तेचा गैरवापर यामध्ये सत्तारूढपक्ष गुंतलेला होता. बोफोर्स, फेअरफॅक्स, जर्मन पाणबुड्यांच्या खरेदीतील गैरव्यवहार इत्यादी घटना घडल्या होत्या. १९८९ मध्ये राजीव गांधी यांच्या हत्येनंतर २ डिसेंबर १९८९ ते १० नोव्हेंबर १९९० च्या कालखंडात व्ही. पी. सिंग यांच्याकडे पंतप्रधानपदाची सूत्रे आली, यावेळी तत्कालीन कायदामंत्री दिनेश गोस्वामी यांनी लोकसभेत लोकपाल विधेयकाचा मसुदा मांडला होता. देशातील उच्चपदस्थ सनदी नोकर आणि मंत्र्यांनी आपल्या अधिकाराचा गैरवापर करून जो भ्रष्टाचार केला आहे. त्याची चौकशी करणे विधेयकाचा मुख्य उद्देश होता.[७]

लोकपाल विधेयक २०१० : पंतप्रधान मनमोहनसिंग यांच्या संयुक्त पुरोगामी आघाडी सरकारने कायदामंत्री विरप्पा मोईली यांच्या अध्यक्षतेखाली लोकपाल विधेयक २०१० चा मसुदा तयार केला होता. देशातील वाढता भ्रष्टाचार, लाल फितीचा कारभार विविध प्रकारचे घोटाळे यांच्या चौकशीसाठी लोकपाल या स्वतंत्र संस्थेची स्थापना करणेचा मुख्य उद्देश होता. २०१० च्या लोकपाल विधेयकात सरकारी नोकर, वरिष्ठमंत्री, यांच्यावरील भ्रष्टाचाराची लोकपाल यांना तक्रारीची स्वत:हून दखल घेण्याची तरतूद केली आहे. त्यांची व्यावसायिक तपास यंत्रणेमार्फत चौकशी करणे, गुन्ह्याच्या गांभीर्यानुसार शिक्षा देणे, पंतप्रधान, केंद्रीय मंत्री, खासदार यांच्या भ्रष्टाचाराची चौकशी करणे, लोकपाल नियुक्तीच्या चेअरमनपदी सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश असतील आणि लोकपालचा कार्यकाल तीन वर्षांचा राहिल अशा प्रमुख तरतुदी आहेत.

लोकपाल विधेयक २०११ चा सुधारीत मसुदा :पंतप्रधान मनमोहनसिंग सरकारमधील कायदामंत्री सलमान खुर्शीद यांच्या अध्यक्षतेखाली संपुआतील प्रणव मुखर्जी, पी. चिदंबरम, कपिल सिब्बल, विरप्पा मोईली यांची पाच सदस्यांची समिति नेमली आहे.[८] समितीने लोकपाल विधेयकाचा सुधारीत मसुदा तयार केला आहे आणि शासकीय समितीच्या सदस्यांना लोकपाल विधेयकाचा मसुदा आणि दुरुस्त्या करण्यासाठी नागरी समाजाचे (Civil society) शांतीभूषण, आण्णा हजारे, संतोष हेगडे, अरविंद केजरीवाल, प्रशांतभूषण यांच्या कमिटीद्वारे लोकपाल विधेयक तयार केले आहे. परंतु सरकारी कमिटी आणि नागरी सोसायटी यांच्यामध्ये लोकपाल विधेयक तयार करताना तीव 'मतभेद निर्माण झाले आहेत. म्हणून मनमोहन सिंग सरकारने भ्रष्टाचाराला आळा घालणाऱ्या बहुचर्चित लोकपाल विधेयकाच्या सरकारी मसुद्याला २२ जुलै २०११ रोजी केंद्रीय मंत्रीमंडळाने मंजूरी दिली आणि आता १ ऑगस्ट २०११ पासून पावसाळी अधिवेशनात संसदेपुढे विधेयकावर चर्चा सुरू झाली आहे.

संसदेचे सार्वभौमत्व विरुद्ध नागरी समाज :भारत संसदीय लोकशाही पद्धतीचा स्विकार करून ६१ वर्षे पूर्ण झाली, जनतेने निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधीमार्फत लोकसभेचे कामकाज चाललेले आहे आणि राज्यसभा या वरिष्ठ सभागृहातील सदस्य अप्रत्यक्षपणे जनतेचे प्रतिनिधीत्व करीत असतात. भारतीय संसद भारतीय जनतेचे प्रतिबिंब आहे. संविधानाच्या मूलभूत चौकटीला धक्का लावण्याचे काम नागरी सोसायटीने सुरू केले आहे. यात दुमत असण्याचे कारण नाही. सरकारी समितीने सुरुवातीपासूनच जगातील विविध देशातील ॲम्बुडसमन पदाचा अभ्यास करून तरतुदी आणि शिफारशी केल्या आहेत. टिम आण्णा हजारे यांनी भारतीय नागरिक म्हणून सरकारला मसुदा देणे, त्यावर चर्चा करायला सरकारला भाग पाडरे हा त्यांचा हक्क आहे. परंतु संसद सार्वभौम आहे, आपण हे तत्त्व मान्य केले आहे. याचे भानही टीम आण्णांच्या कायदेतज्ञांना असायला हवे. वास्तविक नागरी समाजाला लोकपाल विधेयकाच्या मसुद्यात घेऊन संसदीय पद्धतीची परंपरा मोडली याचा दोष सरकारला देता येईल.

सरकारची मसुदा समिती आणि नागरी समिती यांच्यामध्ये काय मतभेद आहेत. नागरी समितीच्या मते - लोकपालपदासाठी कोणाचीही निवड होऊ शकते, त्याचे नाव कोणीही सुचवू शकतोआणि एकदा नाव सुचविले गेले की ते वेबसाईटवर जाईल, आणि त्या नावावर कोणीही आपला अभिप्राय देऊ शकेल. लोकपाल पदासाठी मॅगसेसे पारितोषिक विजेते, उच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश अशा १५ जणांना लोकपाल पदासाठी नाव सुचविता येईलआणि सरकारी समितीने लोकपाल पदासाठी नाव सुचविण्यासाठी पंतप्रधान, विरोधीपक्ष नेते, सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती, आणि उच्च न्यायालयाचे नामनिर्देशीत न्यायमूर्ती यांचा लोकपाल निवड समितीत समावेश असावा अशी मागणी केली आहे. नागरी समितीने लोकपालांना पोलिसांचे अधिकार असावेत अशी मागणी केली आहे. वास्तविक सरकारने मसुदा समितीमध्ये विरोधीपक्ष आणि इतर राजकीय पक्षांच्या सदस्यांचा समावेश करायला पाहिजे होता. परंतु तसे झाले नाही. केंद्रीय कायदामंत्री सलमान खुर्शीद यांनी १९ जून २०११ च्या 'द इंडियन एक्सप्रेस' या दैनिकाच्या अंकात 'आयडिया एक्सचेंज' या सदरात व्यक्त केलेले मत रास्त आहे. आण्णा हजारेंच्या मते निर्णय घेण्याचा अधिकार सरकारला नाही. लोकशाहीचा त्यांचा अभ्यास त्यांना सरकारला यासंदर्भात अधिकार नाही असे सांगतो. आण्णा हजारे यांच्याविषयी आदराची भावना ठेवून असे सांगावे असे वाटते. ते म्हणतात ''तुम्ही (सरकार) समस्येचे समाधान करता आले नाही. तर ते उपोषणाला बसणार.'' नागरी समितीचे एक सदस्य प्रशांत भूषण यांनी 'द हिंदू' या इंग्रजी दैनिकात १९ जूनच्या अंकात 'टीम अण्णा' या नावाने 'इज द गव्हर्नमेंट सिरिअस अबाऊट डिलींग विथ करप्शन?'' या लेखात भ्रष्टाचार हटवण्याबाबत सरकार गांभीर्याने विचार करते काय ? लेखात प्रशांत भूषण असे म्हणतात की, लोकपाल ही भ्रष्टाचार विरोधी सर्वसमावेशक आणि स्वायत्त संस्था आहे. सर्व थरातील शासकीय सेवांमधील भ्रष्टाचाराची प्रभावी चौकशी करण्याचे अधिकार या संस्थेला आहेत. परंतु या उदात्त तत्त्वाला आणि क्रांतिकारक तत्त्वाला तिलांजली देण्यात आली आहे. भ्रष्टाचाराच्या तक्रारींची योग्य चौकशी करून दोषी व्यक्तीस शिक्षा करण्याचा अधिकार असलेल्या विश्वसनीय व जबाबदार अशा एका भ्रष्टाचार विरोधी स्वायत्त संस्थेचा अभाव हेच देशभर बोकाळलेल्या भ्रष्टाचाराचे मुख्य कारण आहे. त्यांच्या मते भ्रष्टाचाराचे स्त्रोत असलेल्या उच्च अधिकारांच्या सत्तेखाली सी.बी.आय. (केंद्रीय गुन्हे अन्वेक्षण) विभागाला कार्य करावे लागते. केंद्रीय चौकशी आयुक्त (सेंट्रल व्हिजीलन्स कमिशनर ऑफ इंडिया) यांची नियुक्ती पंतप्रधान, गृहमंत्री आणि विरोधी पक्ष नेत्यांकडून केली जाते. यांच्याकडून भ्रष्टाचाराला आळा घातला जात नाही. म्हणून आम्ही स्वायत्त लोकपाल संस्थेची मागणी करीत आहोत. लोकपाल संस्था शासनापासून पूर्णपणे स्वतंत्र असेल. लोकपाल संस्थेला पंतप्रधान, न्यायाधीश, केंद्रीय

कर्मचारी यांच्यावरील भ्रष्टाचाराच्या आरोपांची चौकशी करण्याचा अधिकार असेल, भ्रष्ट इसमाला तात्काळ शिक्षा देण्याची जबाबदारी लोकपाल या संस्थेवर असेल[१०] यावरून असे स्पष्ट होते की, नागरी समाजाला भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी प्रभावी अशा लोकरक्षकाची नितांत गरज वाटते. लोकपाल विधेयकावर सर्वोच्च न्यायालयाचे सरन्यायाधीश पी. बी. गजेंद्रगडकर यांनी १९६४ मध्ये लोकपालपदाची आवश्यकता असल्याचे मत व्यक्त केले होते. सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती पी. बी. मुखर्जी यांनी १९७१ च्या लोकपाल विधेयकावर असे मत व्यक्त केले की, - ''लोकपाल हा प्रपात अधिकाराच्या जोरावर सर्वकष प्रमुख होऊ शकतो. गुप्तचर विभाग आणि न्यायमंडळ असताना लोकपालची गरज नाही. लोकपालच्या चौकशी करण्याच्या कार्यपद्धतीमुळे नागरिकांच्या तक्रार निवारण कार्यामध्ये दिरंगाई निर्माण होऊ शकते. तसेच पंतप्रधानाच्या भ्रष्टाचाराच्या चौकशीचे अधिकार लोकपालकडे देऊ नये. कारण सभागृहात पंतप्रधानाच्या कार्यावर कायदेमंडळाचे नियंत्रण असते.''[११] २९ डिसेंबर १९८९ च्या लोकपाल विधेयकावर न्यायमूर्ती लॅटिन यांनी अशी प्रतिक्रिया व्यक्त केली की, ''आपल्या देशात शासनाने केलेली 'लोकपाल' संस्थेची स्थापना म्हणजे जणू काही गेल्या कित्येक वर्षातील आपल्या देशाच्या गलिच्छ वातावरणात निर्माण झालेली एक शुद्ध हवेची सुखद झुळूक होय.''[१२] यावरून असे स्पष्ट होते की, लोकपाल संस्थेची आपल्या देशात आवश्यकता आहे. संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीमध्ये संसदीय आयुधांचा वापर करणे हिताचे असते. याचे भान राज्यकर्तेही ठेवत नाहीतआणि थोर मोठे विचारवंत आणि समाजसुधारकही याचा शांत डोक्यांनी विचार करीत नाहीत. संविधानाच्या अंमलबजावणीस ६१ वर्षे पूर्ण होत आहेत. संविधानातील स्वायत्तसंस्थेची कामे यशस्वी पद्धतीने सुरू आहेत. त्यासाठी कायदेभंग, सत्याग्रहांच्या मार्गाद्वारे सरकारला वेठीस धरणे शहाणपणाचे नाही. संसदीय चौकटीच्या मूल्यांच्या जपणूकीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेला ईशारा आजही महत्त्वाचा ठरतो. ''सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टचे साध्य करण्यासाठी हिंसा, आंदोलने, कायदेभंग आणि सत्याग्रहाच्या मार्गाऐवजी संविधानात्मक मार्गाचा अवलंब करावा, मोर्चे आणि सत्याग्रहाची पद्धत दुसरे-तिसरे काही नसून अराज्यवादाचे व्याकरण आहे. त्याचा त्याग करणे गरजेचे आहे.''[१३]

सारांश :भारतात लोकपालपदाची निर्मिती झाली पाहिजे. पंतप्रधान हा संसदेस जबाबदार असल्याने, त्याच्यावर संसदेचे नियंत्रण असते. मंत्री, पंतप्रधानासह व त्याच्या मार्फत संसदेला जबाबदार असतात. त्यामुळे पंतप्रधानांकडून चौकशी न होता. मंत्र्याची लोकपालाकडून चौकशी व्हावी. लोकपालची भिती मंत्री आणि सनदी नोकरांना वाटता काम नये. प्रमाणिक मंत्री आणि सनदी नोकरांना लोकपाल हा मोठा मित्रच वाटेल. कारण कोणताही पुरावा नसताना केलेल्या चारित्र्यहननाला त्यामुळे आळा बसेल.पार्लमेंट जनतेच्या कल्याणासाठी कार्य करते. तेंव्हा पार्लमेंट हे नागरिकांच्या आदरास पात्र राहील असे कार्य झाले पाहिजेआणि नागरिकांचे (नागरी सोसायटी) वर्तनही योग्य झाले पाहिजे. त्यासाठी पार्लमेंटला काही विशेष अधिकार प्राप्त झाले आहेत. ते योग्य आहेत. 'एक व्यक्ती एक मूल्य' यामधून संसद आणि जनतेचे सार्वभौमत्व सिद्ध झाले आहे. त्यामुळे नागरी सोसायटी किंवा एखादी व्यक्ती किंवा आंदोलक पार्लमेंटपुढे गौण ठरतो.लोकापल विधेयकात काही उणिवा आणि कार्यपद्धतीत दोष असतीलही. परंतु लोकपाल संस्थेची गरज कमी होत नाही. संसदीय कार्यपद्धती, आणि संविधानात्मक नैतिक आणि कायद्याचे अधिराज्य या मूल्यांची जोपासना करणेही काळाची गरज आहे

संदर्भ सूची -

१.संपा. - जोशी लक्ष्मणशास्त्री :महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडख खंड ५ पृ. ७०१

२.इंद्र एम. ए. :राजपाल एन्ड सन्डा कश्मीरी गेट राज्य में अध्यक्षों की नियुक्ती दिल्ली १९७०

३.जोशी लक्ष्मणशास्त्री:महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडख खंड ५ पृ. ७०१

४.गर्दे दि. का.:लोकप्रशासन तत्त्व व तंत्र श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर प्रथमावृत्ती १९७६ पृ. २५६

५.साठे सत्यरंजन:समाजप्रबोधन पत्रिका मार्च / एप्रिल १९७०

६.Saxsena D.R.:Ombudsman – 1987 pp. 451

७.Kashyap Subhash C.:Lokpal Bill - 1985, New Delhi January - 1986

८.संपा. दैनिक सकाळ:दैनिक सकाळ, कोल्हापूर आवृत्ती दि. २३ एप्रिल २०११ पान ४

९.संपा. दाभोळकर नरेंद्र , सा. साधना:दि इंडियन एक्सप्रेस आयडिया एक्सचेंजमधून ९ जुलै २०११ पृ. १२

१०.एडिटर द हिंदु' संपा - दापोळकर नरेंद्र:प्रशांत भूषण यांचे आर्टिकल रविवार दि.१९ जून २०११ साप्ताहिक, साधना ९जुलै २०११ पृ. ४

११.पाटील बी. बी.:लोकप्रशासन पृ. २०७

१२.संपा. दैनिक सकाळ: न्या. लेंटिन''दै. सकाळ'' लोकपाल कायदा हवाय दि. ११ फेब्रुवारी १९९०.

१३.Govt. of India Constituent Assembly Debats Official Report:Loksabha Secretarial, New Delhi Fourth Reprint 2003. Vol. No. 11pp. 978

न्यायालयीन सक्रियता : एक दृष्टिक्षेप

डॉ.पी.एच.सूर्यवंशी सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र प्रा.राजाभाऊ देशमुख कला महाविद्यालय, नांदगांव खंडेश्वर जि. अमरावती

प्रस्तावना : अगदी सर्वच पातळीवर विविधांगी व विषम पार्श्वभूमी लाभलेल्या भारतीय लोकशाही राज्यव्यवस्थेमध्ये लोकशाही मूल्य रुजविण्याचा व वाढविण्याचा प्रयत्न सातत्याने होत आहे. संवैधानिक संरचने (Constitutional Infrastructure) च्या आधारावर संसदीय लोकशाही राज्यव्यवस्थेला एका विशिष्ट दिशेनं गतिमान करण्याचा प्रयत्न व्यवस्थेकडून होत असल्याचे दिसून येते. कायदेमंडळ, कार्यकारी आणि न्यायमंडळाच्या संतुलित कार्याने संसदीय राज्यव्यवस्था अधिकाधिक समाजभिमुख करण्याचा प्रयत्न सुरु आहे. राज्यव्यवस्थेच्या तीन यंत्रणा कशा पध्दतीनं काम करतात यावरच व्यवस्थेअंतर्गत विकास व स्थैर्याची बाजु अवलंबुन असते.

देशांतर्गत मानवी समुहाचा सर्वांगीण विकास या उदात्त उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी स्विकारल्या गेलेल्या यंत्रणेकडून विधायक कामे झाली. घटनात्मक तरतुदीनुसार न्यायालयाची स्वातंत्र्यता हे तत्व म्हणून स्विकारण्यात आले. कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ यांच्यापेक्षा एक वेगळी यंत्रणा संतुलन व नियंत्रण सिध्दांताचा भाग म्हणून न्यायमंडळ स्वतंत्र ठेवण्यात आले. कायदेमंडळात संमत होणारा कायदा व कार्यकारी मंडळाकडून घेण्यात आलेल्या निर्णयासंबंधी संवैधानिक वैधावैधता तपासण्याचा अधिकार न्यायमंडळास प्राप्त झाला. केवळ सिध्दांत म्हणून नव्हे तर लोकशाही जीवनपध्दती जीवंत ठेवण्यासाठीचा संवैधानिक व्यवहार म्हणून न्यायालयाची स्वतंत्र्यता अधिमान्य स्वरुपात पुढे आली. गेल्या पाच दशकाच्या भारतीय लोकशाही व्यवस्थेच्या वाटचालीमध्ये जे अनेक निर्णायक वळणबिंदु आले त्यामध्ये राजकिय व्यवहाराच्या संदर्भासोबतच न्यायालयीन स्वातंत्र्याततेसंबंधीच्या चर्चा विश्वातून आलेल्या न्यायालयीन सक्रियतेचा मुद्दा सुध्दा फार महत्वाचा ठरला आहे.

लोकशाही मूल्य जीवंत व चिरंतन ठेवण्याच्या दृष्टीने तसेच लोकांचे हक्क, अधिकार आणि कर्तव्य यासंबंधी सुरक्षितता व जाणवेचा भाग म्हणून सुध्दा न्यायालयाची सक्रीयता (Judicial Activism) फार महत्त्वाची भुमिका निभवू शकते ही बाब मा.सर्वोच्च न्यायालयाच्या अनेकाविध न्यायनिवाड्यातून सिध्द झाले आहे. परिपक्व, सशक्त आणि सजग लोकशाही व्यवस्थेचं लक्षण म्हणून न्यायालयीन सक्रियतेचं महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. स्वतंत्र भारताच्या प्रवासातील पहिल्या दोन दशकामध्ये काही अपवादात्मक खटले वगळता भारतीय न्याययंत्रणा घटनात्मक चौकटीत राहून न्यायालयीन सैध्दांनिकता जोपासत होती. सामाजिक, राजकीय व आर्थिक गुंतागुंत जसजसी वाढु लागली तसतसे नवेनवे प्रश्न उभे राहू लागले. संवैधानिक मूलभूत संरचनेच्या मुद्यावरुन संसद व न्यायव्यवस्था यामध्ये वाद उपस्थित होवून संसद श्रेष्ठ की न्याययंत्रणा श्रेष्ठ अशा पध्दतीचे वादविषय समोर आले. संसद व संसदेबाहेरील चर्चा, परिषद आणि तज्ज्ञ मंडळींच्या चर्वितचर्वनातून संसद व न्यायव्यवस्थेसंबंधी कोण श्रेष्ठ हा वाद अजूनही सुटलेला नाही. महत्वाची बाब अशी की, व्यक्तिसमुह व देशाच्या सर्वांगिण हिताच्या व विकासाच्या प्रक्रियेला दिशा व गती देण्यामध्ये संसद, कार्यकारीणी या सोबतच न्यायमंडळाची भूमिका फार महत्वाची ठरते.

आजतागायत मा.न्यायमूर्ती रामास्वामी वगळता सर्वोच्य न्यायालयातील कोणत्याही न्यायाधिशावर महाभियोगाचा वापर झालेला नाही. गोलकनाथ व केशवानंद भारती खटल्यानंतर (१९७३) न्यायालयांच्या कार्यपध्दतीत आमुलाग्र बदल झालेला जाणवू लागला. तत्पूर्वी न्यायव्यवस्थेत काम करणारी बहुतांश न्यायाधिश भारतीय जनमाणसाशी अपरिचीत तसेच समाजाच्या उच्च तबक्यातून आलेले पुराणमतवादी, परंपरावादी, सामाजिक जाणीवेचा अभाव असणारी होती असे या क्षेत्रातील अभ्यासकांचे मत आहे. संस्थानिकांना दिले जाणारे तनखे बंद करण्याचा तत्कालीन प्रधानमंत्री स्व. इंदिरा गांधी यांच्या निर्णयास आव्हान करणारी संस्थानिकांच्या वतीने सर्वोच्य न्यायालयात दाखल झालेली याचिका आणि न्यायालयामार्फत केन्द्र सरकारच्या निर्णयास दिल्या गेलेली स्थगिती तत्कालीन न्यायमुर्तिच्या कुंठीत मनोवृत्तीचा परिपाक होता. परंतु पुढे जसजसे भारतीय जनमानसामध्ये जीवनाच्या विभिन्न स्तरांवर मन्वंतर घडून येवु लागले, समाजाच्या विविध स्तरातून व्यापक जाणीवा व समाजभान ठेवून जगणा-या न्यायाधिशांचा न्यायमंडळात प्रवेश झाला. सामाजिक बांधिलकीतून जाणिवा-नेणिवांणी ओतप्रेत अशी सजग व्यक्तिमत्वं न्यायव्यवस्थेत न्यायाधिश म्हणून काम करु लागले आणि ख-या अर्थाने न्यायालये समाजभिमुखतेच्या दृष्टीने सक्रीय होऊ लागली. Public Action Leiptication (PAL), Public Intrest Leiptication (PIL), Social Action Leiptication (SAL) यासंबंधी याचिका न्या. भगवतीनंतर (१९७३), न्यायमंडळाच्या सक्रियतेला विशिष्ट दिशेने वेग आला. अर्थात सर्वोच्च न्यायालयाच्या दृष्टिकोनात व्यावहारिक अर्थाने बदल झाला. Principle of Public Local Interest appeal - मोठ्या संख्येने वेगवेगळ्या स्तरातून जनहितार्थ याचिका दाखल केल्या जावू लागल्या. न्याय, सामाजिक परिवर्तन व विकासाचा संदर्भ लक्षात घेवून केवळ तांत्रिक भाग न पहाता व्यावहारिक व परिस्थितीजन्य बाबींची दृष्टीने निर्णय दिल्या जावू लागले. अर्थात न्यायाधिशांच्या बदलेल्या मनोवृत्तीचा परिपाक म्हणजे न्यायालयीन सक्रीयता होय. यासंदर्भात माजी सरन्यायाधिश एम.एम.अहमदी म्हणतात की, घ्लोकशाही यंत्रणा योग्य पध्दतीनं काम करीत नसतील तर त्यांना कार्यप्रवृत्त करण्याचे काम न्यायव्यवस्थेचे आहे.ङसक्रियेतेचा किंवा निष्क्रीयतेचा भाग नाही. घ्व्यवस्थांतर्गत बदलाचा संदर्भ लक्षात घेवून योग्यवेळी लोकशाही यंत्रणेच्या संतुलीत विकास प्रक्रियेचा भाग म्हणून न्यायाधिशांनी मत प्रदर्शन करायलाच पाहिजेङ असे मत अनेक घटनातज्ज्ञांनी व्यक्त केले आहे.

मागील तीन दशकातील जागतिक राजकीय परिस्थती व देशांतर्गत राजकीय अस्थिरतेची अवस्था लक्षात घेता न्यायालयीन सक्रियतेचा परिणाम सत्ता संतुलनाच्या बिघाडात होतो की काय? असा एक चर्चेचा सुर आहे. सत्ता संतुलनात बिघाड झाला याचा अर्थ विद्यमान व्यवस्थेतील दोष स्पष्ट झाला असा होईल. जेव्हा राजकीय सत्ता कमकुवत बनते तेव्हा त्याची अपरिहार्य परिणती न्याययंत्रणा अधिक प्रमाणात शक्तीसंपन्न होत असते. जनसमर्पित नेतृत्वापुढे न्यायव्यवस्थेचा प्रभाव कमी तर राजकीय अस्थिरतेच्या अवस्थेत न्यायपालिका शक्तिशाली सिध्द झाली आहे. न्यायालयीन सक्रियतेच्या आधारावर राजकीय, सामाजिक वास्तवाचा व्यावहारिक संदर्भ लक्षात न घेता निर्णय दिल्यास सत्ता संतुलनात बिघाड होतो. ताजमहलचे सौंदर्य अबाधित ठेवण्यासाठी आग्रा नजिकचे कारखाने पर्यावरणाच्या नावाखाली बंद करण्याचा दिल्ली उच्च न्यायालयाचा निर्णय सामाजिक लोकशाहीच्या प्रस्थापनेच्या दृष्टीने कितपत योग्य आहे? आताशा तब्बल तीन दशकानंतर संघसरकार स्थिरप्रद

झालेले आहे. राज्याचे व व्यापक जनहिताचे अनेकविध प्रश्न, समस्या आणि मुद्यांना कायद्याच्या राज्याच्या परिघात हाताळतांना राज्यकर्त्या वर्गाचा समतोल राखल्या जातो की कसे? हा कळीचा उपप्रश्न सध्याच्या व्यवस्थेतून आक्रंदत आहे. पायाभूत विकास प्रक्रीयेशी संबंधित अनेक विषयांवर सर्वोच्च न्यायालयाने गेल्या तीन दशकात विशेषतः २०१० ते एप्रिल २०१५ पर्यंत दिलेले न्यायनिवाडे (Judgement), निर्देश (Direction) व आदेश (Order) लोकशाही संरचना मजबूत करण्यासाठी पूरक ठरलेले आहेत. लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण आणि व्यापक देशहिताच्या दृष्टिने न्यायालयीन सक्रियता काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष :परिपक्व राजकीय संस्कृतिच्या निर्धारणाशी राजकीय सत्ताधारी वर्ग प्रामाणिक असल्यास न्यायालयीन सक्रियेतेचा प्रश्नच उद्भवणार नाही. परंतु जेव्हा राजकीय सत्ता निर्धारित कर्तव्यापासून दूर जात असल्यास न्यायालयांनी सक्रिय होणे म्हणजे संविधानाचे संरक्षण करणे होय. भारतीय लोकशाही राज्यव्यवस्थेच्या संदर्भात जोपर्यंत शासकीय यंत्रणा व प्रक्रिया परंपरागत साच्यामध्ये असेल तो पर्यंत सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित होवू शकणार नाही. शासन व प्रशासनाची कार्य करण्याची पध्दत गेल्या काही वर्षापासून फार बदललेली आहे. जीवनाच्या सर्वच स्तरावर व्यापक अर्थाने जागृती, परिवर्तन घडून येत आहे. त्यातुनच राजकीय व सामाजिक, न्यायिक व अल्प प्रमाणात आर्थिक एकाधिकारशाहीला सुरुंग लागत आहे. तरी सुध्दा गेल्या अडुसष्ट वर्षाच्या वाटचालीनंतर संवैधानिक यंत्रणेतून तिन्ही शाखांच्या माध्यमातून अपेक्षित राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक बदल झालेला नाही. व्यवस्थेअंतर्गत आमुलाग्र परिवर्तन व विकासाच्या प्रक्रियेला गति देण्याच्या दृष्टीने न्यायालयाची सक्रियता फार महत्वाची आहे.

आर्थिकीकरण व उदारिकरणाच्या अवस्थेत स्थानिक उद्योग धंद्याचे अस्तित्व व तत्संबंधी समाज जीवनाच्या अस्तित्वापुढे प्रश्नचिन्ह उभे राहीले आहेत. सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रियेला प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने न्यायालयांनी सक्रिय असणे योग्यच आहे. अर्थात सामान्य माणसाच्या जीविताच्या व अस्तित्वाच्या दृष्टीने न्यायालयीन सक्रियता महत्वाची आहे. केवळ ऐपतदारांचे अधिकार व संपत्ती यापुरती न्यायालयीन सक्रियता मर्यादित न राहता घ्आहे रे आणि नाही रेङ यांच्यातील संघर्ष किमान पातळीवर संपुष्टात आणण्यासाठीच्या प्रक्रियेतील भागीदार व्हावयास हवा. व्यवस्थाअंतर्गत संरचनात्मक परिवर्तनाचा संदर्भ लक्षात घेऊन न्यायालयीन सक्रियतेशिवाय पर्याय नाही. या माध्यमातून व्यापक लोकशाहीकरण आणि सामाजिक न्यायाची प्रस्थापणा होईल अन्यथा घ्व्यवस्था परिवर्तनङ एक प्रश्नचिन्ह म्हणून कायम राहील.

Reference :

1. Basu Durga Das : Introduction to the Constitution of India. Prentice Hall of India Pvt.Ltd. New Delhi. 16th Edition 1994, pp 122.
2. Braham Singh, H.C.Sharma : Recent Trends in Indian Politics, Alfa Publications, New Delhi, 1st Edition 2006, pp 312.
3. Bhole Bhaskar Laxman : Bhartiya Ganrajyache Shasham Ani Rajkaran, Pimpalapure & Company Publishers, Nagpur, 1st Edition 2003, pp 247.
4. Bakshi Upendra : The India Supreme Court and Politics, Eastern Book, Lacknow, 1st Edition 1980, pp 87.
5. Chakravartty Nikhil : Judicial Activism “Right or Wrong” Mainstreme, 29th March,1997, pp 34.
6. Sabarwal S. : The Roots of Indian Crisis, OUP, Delhi, 1st Edition 1986 pp.63.
7. Sharma B.R. : Judicial Activism, Ashish Publishing House, New Delhi, 1st Edition 1990, pp 316.

Journals & News Papers :

1. India Today,
2. Main Stream,
3. Elestate Weekly,
4. Economics & Political Weekly

५. दैनिक लोकसत्ता,

६. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स,

७. दैनिक सकाळ,

८. दैनिक लोकमत

प्रादेशिक पक्ष व भारतीय राजकारण

श्री. सुपडा रामभाऊ इंगळे एम.ए.,एम.फिल (राज्यशास्त्र) जळगांव (जा) जि. बुलढाणा

प्रस्तावना:—भारतात प्रामुख्याने ज्या पक्षाचे कार्यक्षेत्र विशिष्ट राज्यापुरतेच मर्यादित असते, त्यास 'प्रादेशिक पक्ष' म्हणून संबोधले जाते. स्वातंत्र्यानंतर १९९६ च्या लोकसभा निवडणूकीपासून भारतीय राजकारण एकपक्षीय वर्चस्वापासून मुक्त होवून एका नव्या वळणावर येऊन पोहचले. विविध पक्षांच्या सदोष कारभारांमुळे भारतीय राजकारण कलुषित झाले आहे. १९६५ पर्यंत कॉंग्रेसचा एकवर्चस्वी पणा भारतीय राजकारणावर टिकुन राहुन इंदिराजींनी व राजीव गांधींनी १९८९ पर्यंत कमी जास्त प्रमाणात कायम ठेवला. मात्र १९८९ नंतर भारतीय राजकारणात आघाडीची नवीन प्रथा सुरू झाल्याने एकपक्ष वर्चस्वपध्दती लयालाच गेली. याचे खरे कारण होते १९९० नंतरच्या सामाजिक स्तरावरील राजकीय बदलाचा प्रारंभ व हा प्रारंभ सुरू झाला मंडलीकरणामुळे. मंडल आयोगाच्या शिफारशींमुळे विशेषत: उत्तर भारतात अनेक वर्षापासून राजकीय हक्कांपासून वंचित दलित आदिवासी, स्त्रीया व गरीब वर्गाने आपला राजकीय आधार शोधण्यास सुरूवात केली. त्यातच कॉंग्रेस पक्षाच्याविरोधी राजकारणाचा पातळीवरिल मागण्या व अपेक्षा पुर्ण करण्यासाठी तसेच राज्यांची स्वायत्तता राष्ट्रीय एकात्मता यांची सांगड घालण्यासाठी 'प्रादेशिक पक्षांची' निर्मिती झाली.

भारतीय राजकारण प्रादेशिक पक्षांचे प्रकार :—प्रादेशिक पक्षांचे सर्वसामान्यपणे भारतात असे १) मान्यताप्राप्त प्रादेशिक पक्ष २) बिगर मान्यताप्राप्त प्रादेशिक पक्ष असे दोन प्रकार पडतात. २००३ पर्यंत मान्यता प्राप्त ४८ प्रादेशिक पक्ष तर ६२५ पेक्षा जास्त बिगरमान्यता प्राप्त प्रादेशिक पक्ष भारतात होते.

जाती, धर्म, व प्रदेश यावर आधारित प्रादेशिक पक्ष — तामिळनाडूतील द्रविड मुन्नेत्र कडघम, अन्नाद्रमूक तामिल मनीला कॉंग्रेस, पंजाबमधील अकाली दल, जम्मू—कश्मीरमधील नॅशनल कॉन्फरन्स, महाराष्ट्रातील शिवसेना, बिहारमधील झारखंड पार्टी, आंध्र प्रदेशातील तेलगुदेसम आसाममधील आसाम गण परिषद, मणिपूरमधील मणिपूर पिपल्स पार्टी, हरियाणातील हरियाणा विकास पार्टी इत्यादी

प्रादेशिक समस्येतुन निर्माण पक्ष — विचारप्रणाली यामध्ये भारतीय क्रांतीदल, बंगला कॉंग्रेस, उत्कल कॉंग्रेस, केरल कॉंग्रेस, तेलंगणा प्रजा समिती, विशाल हरियाणा व हरियाणा विकास पार्टी, गोवन कॉंग्रेस, संयुक्त महाराष्ट्र समीती

वैचारिक भूमिकेतून निर्मिती — राजकीय पक्षामध्ये भारतात फॉरवर्ड ब्लॉक, सोशॅलिस्ट युनिटी सेन्टर, किसान मजूदर मजदूर पार्टी, मुस्लिम लीग व क्रांतीकारी सोशॅलिस्ट पार्टी इत्यादी पक्षाचा समावेश होतो.

प्रादेशिक पक्षाची उदय व महत्व:—भारतात प्रादेशिक पक्षांच्या उदयास व त्यांच्या भारतीय राजकारणांतील महत्वास पुढील कारणे महत्वाची ठरतात.

१ प्रादेशिक विकासाकडे दुर्लक्ष:—केंद्राकडून विविध प्रादेशिक क्षेत्राला दिली जाणारी सापत्न वागणूक तसेच आर्थिक विकासाकडे झालेले दुर्लक्ष या अन्यायाच्या भावनांचा वापर करुनविविध प्रादेशिक पक्ष पाठिंबा देतात. प्रादेशिक असंतुलनाचा प्रचार करुन जनभावना उत्तेजित करुन निवडणुकांत आपल्यास पोषक वातावरण निर्मितीचा प्रयत्न प्रादेशिक करतात. नव्या राज्यांची होणारी मागणी ही सुध्दा आर्थिक मागासलेपणामुळेच केले जावून केंद्र व राज्यात संघर्ष निर्माण होताना दिसतात.

२ प्रादेशिक पक्षांचे जातीय स्वरुप:—प्रादेशिक पक्षांच्या सामर्थ्यात जातीची भूमिका सर्वश्रेष्ठ आहे. जाती निहायत्व हा गाभा आहे. आर्थिक धोरणांबाबत असलेल्या जागृती अभावी जातीय समिकरणे मांडून प्रादेशिक पक्षांनी निवडणूक लढवताना आघाडी करताना ज्या ज्या जातीचे मतदार संघात अधीक संख्येने राहतात त्यांना त्या जातीच्या लोकांना उमेदवारी देवून प्रतिनिधीत्व करण्याची संधी दिली त्या त्या जातीच्या नेत्यांना राष्ट्रीय पक्षांनीही आपल्या पक्षांत प्रवेश दिल्याचे दिसते.

३ भाषिक अस्मिता:—कोणत्याही पक्षांच्या आघाडीत सामिल होतांना प्रादेशिक पक्षांनी त्या राष्ट्रीय पक्षांच्या विचारसरणीपेक्षा प्रादेशिक अस्मितेवर भर दिला. एखाद्या व्यक्तीच्या धर्मापेक्षा त्याच्या भाषिक तत्वाला काही प्रादेशिक पक्ष अधिक महत्व देताना आढळतात.

४ भारतीय प्रादेशिक विविधता:—भारत देश अनेक प्रदेशांमध्ये विभागला आहे. त्यातही भाषा, परंपरा, संस्कृती व त्यांच्या सामाजिक आर्थिक विकासाच्या पातळीत वेगळेपण आहे. विविध विघटनकारी प्रादेशिक शक्तीना राष्ट्रीय पक्ष भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेस एक न करु शकल्याने विविध राजकीय प्रादेशिक पक्षांचा उदय भक्कम होत गेला.

५ बहुतांश प्रादेशिक पक्षांचे उगमस्थान कॉंग्रेस:—भारतीय राजकारणात प्रभावी ठरलेल्या व काही अल्पकालीन अस्तित्वाच्या सर्वच प्रादेशिक राजकीय पक्षांचे उगमस्थान कॉंग्रेस पक्षच असल्याचे दिसते. कॉंग्रेसमध्ये विविध विचारसरणी व गटांचे लोक होते. एकेकाळचे गैर कॉंग्रेसी समाजवादी यांचे गुरु कॉंग्रेसमध्ये होते. १९७७ मध्ये कॉंग्रेसमधून बाहेर पडलेल्या नेत्यांनी आपल्या नावावर पक्ष काढले यामध्ये चरणसिंग, चंद्रशेखर, व्ही.पी.सिंग, शरद पवार, संगमा, मुपनार, ममता बॅनर्जी, बन्सीलाल यांचा उल्लेख करता येतो.

६ सत्तेत सहभाग व अपेक्षापुर्ती:—वरील विविध संकुचित भावनामुळे जरी प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती होत असली तरी या उपरोक्त निर्दीष्ट कारणांच्या समाधानासाठी' सत्तेत सहभागी होवुन आपल्या वर्चस्वाचा ठसा उमटवुन आपल्या विविध मागण्या व अपेक्षांची पूर्तता करुन घेण्याच्या उद्देशातुनही प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती होते. उदा. तेलंगणा राष्ट्र समिती स्वंतत्र तेलंगणा राज्याच्या निर्मिती उद्देशाने निर्मीती व सरकारमध्ये मंत्रीपदे मिळवुन अपेक्षांच्या पूर्ततेच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. विविध प्रादेशिक पक्ष आघाडयात महत्त्वाची भुमिका पार पाडुन आपल्या अपेक्षापुर्तीच्या दिशेने मार्गक्रमन करीत असतांना दिसतात.

प्रादेशिक राजकीय पक्षांच्या उदयाची कारणे:—भारतात प्रादेशिक समस्येवरुन निवडणुका लढविण्यात विरोधी पक्षांना यश आल्यानेच प्रादेशिक राजकारणांस व पक्ष निर्मितीस वाव मिळाला. या प्रादेशिक पक्ष निर्मितीमुळे १९९० नंतर एकपक्ष प्रभाव काळ संपून आघाडीची नवी प्रणाली पुढे आली. प्रादेशिक पक्षाच्या उदयाची कारणे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१ सांस्कृतिक वेगळेपण:— भारतीय राज्यातील सांस्कृतिक भिन्नत्वामुळे प्रादेशिक राजकारणाला प्रोत्साहन देणारा आहे. पूर्वोत्तर सात राज्याच्या निर्मितीचा आधार सांस्कृतिक अस्मिताच आहे. उत्तर व दक्षिणेतील सांस्कृतिक भिन्नत्वामुळे द्रमुक पक्षाने भारतातून वेगळे होण्याची मागणी केली होती. आसाम गण परिषद सुध्दा आसामी संस्कृतीच्या रक्षणाची वेळोवेळी बाजू घेतांना दिसते.

२ भाषेचे वेगळेपण:—भारतात भाषावार प्रांतरचनेची सुरुवात आंध्रप्रदेशातुन होवून पुढे सर्वच राज्ये भाषिक आधारावर निर्माण

झाल्याने प्रादेशिक पक्ष आपल्या भाषेच्या प्रचारावर भर देवून राजकारण करतांना दिसतात.दक्षिणेकडील राज्यांचे हिंदी विरोधी राजकारण तर शिवसेना मनसेचा मराठी भाषेचा आग्रह हे भाषेच्या राजकारणाचे वेगळेपण दर्शविते.

३ राजकीय नेतृत्वाचा पुढाकार:—नेहरुंयुगानंतर प्रादेशिक स्तरावरील राजकीय नेतृत्वाने सत्ताभिलाषेच्या स्वार्थी राजकारणातून प्रादेशिक हितसंबंधाचे रक्षण करण्याच्या उद्देशाने अनेक प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती झाली आहे. तामिळनाडूत अण्णा द्रमूक, उत्तरप्रदेशात भारतीय क्रांती दल पंजाबमध्ये अकाली दल, बिहारमध्ये झारखंड मुक्ती मोर्चा आणि महाराष्ट्रात शिवसेना असे अनेक प्रादेशिक पक्ष सत्ता केंद्रावर प्रभाव टाकतांना दिसतात. १९९० नंतर केंद्रीय शक्तीचा ऱ्हास व राजकीय अस्थिरता प्रादेशिक पक्षांच्या विकासास अनुकूल झाली. आघाडी सरकारांत प्रादेशिक राजकीय पक्षांची भूमिका निर्णायक ठरते.

४ आर्थिक विकासातील असंतुलन:—भारतातील काही राज्यांचा आर्थिक विकास झपाटयाने झाल तर काही राज्ये आजही आर्थिकदृष्टया मागास असल्याचे दिसते. बिहार, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश या राज्यांच्या विकासात असमतोल निर्माण होवून नवीन राज्यांच्या मागणीसाठी अनेक प्रादेशिक पक्ष आंदोलने करताना दिसतात. महाराष्ट्रात—विदर्भ, आंध्रात—तेलंगणा प्रदेश राजस्थान—दक्षिण, पूर्व राजस्थान, या राज्यासाठी आंदोलने सुरु आहेत.

५ प्रबळ पक्षास पर्याय:—अनेक राज्यांत कित्येक वर्षे एकाच राजकीय पक्षांचा वरचष्मा दिसतो. घटक राज्यांतील हितसंबंधाच्या जोपासणुकीतून एकपक्षीय सत्ता उपभोगायची अशी स्थिती काँग्रेसची अनेक राज्यांत होती मात्र स्थानिक पक्षांच्या स्थानिक राजकारणांमुळे अशा प्रबळ एकाच पक्षांच्या सत्तेला प्र्याय शोधण्यातून प्रादेशिक पक्ष निर्मिती झाली.

प्रादेशिक पक्षांच्या उदयाचे परिणाम:—अलिकडच्या काळात प्रादेशिकतेतून विविध पक्षांचा उदय व विकास झाला असला तरी या प्रादेशिकतेच्या भावनेतून हे पक्ष विविध मागण्याकरुन भारतीय राजकीय व्यवस्थेसमोर गंभीर प्रश्न निर्माण करताना दिसतात.

१ फुटीरतेस वाव:—प्रादेशिक पक्ष हे संकुचित प्रवृत्तीचे असल्याने फुटीर प्रवृत्ती निर्माण होते व देशाच्या ऐक्यास धोका निर्माण होतो. विविध जाती, धर्म व पंथाचे लोक एकाच प्रदेशात वास्तव्यास असतांना काही प्रादेशिक पक्ष एका विशिष्ट जाती, धर्म, पंथाचे नेतृत्व करीत असल्याने फुटीरता व वैमनस्य वाढत जावून प्रसंगी घातपातही घडून येतात.

२ स्थानिक समस्या व नेतृत्वास वाव:—प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती एका विशिष्ट क्षेत्रापूर्तीच मर्यादित असल्याने स्थानिक बाबी व समस्या चांगल्यारितीने लक्षात येतात व जनतेला आपल्या अडचणी शासनासमोर स्पष्टपणे मांडता येतात. याची देशाच्या प्रगतीलाच मदत होते. प्रादेशिक पक्षांतून स्थानिक नेतृत्वास वाव मिळतो व जनतेमध्ये जागृती घडवून आणता येते. प्रादेशिक प्रश्नांची योग्य प्रकारे सोडवणूक झाल्यास आपल्या संकुचित प्रवृत्तीचा त्याग करुन आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वासह असे प्रादेशिक पक्ष राष्ट्रीय प्रवाहात सामील होतात. तामीळनाडूतील द्रविड मुन्नेत्र कळ्घम व अण्ण द्रविड मुन्नेत्र कळ्घम पक्ष राजकीय प्रवाहात सामील झाला आहे.

३ भारतातुन फुटण्याची मागणी:—भारतात स्वतंत्र द्रविडी स्थानाच्या मागणीतून भारतातुन फुटून निघण्याची प्रथम मागणी १९६० साली मद्रासमधील डी.एम.के पक्षाने केली. डी.एम.के प्रमुख अण्णा दुराईनी १९६२ मध्ये स्पष्ट सांगितले की, 'दक्षिणेकडील भारतीय हे उत्तरेकडील भारतीयांपेक्षा वंश, चेहरेपट्टी, सामाजिक व सांस्कृतिक या सर्व बाबतीत वेगळे असल्याने दक्षिण व उत्तर भारत यांच्यात वेगळेपण दिसते. या फुटीर प्रवृत्ती विरुध्द १९६३ मध्ये १६ वी घटनादुरुस्ती केल्याने डी.एम.के पक्षाने संविधानाशी पर्यायाने भारताशी एकनिष्ठ राहूनच निवडणुका लढणे भाग पडले पुढे डी.एम.केच्या जाहीरनाम्यातून फुटून निघण्याची मागणी काढली गेली.भारतातील काही भागांच्या वैशिष्टयपूर्ण संस्कृतीच्या विकासाकडे दुर्लक्ष केल्याने असमतोल विकासापोटी व वेगळया अस्मितेमुळे राजकीय मागण्यांना प्रोत्साहन मिळते. झेड.ए.फिझोने १९६० नंतर स्वतंत्र नागालँडची मागणी केली. अत्यंत संवेदनशील प्रदेशाची मागणी १९६२ च्या १३ व्या घटनादुरुस्तीने मागे घेवून नागालँडला स्वतंत्र राज्याचा दर्जा बहाल केला. १९८५ मध्ये मिझो नेता लाल डेंगा व पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्यात करार होवून मिझोरामला पूर्ण राज्याचा दर्जा मिळाला व मिझो नॅशनल फ्रंट चे सरकार बनले.

४ वेगळया राज्याची मागणी:—काही स्वार्थी राजकारण्यांच्या सत्ताभिलाषेपोटी वेगळया राज्याची मागणी वेळोवेळी होताना दिसते. यातूनच भाषिक अस्मितेच्या राजकारणातून आंध्रप्रदेश राज्याची निर्मिती झाली. तरी तेलगु भाषिकांचे समाधान न होवून तेलंगणा राज्याची मागणी आजपर्यत सातत्याने टी.आर.एस. पक्षाद्वारे केली जात आहे. उत्तर प्रदेशात पर्वतीय प्रदेशांचे वेगळे राज्य व्हावे म्हणून जी मागणी होती तिचा परिणाम, स्वरुप उत्तरांचल राज्य याच प्रादेशिक राजकारणातून अस्तित्वात आले. मध्यप्रदेशातून छत्तीसगढ व बिहारमधून झारखंड राज्यांची निर्मिती करावी लागली. महाराष्ट्रात विदर्भाची, हरियाणात विशाल हरियाणाची गोरखालँड महागोशल, जम्मू लडाख आदी मागण्या जोर धरु लागल्या आहेत.

५ प्रादेशिक आर्थिक संतुलन:—स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्र व राज्याच्या काही मंत्र्यांनी आपल्या प्रादेशिक विकासावर लक्ष दिल्याने विकासाबाबतच्या विषमतेमुळे राज्याराज्यांत असंतोष निर्माण होतो. उदा. आंध्रातील—तेलंगणा राज्याची मागणी, विदर्भाची मागणी हिमाचल प्रदेश, पूर्वोत्तर राज्ये आर्थिक विकासावरुन प्रादेशिक राजकारणाला प्रोत्साहन मिळाले. आर्थिक विकासाचा असमातोल ही अनेक प्रादेशिक पक्ष व फुटीरतावादास खतपाणी घालणारा आहे. भारतातील पंजाब, हरियाणा गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक इत्यादी राज्ये प्रगत तर अन्य अप्रगत अवस्थेत खितपत पडली असल्याचा स्थितीतूनच वेगळे राज्य निर्माण करण्याची तयारी स्थानिक पक्ष दबाव तंत्राद्वारे करताना दिसतात. आर्थिक असमतोलामुळे महाराष्ट्रात वेगळया विदर्भाची मागणी जोर धरीत आहे.

६ भेदभावाचे धोरण:—राज्यांच्या राजकारणांत सध्या प्रांतिय व परप्रांतीय असा संघर्ष प्रादेशिक पक्ष उचलून धरुन आपल्या राजकारणाला पोषक वातावरण तयार करताना दिसतात. महाराष्ट्रात—दक्षिण भारतीयांच्या व अन्य प्रांतीयांच्या बाबतीत बहिष्काराचे वातावरण आजही पाहण्यास मिळते. उत्तर भारतीयांच्या विरोधात तामिळनाडू आसाम व आंध्र या राज्यात भेदभावाची प्रवृत्ती अवलंबली जात आहे. महाराष्ट्रीयांसाठी महाराष्ट्र, आसामीसाठी आसाम, पंजाबीसाठी पंजाब, बंगालीसाठी बंगाल अशी संकुचित व प्रादेशिक प्रवृत्ती विविध प्रादेशिक राजकीय पक्ष निर्माण करताना दिसतात.

७ राजकीय पक्षांचे नेतृत्व:—राजकीय नेतृत्वाचे निर्धारण व्यक्ती महात्म्यावर राष्ट्रीय व प्रादेशिक स्तरावर ठरत असल्याने नवी दिल्ली राजधानीच्या राजकारणात प्रादेशिक नेतृत्वाची भूमिका व प्रादेशिक पक्षांच्या भूमिका यांना महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. १९९० पासून प्रादेशिक पक्षांच्या नेतृत्वाकडे सत्तेचा केंद्रबिंदू झुकल्याने आघाडी निर्माण झाल्या. उदा. द्रमूक, अद्रमूक, तेलगू देसम, तामीळ मनिला काँग्रेस, समाजवादी पक्ष, राष्ट्रीय जनता दल, बीजू जनता दल, आसाम गण परिषद, राष्ट्रवादी काँग्रेस व बसपा इ. प्रादेशिक पक्षांचे राष्ट्रीय राजकारणांत महत्व वाढत आहे.

८ राष्ट्रीय पक्षांत जाणीव विकसनास पोषकः—प्रादेशिक पक्ष बहुधा स्थानिक प्रश्नांचा विचार करुन सत्तेत सक्रीय होतात. अशा प्रादेशिक पक्षांना डावलून चालणार नाही व स्थानिक प्रश्नांकडेही दुर्लक्ष करुन चालणार नाही अशी जाणीव आघाडीमध्ये महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडणा—या प्रादेशिक पक्षांमुळे आता राष्ट्रीय पक्षांत निर्माण झाली आहे. भितीपोटी का होईना राष्ट्रीय पक्ष ग्रामीण भागातील प्रश्न माहीत करुन घेतांना दिसतात उपेक्षित समाजघटकांचया विकासाबद्दल बोलतांना दिसतात केंद्रामध्ये सत्तारुढ असलेले राजकीय पक्ष अनेकदा जाणूनबुजून विरोधी पक्षांची ज्या राज्यांत सरकारे आहेत तेथे आर्थिक मदत देण्यात कुचराई करीत परंतु प्रादेशिक पक्षांच्या सत्तास्पर्धेमुळे मात्र ते तणावही कमी होतांना दिसतात.

भारतातील काही निवडक प्रादेशिक पक्षः—

१ अकाली दलः— पंजाबमधील प्रादेशिक पक्ष असून शिखांच्या सामाजिक व राजकीयतेचे ते प्रतिक आहे. '१९२५ मध्ये शीख गुरुद्वार, कायदा झाल्यावर शिरोमणी गुरुद्वार प्रतिबंधक समिती अस्तित्वात आली.'' सर्व शीख तीर्थस्थानांची व्यवस्था सोपविल्याने समिती शीख धर्मानुयांचे महत्वाचे स्थान बनली. या समितीच्या निवडणूका लढविण्यासाठी शिरोमणी अकाली दलांची निर्मिती होवून पुढे त्यास राजकीय पक्षाचे स्वरुप प्राप्त झाले. पंजाबच्या राजकारणात या प्रादेशिक पक्षाचे विशेष महत्व आहे. या पक्षाचे सदस्यत्व शिखांपुरते मर्यादित असल्याने तो जातीय राजकीय पक्ष ठरतो.

२ तेलगू देसमः—कोणत्याही प्रकारची राजकीय पूर्वपरंपरा नसताना केवळ तेलगू भाषिक लोक व संस्कृतीच्या विकासासाठी १९८२ मध्ये दिव्यवलयी नेतृत्वाच्या आधारावर एन.टी.रामाराव यांनी तेलगू देसम पक्षाची स्थापना केली. पुढे १९८३ च्या विधानसभा निवडणुकीत पक्षाला २०२ जागा जिंकून स्पष्ट बहुमत मिळून पक्ष सत्तेवर आला. १९८४ च्या लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस नंतर सर्वात मोठा पक्ष तसेच विरोधी पक्ष म्हणून या पक्षाने मान्यता मिळविली. आंध्रप्रदेश हा पक्षाचा बालेकिल्ला. १९८३ ते १९८९ हा पक्षाचा सुगीचा काळ होता. राज्यपाल रामलाल यांच्या अन्यायपूर्ण बरखास्तीमुळे तेलगू देसममध्ये व जनतेत असंतोष निर्माण झाला मात्र तत्कालीन राज्यपाल शंकर दयाळ शर्मांनी पुन्हा रामाराव यांना मुख्यमंत्री पदाची शपथ दिली.

सन १९९९ च्या लोकसभेत आंध्रप्रदेशातील खासदारकीच्या ४२ जागांपैकी २९ जागा पक्षास मिळाल्या. एन.टी.रामाराव यांच्या निधनानंतर आंध्रप्रदेशचे १९९५ साली त्यांचे जावई चंद्राबाबू नायडू यांनी मुख्यमंत्री पद भूषविले. तेलगू देसमला २००४ व २००९ च्या लोकसभा निवडणुकीत

३ द्रविड मुन्नेत्र कळ्घमः—तामिळनाडूमधील द्रविड मुन्नेत्र कळ्घम हा एक राज्यस्तरीय पक्ष असुन १९ व्या शतकातील ब्राम्हणविरोधी चळवळीचा पुरस्कर्ता होता. मद्रासमधील संख्येने अल्प असलेल्या ब्राम्हणांनी सामाजिक, शैक्षणिक व औद्योगिक क्षेत्रातील महत्वाची ठिकाणे ताब्यात घेतल्याने राष्ट्रवादी प्रेरणेने दक्षिण संस्थानी स्वतःला जस्टीस पार्टी मध्ये रुपांतरित केले. ज्यांचे नेतृत्व रामास्वामी पेरीयार यांचेकडे आले. 'स्वतंत्र द्रविडस्तानच्या मागणीसाठी १९४४ मध्ये 'पेरियार यांनी जस्टीस पार्टीचा विलय करुन द्रविड कळ्घम या पक्षाची स्थापना केली.' हा पक्ष ब्राम्हण व धर्मविरोधी पक्ष होता. परंतु पुढे पेरियार यांच्या भारतीय स्वातंत्र्याला अंधःकार म्हणण्याच्या हुकूमशाही प्रवृत्तीने दुखावून जावून '१९४९ मध्ये द्रविड कळघम पक्षाचे जेष्ठ नेते सी.एन. अण्णादुराई यांनी एक नवीन पक्ष स्थापन केला.' त्यातून द्रविड मुन्नेत्र कळ्घम पक्षाची निर्मिती केली. आपल्या प्रभावी व्यक्तीत्वाने अण्णादुराईनी पक्षाला प्रसिध्दी मिळवून दिली.

४ डी.एम.के व अण्णा डी.एम.केः—द्रविड मुन्नेत्र कळ्घम पक्षाचे अध्यक्ष करुणानिधी व कोषाध्यक्ष एम.जी.रामचंद्रन यांच्यातील मतभेदानंतर ऑक्टोंबर १९७२ मध्ये एम.जी.रामचंद्रन यांनी डी.एम.के पासून वेगळे होवून अण्णा.डी.एम.के या नव्या पक्षाची निर्मिती केली त्या प्रादेशिक पक्षाचा तामिळनाडू व पाँडेचेरी एवढयापर्यत मर्यादित आहे.तामिळनाडूतील या दोन्ही पक्षांत सारखेच राजकारण व राष्ट्रीय स्तरावर आघाडीत समाविष्ट होण्याची इच्छा दिसून येते. ''रॉबर्ट हार्डग्रेवच्या मते, डी.एम.के व अण्णा डी. एम.के एक दुसऱ्यांचे प्रतिस्पर्धी असले तरी दोन्ही पक्षांच्या ध्येयधोरणांत फारसे अंतर नाही.

५ नॅशनल कॉन्फरन्सः—नॅशनल कॉन्फरन्स हा जम्मू—काश्मिरमधील एक प्रमुख प्रादेशिक पक्ष आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील जम्मू—काश्मिरातील महाराजांच्या एकतंत्री कारभाराविरुध्द जनमत संघटीत करण्यासाठी शेख मोहम्मद अब्दुल्ला यांनी १७ ऑक्टोंबर १९३२ रोजी 'ऑल जम्मू ॲण्ड काश्मिर मुस्लिम कॉन्फरन्स ची स्थापना केली. पुढे या संघटनेला धर्मनिरपेक्ष स्वरुप प्राप्त करुन देण्यासाठी त्यांनी जून १९३९ मध्ये नॅशनल कॉन्फरन्सची स्थापना केली.भारतीय स्वातंत्र्यानंतर पाकीस्तानने काश्मिरवर आक्रमण केल्याने काश्मिर महाराजा व शेख अब्दुल्ला या दोघांच्या संमतीने २६ ऑक्टोंबर १९४७ रोजी जम्मू—काश्मिरचे भारतात विलिनीकरण झाले कलम ३७० नुसार जम्मू—काश्मिरला संघराज्यातील खास दर्जाचे राज्य संबोधले. २४ फेब्रुवारी १९७५ ला काँग्रेसच्या सहकार्याने शेख अब्दुल्ला काश्मिरचे मुख्यमंत्री बनले.८ सप्टेंबर १९८२ ला शेख अब्दुल्लांच्या निधनानंतर डॉ. फारुख अब्दुल्ला मुख्यमंत्री व नॅशनल कॉन्फरन्सचे अध्यक्ष बनले. 'नेतृत्वाच्या मुद्यावरुन पक्षाचे विभाजन होवून, फारुख अब्दुल्लांच्या जी. एम.शहा या मेहुण्याने नॅशनल कॉन्फरन्स (खलिदा) या राजकीय पक्षाची स्थापना केली १९८३ च्या विधानसभेत नॅशनल कॉन्फरन्सला डॉ. फारुख अब्दुल्लांच्या नेतृत्वात विजय मिळाला. १९९० मध्ये नॅशनल कॉन्फरन्सचे सरकार अधिकारावरुन राष्ट्रपती राजवटीमुळे दूर झाले. १९९९ च्या लोकसभा निवडणुकीत ६ जागांपैकी ४ जागा जम्मू व काश्मिरमधून नॅशनल कॉन्फरन्सने जिंकल्या. २००४ च्या लोकसभेत ६ पैकी २ तर २००९ मध्ये ०३ जागांवर पक्षास यश मिळाले.

६ शिवसेनाः— मराठी माणसांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याच्या हेतूने व्यंगचित्रकार श्री. बाळ ठाकरे यांनी १९ जून १९६६ रोजी शिवसेनेची स्थापना केली. 'राजकारण म्हणजे गजकर्ण आहे असे म्हणत शिवसेना ही राजकीय संघटना नसून सामाजिक संघटना आहे असे बाळासाहेब म्हणत.' मराठी माणसांच्या असुरक्षिततेला हात घालून त्यांनी मराठी भाषिक आपल्याकडे खेचले. तरुण वर्गाच्या समस्या सोडविण्याचे प्रयत्न तसेच मुस्लिम व दलित विरोधी भूमिकेमुळे शिवसेना मजबूत बनली.१९८४ सालच्या विधानसभा निवडणूकीत पक्षाचा फक्त एकच उमेदवार विजयी झाला. १९८९ च्या लोकसभेच्या व १९९० च्या महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणूका शिवसेनेने भाजपासोबत युती करुन लढविल्याने शिवसेनेने लोकसभेसाठी ४ तर विधानसभेत ५१ आमदार विजयी होवून विरोधी पक्ष म्हणून पुढे आला. १९९९ च्या लोकसभा निवडणूकीत महाराष्ट्रात शिवसेनेस १५ जागा मिळाल्या. १९९५ च्या विधानसभा निवडणूकीत सेनेचे ७३ आमदार निवडले जावून शिवसेना महाराष्ट्रात भाजपबरोबर युतीकरुन सत्तारुढ झाला. पक्षाचे जेष्ठ नेते श्री. मनोहर जोशी यांनी लोकसभाध्यक्ष पदही भूषविले.'आक्रमक भडक भाषणे देवून तरुण वर्ग आकर्षित करणे, त्यांना राजकीयदृष्टया जागृत करणे ही शिवसेनेची लक्षणे होत. आत्यंतिक राष्ट्रवाद, नोकरशाहीचे समर्थन, अतिसुलभीकरण,

विडंबन बौध्दीकतेला विरोध यामुळेच सुहास पळशीकर शिवसेनेस निमफॅशिस्ट संबोधतात.' लोकशाहीव्यवस्थेत इतर राजकीय पक्षांकडील राजकीय सहिष्णूता शिवसेनेने कधीच जोपासली नाही. लोकशाहीचा नेहमीच तिरस्कार केला.

अशा उभारणी व विकसित झालेल्या राजकीय पक्षात सर्वप्रथम १९७७ साली हेमचंद्र गुप्ते यांची पक्षांतून बाहेर पडून पक्षास हादरविले. पुढे आपल्या १८ सहकाऱ्यासह श्री. छगन भुजबळ यांनी १९९१ साली सेनेशी फारकत घेतली. व काँग्रेस मध्ये सामील झाले. '१९९८ साली श्री. गणेश नाईक व त्यानंतर २००५ मध्ये नारायण राणे शिवसेनेतून बाहेर पडल्याने सेनेला खिंडार पडले, डॉ. रमेश प्रभू व सतिश प्रधान यांनी सेनेचा त्याग केला.' १९९९च्या लोकसभेत शिवसेनेला एकुण ४८ पैकी १५ जागा जिंकुन रालोआ मध्ये सहभागी होवुन मंत्रीपदे उपभोगली. २००४ व २००९ च्या लोकसभेत पक्षाला अनुक्रमे १२ व १२ जागा प्राप्त झाल्या.

७ भारतीय रिपब्लीकन पक्षः—शेतकरी, मजूर, भूमीहिन व श्रमिकांच्या कल्याणासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळातच डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. पुढे मजुर पक्षास विसर्जित करुन मागासवर्गीयांच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी शेडयुल कॉस्ट फेडरेशन या राजकीय संघटनेची स्थापना केली. ६ डिसेंबर १९५६ दिवशी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महानिर्वाणानंतर अनुयायांनी त्यांच्या स्वप्नपूर्तीसाठी '३० ऑक्टोंबर १९५७ मध्ये नागपूर येथे पुरोगामी विचारसरणीच्या भारतीय रिपब्लीकन पक्षाची स्थापना केली.'

८ हरियाणा विकास पार्टीः—हरियाणातील प्रमुख प्रादेशिक पक्ष म्हणून हरियाणा विकास पार्टी ची ओळख आहे. चौधरी बन्सीलाल हे या पक्षाचे संस्थापक होते.१९९६ च्या लोकसभेबरोबरच विधानसभेच्या निवडणुकीत भाजपा सोबत यूती करुन हरियाणाच्या ९० सदस्यीय विधानसभेच्या ४४ जागा मिळवून बन्सीलाल यांनी मुख्यमंत्री पदाची शपथ घेतली. '२००० च्या विधानसभा निवडणुकीत हरियाणा विकास पार्टीला स्पष्ट बहुमत मिळून ओमप्रकाश चौटाला यांनी मुख्यमंत्री पदाची शपथ घेतली.' २००४ व २००९ च्या लोकसभेत एकही जागा मिळविता आली नाही.

९ आसाम गण परिषदः—आसाम मधील एक प्रादेशिक पक्ष म्हणजे आसाम गण परिषद होय. स्वातंत्र्यपूर्वकाळांपासून आसाममध्ये परप्रांतातून येणाऱ्यांची मोठया प्रमाणात गर्दीअसे त्यात ब्रिटीशांनीही स्थलांतरास उत्तेजन दिले. १९७१ मध्ये बांग्ला युध्दावेळी मोठया प्रमाणांवर निर्वासित आसाममध्ये घुसल्याने आसामी लोकांचे प्रमाण कमी झाले. मात्र या सर्वामुळे आसामी लोकांची प्रादेशिक अस्मिता जागृत होवून विद्यार्थ्यांनी ऑल आसाम स्टुंडटस् यूनियन (आसू) ची स्थापना केली. व घुसखोरीविरोधी आवाज उठविला. या प्रभावी वातारणातच आसाम गण परिषद या राजकीय प्रादेशिक पक्षाची निर्मिती झाली. सत्तेवर येवूनही पक्षाला आजपर्यत घुसखोरांचा प्रश्न सोडवता आला नाही. १९८५ मध्ये पंतप्रधान राजीव गांधी व आसू संघटनेत आसाम करार झाला. त्यानुसार घुसखोरी थांबविण्याचा नियोजनबध्द कार्यक्रम जाहीर झाला. नंतरच्या विधानसभेवर आसाम गण परिषदेचे प्रफुल्लकुमार महंतो विद्यार्थी नेते मुख्यमंत्री झाले. मंत्रीमंडळातही तरुण मंत्र्यांना स्थान मिळाले. सत्ताप्राप्तीनंतरही पक्षाला घुसखोरीचा प्रश्न सोडविता न आल्याने आसू व आसाम गण परिषद यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. आसू मधून बाहेर पडलेल्या बोडो जमातीच्या विद्यार्थ्यांनी स्वतंत्र बोडो राज्याच्या मागणीसाठी वेगळी संघटना स्थापली.

आसाम गण परिषद हा पक्ष सद्यस्थितीत राष्ट्रीय आघाडीचा एक घटक पक्ष असल्याने व्ही.पी.सिंग सरकारमध्ये पक्षाचे श्री. दिनेश गोस्वामी हे मंत्री होते. १९९९ च्या लोकसभा निवडणुकीत १४ पैकी एकही जागा आसाम गण परिषदेस मिळाली नाही. २००९ च्या लोकसभेत पक्षाला २ जागांवर समाधान मानावे लागले.

सारांश :एकंदरीत भारतावरील इंग्रजी सत्तेच्या प्रभावामुळे इंग्लडप्रमाणे भारताने संसदीय लोकशाही स्विकारली मात्र बहुपक्षपध्दतीचा स्विकार केला. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध उद्देशाने प्रेरित होवून विविध राजकीय पक्ष उदयास आलेत. कालपरत्वे या राजकीय पक्षांतील मतभेदांमुळे पक्षफुटीच्या अनेक घटनांनी राजकीय पक्षांच्या संख्येत प्रचंड वाढ झाली केवळ पक्षांच्या संख्येमुळे भारतात बहुपक्षव्यवस्था दिसायला लागली. मात्र बरीच वर्षे सत्ताप्राप्ती व उपभोगात एकाच राजकीय पक्षाचा प्रभाव राहिलेला असल्याने भारतीय राजकीय व्यवस्थेला एकपक्षीय वर्चस्वाचे स्वरुप प्राप्त झाले होते. राजकीय पक्षांत झालेली वाढ, मतदारांची जागरुकता व प्रादेशिक पक्षांचा वाढता प्रभाव यांमुळे आज भारतीय राजकीय व्यवस्थेला खऱ्या अर्थाने बहुपक्षीय राजकीय व्यवस्थेचे स्वरुप मिळत असल्याचे स्पष्ट होते. यावरुन भारतीय राजकीय पक्ष पध्दतीचे स्वरुप सतत बदलत असल्याचे स्पष्ट होते. राजकीय पक्ष व्यवस्था संचलनाचे मुख्य कार्य पार पाडीत असतानाच प्रादेशिक पक्षांच्या वाढत्या प्रभावामुळे भारतीय राजकारण पूर्णतः ढवळून निघाले आहे. अनेक पक्षांच्या एकत्रित सहभागाचे सरकार म्हणजेच 'आघाडी शासनाचा' प्रयोग भारतात अनुभवास येत आहे

संदर्भ सूचीः—

१) पाटील विलास, 'भारतीय शासन व राजकारण', फडके प्रकाशन, दुधाळी, कोल्हापूर, २००३ .
२) भोळे, भा. ल., भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लीशर्स, नागपूर, २०१० .
३) त्रिवेदी आर. एन, रॉय.एम.पी — भारतीय राजनिती व्यवस्था कॉलेज बुक डेपो, जयपूर, नई दिल्ली
४) पाटील विलास, भारतीय शासन व राजकारण, फडके प्रकाशन, दुधाळी, कोल्हापूर, २००३
५) जैन पुखराज, फाडिया बी. एल — भारतीय शासन एंव राजनिती, साहित्य भवन पब्लीशर्स आग्रा, २००४

७३ व्या घटना दुरूस्तीनंतर ग्रामसभेचे महत्व

प्रा. डॉ. अनिल रा. कडु , सहा. प्राध्यापक स्व. पंचफुलाबाई पावडे महिला महाविद्यालय,जि. अमरावती

प्रास्ताविक -स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर राष्ट्रपिता महात्मागांधी यांनी "ग्रामस्वराज्य" या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. राष्ट्रप्रमाणेच खेडेही स्वतंत्र प्रजासत्ताक असावे असे गांधीजीचे मत होते. या साठी "गाव तेथे ग्राम पंचायत " या तत्वाचा पुरस्कार करण्यात आला. २६ जानेवरी १९५० ला भारताचे संविधान अमलांत आले. त्या राज्यघटनेच्या ४० व्या कलमात असे लिहले आहे की राज्य सरकारनी पंचायती स्थापन करून त्यांना पुरेसे उत्पन्न द्यावेत. १९५६ साली ग्रामपंचायतीच्या कायद्यात पुन्हा दुरूस्ती केली. व ग्राम पंचायतीला कर बसविण्याचा अधिकार मिळाला १९५६ साली राज्य पुर्नरचना झाली. संपुर्ण राज्यात ग्राम पंचायतीचा एकच कायदा असावा म्हणुन नविन कायदा केला ग्रामपंचायतीला जी कर्तव्ये करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. त्यात गावाचे शिक्षण आरोग्य, दिवाबत्ती, पाणी पुरवठा, सामाजिक नितीमत्ता वाढविणे, अस्पृश्यता नाहीसी करणे व सार्वजनिक सुखसोई सोबतच खेडयातील सर्व ज्ञान स्त्रि-पुरूषांनी ग्रामपंचायतीच्या कारभारात सहभागी होण्याच्या दृष्टीने ग्रामसभाही स्थापन करण्यात आली ती गावाची संसद म्हणुन तिचा उगम झाला. व महात्मा गांधीजीचे स्वप्न साकार झाले.

७३ व्या घटना दुरूस्तीचा उद्देश - २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी भारतात पंचायतराजची सुरूवात झाली राष्ट्रीय स्तरावरून ग्रामस्तरापर्यंत लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण करणे हा पंचायत राजचा महत्वाचा उद्देश होता. म्हणुनच पंचायतराज संस्थांमधील दोष दुर करून त्याचा विकास करण्याचा मुख्य उद्देश ठेवुन केंद्र शासनाने वेळोवेळी अनेक समित्या स्थापन केल्या १६ जानेवारी १९५७ ची श्री. बलवंतराव मेहता समिती, १२ डिसेंबर १९७७ ची श्री अशोक मेहता समिती, २५ मार्च १९८५ ची श्री जी. व्ही. के. राव समिती, १९८६ ची डॉ. एल.एम. राम सिंघवी इत्यादींचा आवर्जुन उल्लेख करता येते.

७३ वि घटनादुरूस्ती अधिनियम. १९९२ म्हणुन ओळखले जाणे.

१) पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक वैधनिक अधिकार प्राप्त करून देणे.
२) अनुसुचित जाति-जमाती, महिला व इतर मागसवर्गाना पंचायत संस्थांमध्ये पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळवुन देणे.
३) देशातील पंचायत राज संस्थामधील विविधता काही प्रमाणात कमी करून त्यांच्यात एकसुत्रता निर्माण करणे.
४) लोकशाही नियोजनाचा लाभ सर्वसामान्य ग्रामीण जनतेपर्यंत पोहोचविणे.
५) विकास योजनांचा निधी मुख्य लाभार्थी पर्यत पोहोचविणे.
६) पंचायतराज संस्थामध्ये अनियमितपणे होणाऽया निवडणुका टाळणे.
७) अनुसुचित जाती, जमाती व महिलांना आरक्षण देऊन घटनात्मक संरक्षण देणे.
८) पंचायतराजच्या तिन्ही स्तरावर प्रत्यक्ष मतदान पध्दती लागु करणे.
९) घटकराज्याकडुन पंचायत संस्थांना पुरेशा अधिकाराबरोबरच पुरेसा निधी उपलब्ध करून त्यांचे आर्थिक परावलंबित्व दुर करणे.
१०) पंचायतराज संस्थांचे राजकीय प्रमुख प्रशासकिय अधिकारी यांच्यात सामंजस्य
व सहकार्याचा दृष्टीकोन निर्माण करणे.

❖ **७३ वी घटना दुरूस्ती**.देशाच्या विकासात गावाच्या विकासाला फार मोठे महत्व आहे. हे भारताचे माजी पंतप्रधान मा. स्व. राजीव गांधी यांनी ओळखले होते.गावाचा विकास करण्याकरिता ग्रामपंचायती स्थापन कराव्यात असे भारताच्या घटनेतील ४० व्या कलमात सुचविले. आहे घटनेने ही जबाबदारी राज्य सरकारवर टाकली आहे. तसेच घटनेत असेही सुचविले आहे की. ग्रामपंचायती स्वायत्त संस्था म्हणुन काम करू शकतील इतक्या बळकट कराव्यात. पंचायती राज्य व्यवस्थेचे पुनरूज्जीवन करण्याकरिता व लोकांच्या हातात सत्ता देण्याकरीता घटना दुरूस्तीचे विधेयक लोकसभेने २२ डिसेंबर १९९२ रोजी आणी राज्यसभेने २३ डिसेंबर १९९२ ला मंजुर केले. व राष्ट्रपतीनी त्या दुरूस्तीला २० एप्रिल १९९३ रोजी मान्यता दिली. भारतात तिची अंमलबजावणी २४ एप्रिल १९९३ पासुन सुरू झाली. केंद्र सरकारने राज्य सरकारांना पंचायती राज्य पध्दती सुरू करण्याकरीता कायदे करण्यास सांगीतले.

७३ व्या घटना दुरूस्तीमुळे ग्रामपंचायतीच्या कारभारातील बदल.

१) पंचायती राज्य पध्दती:-भारतातील सर्व राज्यात गावपातळी जिल्हापातळी आणि या दोन्हींच्या मधली विकास गट पातळी अशी त्रिस्तरीय पंचायती राज्य पध्दती सुरू झाली. महाराष्ट्रात १९५८ च्या मुंबई ग्राम पंचायत अधिनियमाने आणि १९६२ च्या महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती कायद्याने ती अगोदरच सुरू झाली होती. आता ७३ व्या घटना दुरूस्तीने घटनात्मक दर्जा मिळाला आहे.

२) ग्राम पंचायत सदस्याकरिता राखीव जागा :-अनुसुचित जातीतुन आणि अनुसुचित जमातीतुन लोकांकरिता त्यांच्याकरीता त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात ग्रामपंचायत सदस्यांच्या राखीव जागा ठेवण्यात आल्या आहेत.

अनुसुचित जातीतुन आणि अनुसुचित जमातीतून निवडुन द्यावयाच्या सदस्यांपैकी १/३ जागा अनुसुचित जातीतील व अनुसुचित जमातीना स्त्रियांकरिता राखुन ठेवल्या आहेत. त्याचप्रमाणे ग्रामपंचायत क्षेत्रातील नागरिकांच्या मागास वर्गाच्या प्रवर्गाकरिता ग्रामपंचायतीच्या एकुण सदस्य संख्येच्या २७ टक्के जागा राखुन ठेवल्या आहेत. यातील १/३ जागा नागरिकांतील मागास प्रवर्गातील महिलाकरिता राखुन ठेवल्या आहेत. ग्रामपंचायती मध्ये निवडुन द्यावयाच्या सदस्यांच्या एकुन जागापैकी १/३ जागा स्त्रियांकरिता राखुन ठेवल्या आहेत. यात अनुसुचित जातीतील अनुसुचित जमातीतील आणि नागरिकांच्या मागास प्रवर्गाच्या वर्गातील स्त्रियांकरिता राखुन ठेवलेल्या जागांचा समावेश आहे.

वरिल सर्वसाधारण राखीव जागा फिरत्या पध्दतीने निरनिराळया प्रभागात (वार्ड्स) राखुन ठेवण्यात येतील. सर्व साधारण जागेवर पंचायत क्षेत्रातील अनुसुचित जातीचे. अनुसुचित जमातीचे आणि नागरिकांच्या मागासप्रर्वगाच्या पुरूष तसेच स्त्रिया उभ्या राहु शकतील.

त्याचप्रमाणे सर्वसाधारण स्त्रियाच्या जागेवर अनुसुचित जातीतील अनुसुचित जमातीतील आणि नागरिकांच्या मागास वर्गाच्या प्रवर्गातील स्त्रिया निवडणुकीस उभ्या राहु शकतील. तसेच अनुसुचित जातीच्या सर्वसाधारण राखीव जागेवर त्याच जातीतील स्त्रिया, अनुसुचित जमातीच्या सर्वसाधारण राखीव जागेवर त्याच जमातीतील स्त्रिया निवडणुकीस उभ्या राहु शकतील.

ग्रामसभा आपल्या देशाच्या राज्य घटनेत १९९२ साली ७३ व्या केलेल्या घटना दुरूस्तीमुळे आपल्या देशात पंचायत राज्यपध्दती अनिवार्य सुरू झाली. या पंचायत राज्यपध्दतीत प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये ग्रामसभा नावाची एक यंत्रणा निर्माण केली आहे. महाराष्ट्रात १९५८ साली ग्रामपंचायतीचा कायदा केला आहे. या कायद्यानेही प्रत्येक ग्रामपंचायतीत ग्रामसभा निर्माण केल्या होत्या. त्यांना आता आपल्या देशाच्या राज्यघटनेने मान्यता मिळाली आहे.

ग्रामसभेचे सदस्य : पुर्वी राजे राज्य करित होते आता लोक राज्यकारभार पाहतात. ज्या कारभारात सर्व लोक प्रत्यक्ष सहभगी होतात आणि राज्यकारभाराचे निर्णय घेतात त्या कारभार पध्दतीला प्रत्यक्ष सरकार म्हणतात. ज्या कारभारात लोकांनी निवडुन दिलेले पध्दतीला अप्रत्यक्ष सरकार किवा प्रतिनिधीचे सरकार असे म्हणतात.आपली ग्रामपंचायत ही अप्रत्यक्ष कारभराच्या नमुन्यासारखी आहे. तर ग्रामसभा ही प्रत्यक्ष कारभाराच्या नमुन्यासारखी आहे. ग्रामसभाही ग्रामपंचायतीच्या मतदारांची संख्या आहे. ग्रामपंचायतीच्या हद्दीत असणाऱ्या गावातील व वाडयावस्त्यातील ग्रामपंचायतीचे मतदार हे या संस्थेचे सदस्य आहेत.

ग्रामसभेचा कारभार भुमिका :ग्रामसभेच्या सदस्यांनी एकत्र यावे. ग्रामपंचायतीने वर्षभरात गावाच्या विकासाची जी कामे केली असतील त्यांची माहीती घ्यावी. ग्रामपंचायतीने पुढील वर्षातील विकासाची जी कामे करावयाची ठरविली असेल त्यांची माहीती द्यावी. ग्रामपंचायतीने वर्षभरात केलेल्या खर्चाचा हिशोब द्यावी आणि पुढील वर्षी किती खर्च केला जाणार आहे त्याची माहिती द्यावी. ग्रामपंचायतीचे हिशोब तपासताना हिशोब तपासणाऱ्या अधिकाऱ्याला ज्या शंका आल्या असतील त्या शंका जाणुन घ्याव्यात आणि त्या शंकाना ग्रामपंचायतीने जी उत्तरे दिली असतील ती उत्तरे समजुन घ्यावीत. ग्रामपंचायत करीत असलेल्या कारभाराची प्रश्न विचारून माहीती घ्यावी ग्रामपंचायतीला सुचना कराव्यात. लोकांच्या गरजा काय आहेत त्या ग्रामपंचायतीला सांगाव्यात आणि गावाच्या भल्यासाठी कोणत्या योजना अगोदर घ्याव्यात हे सुचवावे. ग्रामपंचायतीला सल्ला द्यावा आणि मार्गदर्शन करावे. थोडक्यात सांगावयाचे तर ग्रामसभेच्या सदस्यांनी गावाच्या विकासात सहभागी व्हावे. ग्रामपंचायतीच्या कारभारावर नजर ठेवावी. आणि ग्रामपंचायतीवर निवडुन दिलेल्या सदस्यांनी चांगली कामे केली तर प्रोत्साहन द्यावे व त्यांचाकडुन कामे नीट होत नसली तर त्यांना त्यांची जाणीव करून द्यावी अशी आहे.

ग्रामसभेचे पदाधिकारी :- ग्रामसभेला पदाधिकारी नाहीत. ग्रामसभेला एक अध्यक्ष आहे परंतु ग्राम पंचायतीच्या सरपंचानी ग्रामसभेच्या अध्यक्षांचे काम पहावे असे आहे. सरपंच गैरहजर असतील तर ते काम उपसरपंच पहावयाचे आहे.

ग्रामसभेच्या बैठका :-ग्राम पंचायतीच्या कारभाराचे वर्ष एप्रिल महिन्याच्या १ तारखेला सुरू होते. आणि ते त्यानंतर येणा-या मार्च महिन्याच्या ३१ तारखेला संपते. या वर्षाला आर्थिक वर्ष किंवा वित्तिय वर्ष असे म्हणतात. प्रत्येक वित्तीय वर्षात ग्रामसभेच्या दोन बैठका व्हाव्या लागतात. त्या शिवाय आणखी दोन बैठका व्हाव्यात. अशी अपेक्षा आहे. गरज पडली तर तालुका पंचायत समिती, जिल्हा परिषदेची स्थायी समिती आणि जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांनी सांगितले तर असाधारण बैठकही बोलाविता येते.

ग्रामसभेची बैठक बोलाविण्याचे अधिकार सरपंचाना दिलेले आहेत. सरपंचाचे पद रिकामे असेल अगर ते रजेवर असतील तर उपसरपंचानी बैठक बोलवावी.ग्रामसभेची बैठक बोलविण्याच्या निमंत्रण पत्रास ग्रामसभेच्या बैठकीची नोटीस असे म्हणतात. बैठकित ज्या विष्यावर चर्चा करून निर्णय घ्यावयाचे असतात त्या विषयांच्या यादीला अजेंडा असे म्हणतात. यालाच विषय पत्रिका असे म्हणतात.

बैठकीची तारीख आणि वेळ लिहावी लागते. हे ठरवितांना सदस्यांना शेताचे काम नसेल आणि बैठकीला यावयाला मोकळा वेळ असेल हे पाहुन तारीख व वेळ ठरवावी.बैठक कोणत्या ठिकाणी होणार त्या जागेचे नांव लिहावे लागते. एखाद्या ग्राम पंचायतीत अनेक महसुली गावांचा समावेश असेल अशा गावांच्या ग्रामसभेची प्रत्येक वित्तिय वर्षातील पहिली बैठक ग्राम पंचायतीचे कार्यालय ज्या गावात असेल त्याच ठिकाणी घ्यावी लागते. पहिल्या सभेनंतर सहा महिन्याने घ्यावयाची बैठक अनुसुचित जातीच्या / अनुसुचित जमातीच्या वस्तीत घ्यावी लागते. बैठक ग्राम पंचायतीच्या कार्यालयात घेता येते. तसेच चावडीत, किंवा इतर सार्वजनिक ठिकाणीही घेता येते. खाजगी जागेत बैठक घेता येत नाही. ग्रामसभेच्या सभेची नोटीस ७ दिवस अगोदर आणि असाधारण म्हणजे खास सभेची नोटीस ४ दिवस अगोदर काढावी लागते.

सभेचे नियमन :-अध्यक्षस्थानी असलेल्या व्यक्तीने ग्रामसभेची संपुर्ण बैठक पारपडेपर्यंत बैठकीचे नियमन करावे लागते. सुरूवातीस विषय पत्रिकेतील विषयांची यादी सर्वांना वाचुन दाखवावी लागते. विषयास सुसंगत असा प्रश्न विचारण्याचा अधिकार ग्रामसभा सदस्यांना आहे. अशा सर्व प्रश्नांची उत्तरे अध्यक्षांनी तोंडी द्यावे लागतात. विषयांचे स्वरूप लक्षात घेऊन एखाद्या सभासदास चर्चा करण्यास किती वेळ द्यावयाचा हे ठरविण्याचा अधिकार अध्यक्षांचा आहे. विषय पत्रिकेत नमुद केलेल्या विषयाशिवाय इतर विषयावर अध्यक्षांच्या परवानगीशिवाय चर्चा करता येत नाही.

सभा वृत्तांत :-सभेची गणपुर्ती झाल्यानंतर सुरूवातीस मागील सभेचा वृतांत सभेपुढे, वाचुन दाखवावा लागतो. ग्रामसभेच्या प्रत्येक कामकाजाचा संक्षिप्त वृत्तांत सभा झाल्यापासुन ७ दिवसाच्या आत जिल्हा ग्राम पंचायत अधिकारी उपमुख्य कार्यकारी व गट विकास अधिकारी यांचे कडे पाठविण्यात आला पाहिजे.

ग्रामसभेच्या सदस्यांची कर्तव्ये :ग्रामसभेचा प्रत्येक सभासद हा गावाचा विकासातील भागीदार आहे. त्यानेच ग्राम पंचायतीचा योजना आखण्यास मदत केली पाहिजे. त्या साठी प्रत्येक ग्रामसभेच्या बैठकीला उपस्थित राहणे. ग्रामसभेच्या माध्यमातुन गावाच्या सर्वागिण विकासात सहकार्य करणे आवश्यक आहे.

अपेक्षा ग्राम पंचायती स्वावलंबी होवुन त्यांना स्वायत्त संस्था प्रमाणे आपला कारभार करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणुन केंद्र शासनाने ७३ वी घटना दुरूस्ती केली. त्यामुळे ग्राम पंचायतींना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आहे. महाराष्ट्र शासननानेही १९५८ चा मुंबई ग्राम पंचायत अधिनियमात बदल केले आहेत. आणि या पुढेही आवश्यक ते बदल केले जातील. अशा त-हेत ग्राम पंचायतीची वाटचाल गावातील लोकाना सामाजिक न्याय मिळावा आणि त्यांचा आर्थिक विकास व्हावा या दिशेने सुरू झाली आहे.अशा त-हेने आपल्या राज्यात नवे पंचायत राज्य २३ अप्रिल १९९४ पासुन सुरू झाले आहे.

वस्तुस्थिती ७३ वी घटना दुरूस्ती होण्यापुर्वी समाजाच्या आर्थिक दुर्बल घटक वर्गातील जनतेचे ग्राम पंचायत मधील सदस्यांचे प्रमाण अल्प होते. त्यातच गावची संपुर्ण सत्ता गावातील पाटील, महाजन म्हणजे आर्थिक दृष्ट्या संपन्न व समाजाच्या उच्चवर्णी लोकांच्या हातात होती आणि स्त्रिया व मागासवर्गीय जनतेच्या हातात सरपंच पदाची सुत्रे असलेली आढळुन येत नव्हती. त्यातुनच घराणेशाही चालत आली. परंतु ७३ व्या घटना दुरूस्तीने सामाजिक न्याय प्रस्थपित तळागाळातील स्त्रिया, दलित, पददलित, आदिवासी लोकांच्या हातात सत्ता सुत्रे येऊन त्यांना नेतृत्व करण्याची संधी प्राप्त झाली वा शोषित, सत्तावंचित, प्रतिअभिजन, जनतेचे प्रस्थापितांना हादरा देणारे, कांतीकारी समाज परिवर्तनवादी नेतृत्व उदयास येतांना दिसत आहे.चार भिंतीच्या आत अडकलेली व चुल आणि मुल हेच कार्यक्षेत्र माननारी स्त्री आज नेतृत्व करू लागली आणि त्यांना स्थान प्राप्त होत असल्याचे दिसुन येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) जिल्हा प्रशासन आणि स्थानिक स्वशासन. प्रा. डॉ. सतिश ठोंबरे - पाब्लिकेशन्स औरंगाबाद
२)कोठारी, रजनी, पंचायत राज रिअसेसमेंर,इकोनामिक अॅन्ड पॉलिटीकल विक्ली.१३ मे १९६९.
३) नांदेडकर, व्ही जी. पंचायत राज एक विश्लेषणात्मक परामर्श, के सागर पब्लिककेशन पुणे,२००४
४) जोशी, स्मिता , पंचायत राज, मानस प्रकाशन, पुणे, २००३
५) पाटील, वा. भा. पंचायती राज, विद्या प्रकाशन, नागपुर, १९९९
६) डॉ. पंत. डि. सी. भारत में ग्रामीण विकास कॉलेज बुक, जयश,
७) पंचायतराज समस्यामधील लोकप्रतिनिधी आणि अधिकारी यांचे प्रशिक्षणसाठी राज्य कृती भारखडा, यशदा, पुणे.
८) मोरे संग्राम, ग्रामीण विकासाचे राजकारणे आणि कॉंग्रेस, अरूणा प्रकाशन लातुर २०१०.
९) ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन, गंगाधर करो, अनु. विजय कविमंडन, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपुर २००६.

कोल्हापूर व सांगली जिल्हयातील सहकारी दुध उत्पादक संघ

नामदेव रघुनाथ गवळी राज्यशास्त्र विभाग,शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रास्तावना : भारतासारख्या प्रामुख्याने कृषी व्यवसायावर अवलंबून असलेल्या देशात कृषीपरूक व्यवसाय म्हणून कार्यरत असलेल्या दुग्ध व्यवसाय उत्पादनात विक्रय व्यवस्थेचे मोलाचे स्थान आहे. दुधाला योग्य व निश्चित किंमत मिळल्यावरच दुग्ध उत्पादन व्यवसायाचे भवितव्य व पर्यायाने देशाची अर्थव्यवस्था सुधारण्यास हातभार लागणार आहे. दुध उत्पादक शेतकरी हा सहकारी दुध संघांचा मुख्य सूत्रधार असून प्राथमिक दुध संस्था, दुध उत्पादक शेतकरी व सहकारी दुध संघ यांच्या आर्थिक विकासावर देशाचा विकास व स्थैर्य अवलंबून असल्याने दुग्ध व्यवसाय वाढीसाठी प्रोत्साहन देणे अत्यंत गरजेचे आहे. दुध उत्पादन वाढीमुळे राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होण्याबरोबरच उद्योगधंदे व कारखानदारीत वाढ होऊन रोजगार निर्मितीस चालना मिळते. एकंदरीत दुग्ध व्यवसायाच्या प्रगतीमुळे देशाची आर्थिक उन्नती व विकास घडून येतो.

कोल्हापूर व सांगली जिल्ह्यातील सहकारी दुध संघ जागतिक मुक्त अर्थव्यवस्थेत टिकूण राहाण्यासाठी व दुध उत्पादक शेतकरी हिताच्या दृष्टीने चालू असलेले कार्य विकासाभिमुख होण्यासाठी सहकारी दुध संघांचा सर्वांगिण अभ्यास महत्वाचा आहे. या सहाकरी दुध संघांचा तुलनात्मक अभ्यासाचा व मुल्यमापनाचा लाभ सहकारी दूध संघांना योग्य त्या वाटचालीसाठी होणार आहे. सहकारी दुध उत्पादक संघाच्या तुलनात्मक अभ्यासामुळे पुढील काळात संघांना कामकाज पध्दतीतील चांगल्या बाबींची माहिती मिळणार आहे. प्रत्येक सहकारी दुध उत्पादक संघातील काही चांगल्या पध्दतीचा वापर इतर सहकारी दुध उत्पादक संघांना होणार आहे. मोठया सहकारी दुध उत्पादक संघामधील कामकाज पध्दतीचा लहान सहकारी दूध संघाना व्यापार वाढीसाठी फायदा होणार आहे.पुढील काळात सहकारी दुध उत्पादक संघाना खाजगी दुध संघाशी स्पर्धा करावी लागणार असल्याने सर्वच बाबतीत सुधारणांची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. सध्याच्या कामकाज पध्दतीत अनेक बदल केले तरच सहकारी दुध उत्पादक संघ टिकूण राहतील. महाराष्ट्र शासनाने सुधारणा केलेल्या सहकार कायदयामुळे सहकारी दुध संघांना आपल्या कामकाजात स्पर्धात्मक बदल करणे तसेच दुध संघांचा विकास करणे अत्यांवश्यक झाले आहे.

कोल्हापूर हा पूरातन व ऐतिहासिक वारसा असणारा जिल्हा आहे. कोल्हापूर जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या दक्षिण भागात आहे. कोल्हापूर जिल्हयात रुजलेले विचार संपूर्ण महाराष्ट्र भर पोहचतात असे मानले जाते. थोर पुरोगामी नृपती राजर्षी शाहू महाराज हे समाज क्रातीकारक होते. समाज सुधारक म्हणून त्यांनी केलेले कार्य संपूर्ण महाराष्ट्राला दिशा दर्शक ठरले. कोल्हापूरच्या लोकजीवनावर त्यांच्या महान शिकवणूकीचा, आदर्शांचा व कार्याचा खोलवर ठसा उमटला आहे. अशा या कोल्हापूर जिल्हयाचे क्षेत्रफळ ७७४६ चौ.कि.मी. इतके असून ते राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या ३.५ इतके आहे. जिल्हयातील १२ तालुके ४ महसुली उपविभागात विभागले आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्हयामध्ये १२१६ गावे, १३ शहरे, कोल्हापूर महानगरपालिका ही एकमेव महानगरपालिका असून ९ नगरपालिका अस्तिवात आहेत. कोल्हापूर जिल्हयात इ.स. २०११–१२ मध्ये सर्वात जास्त म्हणजेच ७०७७ मिली पाउस झाला. कोल्हापूर जिल्हयाचे भौगोलिक क्षेत्र ७७६२६१ हेक्टर इतके आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्हयाची एकूण लोकसंख्या ३८.७४ लाख असून त्यामध्ये स्त्रि–पुरष प्रमाण ९५३ इतके आहे. कोल्हापूर जिल्हा हा गुळ बाजार पेठेसाठी जगामध्ये प्रसिध्द आहे. कोल्हापूर जिल्हयामध्ये १३.३१ लाख इतके पशुधन आहे. सन २०१२ मध्ये जिल्हयात ४३४० संस्थामार्फत २४५८ लाख लिटर दूध संकलन झाले आहे. जिल्हयात दुध संकलनाच्या सोईसाठी ५ शितगृहे कार्यरत असून त्यांची क्षमता ४.२५ लिटर इतकी आहे.

कोल्हापूर जिल्हयात वाहतूक व दळणवळणाचा विचार केला असता सन २०११–१२ अखेर जिल्हयातील एकूण रस्त्याची लाबी ९३७९ किमी होती. व ८.०१ लाख वाहणे वापरात होती. यामध्ये सर्वात जास्त म्हणजे ७७.५७ दूचाकी वाहणे आहेत. सन २०११–१२ अखेर कोल्हापूर जिल्हयामध्ये २५७४ प्राथमिक, ८५८ माध्यमिक, १९३ उच्च माध्यमिक शाळा कार्यरत आहेत. त्याचबरोबर वैद्यकीय व सार्वजनिक आरोग्य सुविधामध्ये २८ रुग्णालये,६३ दवाखाने,४ प्रसुतीगृहे, ७२ प्राथमिक आरोग्य केंद्र कार्यरत आहेत. सन २०११–१२ च्या प्रारंभिक अंदाजानुसार चालू किंमतीनुसार जिल्हयातील सरासरी दरडोई उत्पन्न रुपये ८४०९५ एवढे असून ते राज्याच्या दरडोई उत्पन्नापेक्षा कमी आहे. दरडोई उत्पन्नाचा विचार करता राज्यामध्ये जिल्हयाचा ८ वा क्रमांक लागतो.प्रशासकीय रचनेनुसार कोल्हापूर जिल्हयात एकूण १२ तालूके आहेत. कोल्हापूर जिल्हामध्ये आज दूग्ध व्यवसाय हा साखर उद्योगापेक्षा भरीव आर्थिक विकास करीत आहे. दूग्ध सहकार प्रगती पथावर मार्गक्रमन करताना दिसून येत आहे. कोल्हापूर जिल्हामध्ये कोल्हापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक संघ (गोकूळ) हा प्रमुख सर्वात मोठा दूध संघ आहे. त्याचबरोबर श्री वारणा सहकारी दूध उत्पादक प्रक्रिया संघ, मयुर दुध संघ, मोरणा दूध उत्पादक प्रक्रिया संघ, कोडोली. श्री महालक्ष्मी सहकारी दूध उत्पादक संघ कोल्हापूर हे दूध संघ आहेत.

सांगली जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या पश्चिम महाराष्ट्र विभागात आहे. याचे एकूण क्षेत्रफळ ८५७२ चौ.कि.मी. असून भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने जिल्हयाचा महाराष्ट्र राज्यामध्ये २१ वा क्रमांक आहे. सांगली जिल्हयास संस्थानकाळीन ऐतिहासिक वारसा असून याला महाराष्ट्र राज्याचे भाग्यविधाते मा. वसंतदादा पाटील यांचा वरदहस्त लाभला आहे. सन २०११–१२ मधील जिल्हयाचे एकून पर्जन्यमान ४९८.५ मि.मि. इतके आहे. सांगली जिल्हयात २०९७ प्राथमिक,४४५ माध्यमिक, १५१ उच्च माध्यमिक शाळा कार्यरत आहेत. सांगली जिल्हा सुरुवातीपासून हळद उत्पादनामध्ये अग्रेसर असून १८२१ साली सांगलीत हळद वायदा सुरु झाला. त्याचबरोबर सांगली जिल्ह्यामध्ये ऊस व द्राक्ष उत्पादन ही मोठया प्रमाणावर होत आहे.सांगली जिल्हयात १४.८३ लाख इतके पशुधन आहे. जिल्हयामध्ये सन २०११–१२ मध्ये ८३० दुग्ध सहकारी संस्थांच्या सहकार्याने प्रतिदिन ५.१२ लाख लिटर याप्रमाणे सुमारे १८.७६ कोटी लिटर दूध संकलित करण्यात आले होते. जिल्हयामध्ये १३ शीतगृहे असून त्यांची क्षमता ६.०५ लाख लिटर इतके आहे. सांगली जिल्हयामध्ये श्री वसंतदादा दुग्ध व्यवसाय विकास जिल्हा सहकारी संघ लि. सांगली–तासगांव, राजारामबापू पाटील सहकारी दूध संघ मर्या. इस्लामपूर, फत्तेसिंगराव नाईक (आप्पा) सहकारी दूध उत्पादक संघ, शिराळा, शेतकरी सहकारी दूध उत्पादक व पुरवठा संघ मर्यादित, कवठेमहांकाळ, सोनहिरा दूध उत्पादक संघ कडेगांव, हुतात्मा सहकारी दूध उत्पादक संघ, वाळवा, मोहनराव शिंदे सहकारी दूध उत्पादक व पुरवठा संघ, मिरज हे दुध संघ कार्यरत आहेत.

कोल्हापूर जिल्हा जलसिंचन, शेती व सहकार व उद्योग व्यवसाय आणि राजकीय नेतृत्व या दृष्टीने अग्रेसर आहे. लोकराजा छत्रपती राजश्री शाहू महाराजांच्या दूरदृष्टीने व उदार आश्रयांने जिल्हयाचा विकास झाला आहे. आजही राजर्षी शाहूंच्या विचारांनी मार्गक्रमण करीत असून जिल्हयातील सर्व सहकारी दूध सघांनी दूध उत्पादक शेतकरी, प्राथमिक दूध संस्था व सर्व संबंधित घटकांचे हित जोपसण्यासाठी कार्यकेले आहे. सांगली जिल्हा जलसिंचन, शेती, सहकार आणि राजकीय नेतृत्व याबाबतीत आघाडीवर असून जिल्हयाचा निम्मा भाग दुष्काळी असल्याने विकासावर त्याचा परिणाम जाणवतो. सांगलीचे राजकीय नेतृत्व प्रगल्भ असून हा जिल्हा महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री मा. वसंतदादा पाटील यांचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. आजही मा. वसंतदादा पाटील व लोकनेते राजारामबापू पाटील यांच्या विचाराने सांगली जिल्हा मार्गक्रमण करीत आहे. राज्याच्या व समाजाच्या हितासाठी कायदा ही अत्यंत गरजेची बाब आहे. कायदा विरहीत समाजाची, संघांची अथवा संघटनेची आपण कल्पनाही करु शकत नाही. कायदयाशिवाय समाजाची, संस्थेची रचना व संघटना तयार करणेच कठीण होईल. यासाठी एकंदरीत सामाजिक सुव्यवस्था व शांतता आणि व्यक्तीच्या सर्वागिण कल्याणासाठी कायदयाची गरज असते. कायदयामुळेच राज्य चालविण्याची व्यवस्था अस्थिवात येते. समाजातील सर्व व्यक्तींच्या कार्याचे नियंत्रण करणारे नियम म्हणेजच कायदे असतात. शासनामार्फत कायदे तयार केले जातात. हे कायदे नेहमीच सुनिश्चित व निर्धारीत स्वरुपाचे असतात. हे कायदे सर्वांना समान रितीने लागू होतात. आपल्या देशातील कृषीपूरक मुख्य व्यवसाय दुग्ध व्यवसाय आहे. दूधाच्या उत्पादनाचे योग्य नियोजन व नियमन व्हावे यासाठी सहकारी संस्थांचे कायदे करण्यात आले आहेत. दूध उत्पादक शेतक–यांच्या दूधाला योग्य भाव मिळावा तसेच त्यांचे दूध विकत असताना त्यांचे शोषन होउ नये आणि ग्राहकांना रास्त भावात दूधाचा पूरवठा होणेसाठी नियमित दूध संघाची आवश्यकता होती.

महाराष्ट्र शासनाने कायदयाची अमंलबजाणी इ.स. १९६१ पासून केली. कायदयाचा मुख्य उद्देश दूध उत्पादनाचे खरेदी विक्रीचे नियमन करणे व त्याचबरोबर दूध उत्पादकांचे हितसंवर्धन करणे हा आहे. कायद्यानुसार कार्यक्षेत्रातील सर्व सहकारी दूध उत्पादक संघांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी व राज्यातील सहकारी दूध उत्पादक संघाच्या बळकटीसाठी महाराष्ट राज्य सहकारी दूध महासंघ, मुबंई या मंडळाची स्थापना केली आहे. महाराष्ट शासनाने तयार केलेल्या समग्र कायदयात (अधिनियमात) विधिनिषेध दिलेले असतात त्याची रुपरेषा कायद्याच्या कलमामध्ये नमुद असते. तपशील भरण्याचे काम सरकारने तयार केलेल्या नियमात दयावयाचे असते. अधिनियमाखालील ते नियम, नियमावरचे अधिनियम या न्यायाने महाराष्ट सहकारी संस्था नियम, १९६१ या कायदयाखाली सहकारी दूध उत्पादक संघाचे नियम तयार केले आहेत. सध्या महाराष्ट्र सहकारी संस्था नियम १९६१ या कायदयातील सुधारणा १९९३ ला केली होती. महाराष्ट्र शासनाने कायदयात व नियमात वेळोवेळी केलेले बदल हे दूध उत्पादन क्षेत्रातील विकासाच्या दृष्टीने करण्यात आले होते. महाराष्ट्र सहाकरी संस्था नियम १९६१ बरोबरच मल्टी ॲक्ट चालू करण्यास परवानगी दिली आहे. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६१ या कायदयानुसार व नियंमाप्रमाणे सध्या महाराष्ट्रातील सर्व सहकारी दूध उत्पादक संघ कार्यरत आहेत. महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र राज्य सहकारी दूध महासंघ मर्या., मुंबई, एन.डी.डी. बी. आनंद यांच्या नियंत्रणाखाली सर्व सहकारी दूध उत्पादक संघ कामकाज करीत आहेत.

प्रशासन म्हणजे उद्देश साध्य करण्यासाठी अनेक व्यक्तीचा आणि सामग्रीचा वापर करणारी संघटना होय. प्रशासन म्हणजे कार्याचे व्यवस्थापन होय. ही एक सार्वत्रिक स्वरुपाची प्रक्रिया आहे. संघटनात्मक व्यवस्थापन प्रत्येक कार्यामध्ये केले जाते. यालाच प्रशासन असे म्हणतात. प्रत्येक कार्यामध्ये संघटन, संचालन, व्यवस्थापन आणि नियंत्रण केलेले असते. लोककल्याणाच्या हेतूने राज्यव्यवस्थेकडून प्रशासकीय स्वरुपाची कार्ये पार पाडली जातात. प्रशासनामध्ये प्रामुख्याने सरकारी खाती, महामंडळे, स्वंतत्र स्वयंनियत्रित मंडळे यांचा समावेश केला जातो. प्रशासनाची कार्ये म्हणून राष्ट्रीय, प्रांतीय, स्थानिक अशाप्रकारची सर्व कार्ये ओळखली जातात. शासनाने आपली सर्व कार्ये पार पाडण्यासाठी ज्या त्या स्थरावर प्रशासकीय रचना केली आहे. प्रशासन हे स्थिर स्वरुपाचे असावे यासाठी कायम स्वरुपी पगारी सेवकाची रचना शासनाने केलेली आहे. सुयोग्य कायदे, कार्यक्षम प्रशासन आणि ध्येयवादी संघटन यावर कोणत्याही कार्याची उद्दिष्टपूर्ती अवंलबून असते. महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील सहकारी संस्था, स्थानिक स्वरांज्य संस्था तसेच नियम शासकीय संस्था यांच्या उदिद्व पूर्ततेसाठी कायद्याची निमिर्ती केली असून कायद्याद्वारे प्रशासकीय रचना आणि संघटन यांची निर्मिती केलेली आहे.

कोल्हापूर व सांगली जिल्ह्यातील सहकारी दूध उत्पादक संघामध्ये संचालक मंडळाची रचना समान आहे. परंतु उत्पन्न आणि सहकारी दूध उत्पादक संघातील उलाढाल यानुसार संघामध्ये कर्मचारी संस्था कमी–अधिक प्रमाणात आहे. सहकारी दूध उत्पादक संघाच्या प्रशासकीय कामकाजात धोरण ठरविण्याचे काम संचालक मंडळ करत असते. संघात सभेदवारे निर्णय प्रक्रियेचे काम चालते. कार्यकारी संचालक हे संघाचे प्रशासकीय प्रमुख असतो. सहकारी दूध उत्पादक संघातील कोल्हापूर आणि सांगली जिल्हयातील सर्व सहकारी दूध उत्पादक संघामध्ये कार्यकारी संचालकांची नियुक्ती केली आहे. सर्व दूध उत्पादक संघामध्ये पात्र कार्यकारी संचालक आहेत. तसेच कार्यकारी संचालकाशिवाय सर्व पदे संचालक मंडळाच्या मान्यतेने व शासकीय मंजूरीने निर्माण केली आहेत. कोल्हापूर व सांगली जिल्हयातील सर्व सहकारी दूध उत्पादक संघाचे कामकाज कार्यकारी संचालकांच्या मार्गदर्शनाखाली सर्व कर्मचारी वर्ग करीत असून यांच्या कामकाजावरुन असे दिसून येते की, संघाचा कर्मचारी वर्ग कार्यक्षम आहे. संघाने नेमूण दिलेली कामे कर्मचारी प्रामाणिकपणे करतात.सध्या कोल्हापूर जिल्हयात दोनच संघ कार्यरत आहेत. त्यामधील कोल्हापूर जिल्हा दूध उत्पादक संघ मर्या., कोल्हापूर व श्री वारणा सहकारी दूध उत्पादक प्रक्रिया संघ, वारणा या दोन्ही संघाच्या उत्पन्नानुसार यांचा वर्ग 'अ' आहे. तसेच सांगली जिल्हयातील राजामबापू पाटील सहकारी दूध संघ मर्या., इस्लामपूर, श्री. वसंतदादा दुग्ध व्यवसाय विकास जिल्हा सहकारी संघ लि., सांगली–तासगांव, फत्तेसिंगराव नाईक (आप्पा) सहकारी दूध उत्पादक संघ, शिराळा तसेच हुतात्मा सहकारी दुध उत्पादक संघ, वाळवा या संघाचा वर्ग 'अ' आहे. तर शेतकरी सहकारी दूध उत्पादक संघ मर्या. कवठेमहंकाळ, सोनहिरा दूध उत्पादक व कृषी पूरक उद्योग सहकारी संघ कडेगांव या संघांचा वर्ग 'ब' आहे. तर माहेनराव शिंदे सहकारी दूध उत्पादक संघ लि. मिरज यांचा समावेश 'क' वर्गामध्ये होतो.

कोल्हापूर व सांगली जिल्ह्यात एकूण १२ संघ असले तरी प्रत्यक्षात ९ सहकारी दूध संघ कार्यरत आहेत. कोल्हापूर जिल्हयातील सहकारी दूध उत्पादक संघाचा ऑडिट वर्ग 'अ' आहे. तर सांगली जिल्हयात ४ सकहारी दूध उत्पादक संघाचा ऑडिट वर्ग 'अ' असून एका संघाचा 'ब' व एका संघाचा 'क' असा ऑडिट वर्ग आहे. कोल्हापूर व सांगली जिल्हयात सहकारी दूध उत्पादक संघांच्या उलाढालीनुसार मोठया संघांना जास्त पदे व जास्त कामे करावी लागतात.त्यात कोल्हापूर, वारणा, इस्लामपूर, सांगली, तासगांव, शिराळा, वाळवा या दूध संघांचा क्रमश: समावेश होतो.इतर संघामध्ये कार्याचा व्याप कमी असलेने तेथे सेवक पद रचना कमी आहे. त्यामध्ये कडेगाव, मिरज, कवठेमहांकाळ या दूध संघांचा समावेश होतो.सहकारी दूध

संघांची प्रशासकिय कामकाज पद्धती एक सारखी आहे.दूध व्यवसायाचा विकास हा प्रामुख्याने कार्यक्षम दूध संघांवरतीच अवलंबून आहे.दूधाची विक्री प्रामुख्याने सहकारी दूध संघा मार्फतच होते.दूध उत्पादक शेतकऱ्याच्या दूधाला चांगली बाजारपेठ निर्माण करून देण्यासाठी तसेच त्यांच्या दूधाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी सहकारी दुध उत्पादक संघाची निर्मिती झाली आहे.दूध उत्पादक शेतकरी हा केंद्रबिंदू मानून त्यांच्या हितासाठी आणि समृध्दीसाठी सहकारी दूध उत्पादक संघ कार्य करीत आहेत.महाराष्ट्रात सहकारी दूध उत्पादक संघांना दूधाचे संकलन, विक्रि, प्रक्रिया, दूग्धजन्य पदार्थ निर्मिती व कार्यक्षमते बाबतचे मार्गदर्शन महाराष्ट्र राज्य सहकारी महासंघ (महानंदा) मुंबई व एन.डी.डी.बी आनंद यांच्यातर्फे केले जाते.दूध उत्पादक शेतक–यांना जगभराच्या बाजारपेठेची माहिती इंटरनेटव्दारे मिळवून देणे व त्या देशामध्ये दूध पाठविण्यासाठी आवश्यकतेनुसार पॅकिंग व इतर निकष पूर्ण करण्यासंबंधीची माहिती दूध उत्पादकांपर्यत पोहोचवण्याचे काम या संस्था करीत असतात.दूध उत्पादनाच्या वाढीबरोबरच दूधास योग्य किफायतशीर भाव मिळवून देणेसाठी शासनामार्फत सहकारी दूध उत्पादक संघांची रचना केली आहे.सहकारी दूध उत्पादक संघ महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० व महाराष्ट्र सहकारी संस्था नियम १९६१ या कायदयानुसार आपले कार्य करत आहेत.

सहकारी दूध उत्पादक संघाचे संघनिहाय कार्य पहाता असे दिसून येते की, कोल्हापूर व सांगली जिल्हातील सर्व सहकारी दूध उत्पादक संघाने उत्पादकता व गुणप्रत वाढीच्या दृष्टिने पुरक व कृतीशील कार्यक्रम हाती घेतले आहेत.त्याचबरोबर प्रबोधन शिक्षण– प्रशिक्षण व विविध योजनाही आमलात आणलेल्या आहेत.कोल्हापूर जिल्हयातील सहकारी दूध उत्पादक संघापैकी गोकुळ व वारणा या दोन्ही संघाने गोकूळ व ग्रामविकास योजना, जातीवंत मादी संगोपण योजना, महिला डेअरी सहकारी नेतृत्व विकास कार्यक्रम, कृत्रिम रेतन सेवा इत्यादी महत्वपूर्ण योजना दूध उत्पादक शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी चालविल्या आहेत.तर सांगली जिल्ह्यातील सहकारी दूध उत्पादक संघाने अनुदान विस्तार सेवा,पैदास व वैरण विकास कार्यक्रम,आपत्कालीन अर्थसहाय्य योजना इत्यादी योजनेंच्या माध्यमातून दूध उत्पादक शेतकऱ्यांना आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सन २०१२–१३ या सालातील दूध संकलन व उलाढाल पाहता कोल्हापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक संघातील दूध संकलन सर्वात जास्त आहे व उलाढालीत तर हा संघ अग्रेसर आहे.तसेच सांगली जिल्हातील मोहनराव शिंदे सहकारी दूध उत्पादक संघातील दूध संकलन व उलाढाल सर्वात कमी आहे.कोल्हापूर व सांगली जिल्हयात कोल्हापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक संघ, कोल्हापूर (गोकूळ),श्री वारणा सहकारी दूध उत्पादक प्रक्रिया संघ वारणा, राजारामबापू पाटील सहकारी दूध उत्पादक संघ,इस्लामपूर या तीन संघामध्ये सर्वाधिक दूध संकलन आहे.त्यामुळे तेथील उलाढाल ही सरासरी १० अब्जापर्यत आहे.याउलट श्री वसंतदादा सांगली, मोरणा कोडोली, हुतात्मा वाळवा, फत्तेसिंगराव नाईक शिराळा, सोनहिरा कडेगाव, मोहनराव शिंदे मिरज या सहकारी दूध उत्पादक संघांचे दूध संकलन क्रमश: कमी आहे.त्यामुळे या संघातील आर्थिक उलाढालीही कमी आहेत.त्याचबरोबर श्री महालक्ष्मी दूध संघ, कोल्हापूर ,मयुर सहकारी दूध संघ, कुरूंदवाड हे संघ संशोधन काळात बंद आहेत.तर शेतकरी सहकारी दूध उत्पादक संघ कवठेमहंकाळ हा संघ २०१२ पासून पून्हा सुरू करण्यात आला आहे त्यामुळे या संघाची माहिती उपलब्ध होवू शकली नाही.

राजकारण म्हणजे प्रभाव व प्रतिष्ठा यांच्यासाठी होणारे प्रयत्न होय.सामान्यत: नेतृत्व म्हणजे केवळ राजकीय क्षेत्राशी संबंधीत व्यक्तिमत्व असा लोकांमध्ये समज आहे. राजकीय नेतृत्वाच्या जडणघडणीत राजकिय वारसा,पक्षीय राजकारण, गटातटांचे राजकारण व तेथील सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक परिस्थिती यांचा परिणाम दिसून येतो. सहकारी दूध उत्पादक संघात निवडणूकीच्या निमित्ताने कार्यक्षेत्रातील राजकीय पक्ष, स्थानिक राजकीय गट यांच्यातील आघाडी मार्फत लढविल्या जातात.

कोल्हापूर जिल्हयातील कोल्हापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक संघ (गोकूळ),कोल्हापूर, श्री वारणा सहकारी दूध उत्पादक संघ, वारणा, मोरणा सहकारी दूध उत्पादक संघ मर्या.कोडोली या तीन्ही सहकारी दूध संघामध्ये निवडणूकीद्वारे अथवा बिनविरोध निवडणून आलेले संचालक कार्यरत आहे.जिल्हातील स्थानिक परिस्थितीनुसार व कार्यक्षेत्रातील कार्यकर्त्यांच्या सोयीनुसार येथील नेते मंडळी आघाडी करून निवडणूका लढविलेल्या आहेत.वारणा आणि कोडोली दूध संघ वगळता येथील निवडणूका वेगवेगळया कारणाने चुरशिच्या व संघर्षाच्या ठरल्या आहेत.येथील राजकारणाचा प्रभाव इतर संस्थावर होतो. जिल्हा पातळीवर नेतेमंडळी कार्यकर्त्यांना येथे नेतृत्वाची संधी देतात.सहकारी दूध उत्पादक संघांच्या विकासामध्ये राजकिय नेतृत्वाचा सहभाग महत्वपूर्ण ठरला आहे. तर काही प्रसंगी नेत्यांच्या राजकिय प्रतिष्ठेसाठी राजकिय संघर्षाचा परिणाम संस्थेच्या आर्थिक परिस्थितीवर व विकासावर झाला आहे.तरी देखील जिल्हयातील राजकिय नेतृत्वाने सहकारी दूध उत्पादक संघांच्या विकासात उल्लेखनिय कार्य केले आहे.मात्र श्री महालक्ष्मी दूध उत्पादक संघ मर्या.कोल्हापूर व मयूर सहकारी दूध उत्पादक संघ मर्या.कुरूंदवाड हे जिल्हयातील दोन्ही संघ संकलनाची कमी आवक व राजकिय हस्तक्षेप, उत्पन्न कमी व खर्च जास्त अशा अनेक कारणांनी अडचणी येवून संघ बंद झाले आहेत.

कोल्हापूर जिल्हा सहकारी दूध उत्पादक संघांची सत्ता आपल्याकडेच ठेवण्यात काँग्रसने यश मिळवले आहे.सांगली जिल्हयात इस्लामपूर,सांगली–तासगाव, शिराळा, कवठेमंहकाळ, कडेगाव, वाळवा असे ७ सहकारी दूध उत्पादक सहकारी संघ कार्यरत असून तेथे निवडून आलेले अथवा बिनविरोध निवडलेले संचालक मंडळ सत्तेत आहे.जिल्हयातील ज्या त्या कार्यक्षेत्रातील नेतेमंडळीनी समविचार नेत्यांशी आघाडी करून निवडणूक लढविली आहे.विशेष म्हणजे या सर्वच दूध संघांमध्ये अपवाद वगळता सार्वत्रिक निवडणूक बिनविरोध झाल्या आहेत.सहकारी दूध उत्पादक संघामध्ये नेतेमंडळी आपल्या कार्यकत्यांना नेतृत्वाची संधी देतात. काही वेळा कार्यकर्त्याची सोय म्हणून संचालकपदी संधी दिली जाते. तर काही ठिकाणी प्रभावी कार्यकर्त्यामार्फत सहकारी दूध संघांचा विकास केला जातो. नेते मंडळी आपल्या जवळच्या कार्यकर्त्यास पदाधिकारी म्हणून संधी देतात व तेथील राजकिय सत्तेचा आपल्या गटाच्या वाढीसाठी उपयोग केला जातो. सहकारी दूध संघातील राजकारणाचे सत्ता संघर्षाचे काही तोटे असले तरी राजकीय नेतृत्वामुळे व कार्यकर्त्यांच्या परिश्रमामुळे सहकारी दूध उत्पादक संघांचा विकास झाला आहे. कोल्हापूर व सांगली जिल्हयातील सहकारी दूध उत्पादक संघाच्या निवडणूका मा.जि.उपनिबंधक, सहकारी संस्था यांच्या अधिकाराखाली होतात.

कोल्हापूर व सांगली जिल्हयातील सहकारी दूध उत्पादक संघातील राजकारण पाहता असे दिसून येते की, सहकारी दूध उत्पादक संघाच्या आजपर्यतच्या वाटचालीत संस्थापक, आजपर्यतचे सर्व पदाधिकारी, राजकीय नेतेमंडळी व संचालक मंडळ यांचे कार्य महत्वपूर्ण ठरले आहे. कोल्हापूर व सांगली जिल्हयातील सहकारी दूध उत्पादक संघाच्या वाटचालीतील राजकीय नेतृत्वाचा सहभाग यांचा विचार करता काळानुरूप त्यामध्ये बदल होत आले आहेत. सहकारी दूध उत्पादक संघांच्या स्थापणेनंतर कार्यक्षेत्रातील प्रभावी व्यक्ति यांनी व्यक्तिगत पातळीवर आपला संपर्क व प्रभाव यांचा

उपयोग करून सहकारी दूध उत्पादक संघामध्ये अनेक वर्षे प्रतिनिधित्व केले आहे. सहकार कायदयाच्या निर्मितीनंतर कायदयाने चालू झालेल्या नियमित निवडणूकांमुळे निवडणूकीच्या निमित्ताने सहकारी दूध उत्पादक संघांशी संबंधीत राजकारणास सुरवात झाली.सुरवातीच्या काळात एका नेत्याच्या किंवा एका राजकीय गटाच्या प्रभावाखाली होणा–या निवडणूका अलिकडे आघाडी करून लढविल्या जावू लागल्या आहेत.सहकारी दूध उत्पादक संघांच्या निवडणुकीत कार्यक्षेत्रातील राजकिय सोयी नुसार नेतेमंडळी आघाडी करताना दिसतात. एका निवडणूकीत आघाडीत असलेले राजकीय गट पुढील निवडणूकीत एकत्रित राहतीलच अशी परिस्थिती नाही. कार्यक्षेत्रातील बदलते राजकारण, जिल्हयातील बदलती राजकीय परिस्थिती यानुसार सहकारी दूध उत्पादक संघांच्या निवडणूकांसाठी आघाडयांची रचना होते.एकंदरीत सहकारी दूध उत्पादक संघांच्या निवडणूका हया कोणत्याही विचाराने किंवा धोरणाने लढविल्या जात नसून सहकारातील राजकीय सोयीनुसार एक सत्तास्थान म्हणून या निवडणूका लढविल्या जातात.

कोल्हापूर जिल्हा दूध उत्पादक सहकारी संघ(गोकूळ)कोल्हापूर हा संघ सोडून बहुतांशी इतर सर्व सहकारी दूध उत्पादक संघांच्या निवडणूका बिनविरोध झाल्या आहेत.कोल्हापूर व सांगली जिल्हयातील राजकारणात मराठा समाजाचे विशेषत: त्यांच्यातील राजकीय व आर्थिक प्रभाव असलेल्या लोकांचे प्राबल्य आढळते.अलीकडील काळात कायद्याची दुरूस्ती व आरक्षणामुळे इतर मागासवर्गीय, आर्थिक दूर्बल घटक, मागासवर्गीय प्रतिनिधी यांना संचालक मंडळात प्रतिनिधीत्व देण्यात आले आहे.आजही या जागांवर संधी देत असताना राजकीय कार्यकर्त्यांची सोय म्हणून पाहिले जाते.महिला प्रतिनिधींना संधी देताना राजकिय कार्यकर्त्यांची सोय पाहून त्यांच्या कुटुंबातील महिलांना प्राधान्य दिले जाते. आजही सहकारी दूध उत्पादक संघांच्या प्रत्यक्ष कामकाजात महिला प्रतिनिधी सहभागी होताना दिसत नाहीत.महिला प्रतिनिधींचे पती किंवा घरातील राजकीय व्यक्ति हे कामकाजात सहभागी होताना आढळून येतात.

कोल्हापूर जिल्हा दूध उत्पादक सहकारी संघ(गोकूळ) व राजारामबापू पाटील सहकारी दूध उत्पादक संघ हे दोन दूध उत्पादक संघ उत्पन्नाच्या दृष्टिने व उलाढालीच्या दृष्टिने मोठे व महत्वपूर्ण आहेत. गोकूळ या संघाकडे जिल्हास्तरीय सत्ताकेंद्र म्हणून पाहिले जाते. या संघाच्या निवडणूकित जिल्हयातील राजकीय नेतेमंडळींचा सहभाग आढळतो. कार्यक्षेत्रातील राजकीय सोयीनुसार येथे प्रत्येक निवडणूकीत वेगवेगळया आघाडया निर्माण झाल्या आहेत.येथील निवडणूकांवर जिल्हा बँक, जिल्हा परिषद, महानगरपालिका, बाजार समिती येथील राजकारणाचा प्रभाव जाणवतो.तसेच दूध संघातील सत्तेचाही जिल्हातील इतर सत्ता केंद्राच्या निवडणूकीत उपयोग केला जातो. राजारामबापू पाटील सहकारी दूध उत्पादक संघ, इस्लामपूर या दूध संघात मा.जयंतराव पाटील यांची एकहाती सत्ता आहे. वारणा सहकारी दूध उत्पादक संघ, वारणानगर हा दूध संघ उत्पनाच्या व उलाढालीच्या दृष्टीने मोठा आहे. या संघाचे कार्यक्षेत्रही संपूर्ण कोल्हापूर जिल्हा आहे. संघाच्या स्थापणे पासून येथे मा.विनय कोरे यांची एकहाती सत्ता आहे.या संघाच्या निवडणूका बिनविरोध झाल्या आहेत.त्याचबरोबर मयूर सहकारी दूध उत्पादक संघ व महालक्ष्मी सहकारी दूध उत्पादक संघ हे कोल्हापूर जिल्हयातील दूध संघ राजकीय पाठबळाचा अभाव व आर्थिक तुटीमुळे सध्या हे संघ बंद स्थितीत आहेत. श्री वसंतदादा दूध व्यवसाय विकास जिल्हा सहकारी संघ सांगली–तासगांव या संघाच्या ही निवडणूका बिनविरोध होवून येथे शैलजा पाटील यांची एकहाती सत्ता आहे. फतेसिंगराव नाईक(आप्पा) सहकारी दूध उत्पादक संघ, शिराळा या संघाच्या निवडणूका बिनविरोध झाल्या असून या संघांवरती श्री मानसिंगराव नाईक यांची एकहाती सत्ता आहे. शेतकरी सहकारी दूध उत्पादक संघ, कवठेमंहकाळ या संघाचे कार्यक्षेत्र एका तालूक्याचे असून संघाची उलाढाल कमी आहे. येथे प्रशासक म्हणून मा.अजितराव घोरपडे काम पाहतात. सोनहिरा दूध उत्पादक व कृषीपूरक उद्योग सहकारी संघ, कडेगाव. या संघाचे कार्यक्षेत्र एका तालूक्याचे असून संघाची उलाढाल कमी आहे. या संघाच्या निवडणूका बिनविरोध झाल्या असून मा.डॉ.पतंगराव कदम यांची एक हाती सत्ता आहे. मोहनराव शिंदे सहकारी दूध उत्पादक व पुरवठा संघ, मिरज या संघाचे दूध संकलन गोकूळ दूध संघ करत असून येथे श्री.मनोज मोहनराव शिंदे हे एकहाती कामकाज पाहतात. हुतात्मा सहकारी दूध उत्पादक संघ, वाळवा हा दूध संघ वाळवा तालूक्या पुरता मर्यादित कार्यक्षेत्रातील असून आज पर्यत या संघाच्या निवडणूका बिनविरोध झाल्या आहेत. या संघावर श्री वैभव नायकवडी यांचे नेतृत्व आहे.

साराश:कोल्हापूर व सांगली जिल्हयात सध्या सर्वच सहकारी दूध संघामध्ये विविध पक्ष व स्थानिक नेतृत्वाचे गट यांच्या आघाडीची सत्ता आहे. दूध संघांचे चेअरमन पद ४ दूध संघात राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाकडे, ३ दूध संघात राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाकडे व प्रत्येकी एक दूध संघात जनसुराज्य शक्ति पक्ष व भारतीय जनता पक्ष यांच्याकडे आहे. सर्वच सहकारी दूध संघात स्थानिक आघाडी व स्थानिक नेतृत्व यांच्या समन्वयातून कामकाज चालते.

संदर्भग्रंथ सूची

१.भारताचे राष्ट्रपती, व्ही. व्ही. गिरी यांचे भाषण, रौप्य महोत्सव गौरव ग्रंथ, कोल्हापूर शेती उत्पन्न बाजार समिती, कोल्हापूर.

२.महाराष्ट्र शासन, महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० व महाराष्ट्र सहकारी संस्था नियम १९६१

३. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०१२–२०१३, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय,
नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

४.दैनिक तरुण भारत ५.दैनिक ॲग्रोवन ६.पाक्षिक लोकराज्य ७.शेती प्रगती ८.बळीराजा

पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांचे आर्थिक विकासाचे प्रारुप

प्रा. भिमराव रामचंद्र हेद्रुरे अर्थशास्त्र विभाग श्रीमती आक्काताई रामगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी.

सारांश :– भारतात स्वातंत्र्याच्या टप्प्यात आर्थिक विकासाचे तीन प्रवाह पुढे आले. पहिला प्रवाह गांधीवादी ग्रामोद्योग आर्थिक विकासाचा होता. दुसरा प्रवाह देशी भांडवलदारांच्या औद्योगिकरणाचा होता व तिसरा प्रवाह डाव्या विचारसरणीच्या कांही विचारवंताचा होता. पं. नेहरु यांना या प्रवाहापैकी कोणताही एकच एक प्रवाह पर्याप्त वाटला नाही व हे सर्व पर्याय पूर्णपणे नाकारण्याचे त्यांना प्रयोजन वाटले नाही. म्हणून या तीन्ही विचारांशी कांही ना कांही नाते सांगणारे, "नियोजित आर्थिक विकास " हे प्रारुप पं. नेहरु यांनी स्वीकारले. १९९१ नंतर नविन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार करुन तत्त्कालीन पंतप्रधान पी.व्ही.नरसिंहराव व नंतर डॉ. मनमोहनसिंग यांनी खाजगीकरण,जागतिकीकरण व उदारीकरण याला अनुसरुन आर्थिक विकासाचे धोरण स्वीकारले. मात्र अपेक्षीत प्रमाणात आर्थिक विकासाचा वेग न वाढल्याने पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी, "नवयुग भारताची रुपरेषा " व्यक्त करण्यासाठी "नियोजित मात्र मुक्त आर्थिक धोरण " हे आर्थिक विकासाचे प्रारुप मांडले.

प्रस्तावना :– आजच्या प्रगतशील जगात आर्थिक विकासाला अधिक महत्त्व असल्याने वर्तमान आर्थिक घडामोडीमध्ये यावर विशेष लक्ष वेधले जात आहे. आर्थिक विकास ही संकल्पना कांही अर्थशास्त्रज्ञानी पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलेली आहे.

१) मायर व बाल्डविन :– "आर्थिक विकास एक अशी न संपणारी प्रक्रिया आहे की, ती दीर्घकाळ चालणारी असून यामुळे वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडवून आणता येते.

२) प्रो. यंगसन :– आर्थिक प्रगती म्हणजे समाजाच्या आर्थिक उद्देशांना प्राप्त करता येणाऱ्या शक्तीत वाढ करणे होय.

३) प्रो. डी. ब्राइटसिंह :– आर्थिक विकास म्हणजे, देशाच्या समाजात होणाऱ्या बदलामुळे अल्प विकसित स्तरातून उच्च आर्थिक स्तर गाठण्याचा प्रयत्न करणे होय.

४) UNO तज्ज्ञसमिती :–विकासाचा संबंध केवळ माणसाच्या भौतिक गरजांशी नसून त्यांच्या जीवनाच्या सामाजिक स्थितीच्या सुधारणेशी आहे.

भारतातील दारिद्रय, विषमता, गरिबी व बेकारी हे प्रश्न सोडविण्यासाठी तसेच शेती, उद्योग व व्यापार यांच्या प्रगतीसाठी आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला गति देण्यासाठी आर्थिक विकासाची रूपरेषा ठरविण्यासाकरीता प्रो. डी. ब्राइटसिंह व युनोच्या तज्ञ समितीने केलेल्या व्याख्यांच्या आधारे "मेक इन इंडिया" साठी आर्थिक विकासाचे नविन प्रारुप पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी मांडलेले आहे.

<u>पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांचे आर्थिक विकासाचे प्रारुप</u> स्वातंत्र्यानंतर नियोजनबध्द अर्थव्यवस्थेद्वारे आर्थिक विकास साधण्याचा पं. नेहरु यांनी प्रयत्न केला. याकरिता नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात आली. आतापर्यंत १२ पंचवार्षिक योजना राबविण्यात आल्या. सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामोद्योगाचा विकास, शेती विकासाच्या दृष्टीने जमिनीचे पुर्नवाटप, अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन वाढीसाठी जास्तीतजास्त सार्वजनिक गुंतवणूक व विदेशी व्यापाराच्या दृष्टीने आयात पर्यायीकरण यांना पं. नेहरू यांनी आपल्या आर्थिक विकासाच्या धोरणात अधिक महत्त्व दिले होते. मात्र अपेक्षेप्रमाणे पंचवार्षिक योजनांचे कार्य झाले नाही तसेच आर्थिक विकासाचा दर २ ते २.५टक्के इतकाच राहिला.

१९९१ मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव व नंतर डॉ. मनमोहनसिंग यांनी आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी नविन आर्थिक धोरण स्विकारले व खाजगीकरण,जागतिकीकरण आणि उदारीकरण या नविन धोरणांची अंमलबजावणी केली. या धोरणानुसार औद्योगिक आयात शुल्क, अबकारी कर कमी केले. आयात परवाना अट रद्द करण्यात आली. सेबीची स्थापना करण्यात आली. व महत्त्वाचे म्हणजे निर्गुंतवणूक धोरणाला उत्तेजन देण्यात आले. यामुळे महसूली तूट कमी झाली. विकासाचा दर ५ टक्के इतका वाढला. मात्र शेती क्षेत्राकडे दुर्लक्ष झाले. कॉर्पोरेट क्षेत्राला अनेक सवलती मिळाल्या. गैरव्यवहार व काळा बाजार वाढला. निर्यात घटू लागली. कोळसा, स्टिल, सिमेंट, फर्टिलायझर, क्रूडतेल, नैसर्गिक या उद्योगांची कामगिरी असमाधानकारक बनली. साखर व कापड उद्योग तोट्यात आले. रोजगार हंगामी स्वरूपाचा निर्माण झाला. महागाई वाढली व आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात वाढली. म्हणून २०१४ च्या संसदीय निवडणूकीनंतर पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी आर्थिक विकासाची नवी कार्यक्रम पत्रिका समोर आणली. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी योजना आयोगाचे "नीती आयोग" असे नामकरण करून आर्थिक विकासाची सुरूवात केली. देशात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी व शासनसंस्थेत संस्थात्मक आणि धोरणात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी नीती आयोग स्थापन करण्यात आला. शासनाचा "थिंक टॅंक" म्हणून काम करणे ही नीती आयोगाची भूमिका आहे. दारिद्र्याचा अंत व त्यासाठी दारिद्रय निर्मुलनाची विकासाची व्यूहरचना हा मोदी यांच्या विकास प्रारूपाचा पाया आहे. म्हणून मोदी यांनी आपल्या आर्थिक विकासाच्या प्रारूपामध्ये पुढील घटकांना महत्त्व दिले आहे.

१) वृध्दीला प्रेरणा देण्यासाठी उद्युक्त केली गेलेली अर्थव्यवस्था व त्यातून शक्य होणारा सर्वस्पर्शी विकास

२) कौशल्याधारीत रोजगार निर्माण करणे.

३) उत्पादन प्रक्रियेशी संलग्नता ठेवणे व उत्पादन गुणवत्तेशी निगडीत ठेवणे.

४) उत्पादन आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे ठेवून त्यातून समृध्दी निर्माण करणे.

५) विकास प्रक्रिया सर्वांच्या कल्याणासाठी राबविणे.

विकासाचे धोरण ठरविताना पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी अतिरिक्त खर्च थांबविणे, गैरवापर थांबविणे, काटकसर करणे, व सर्व व्यवहारांना शिस्त लावणे याला महत्त्व दिलेले आहे. म्हणून इंधन तेलाच्या किंमतीचे विनियंत्रण करण्याचा, अंशदाने लक्ष्य केंद्रीत करण्याचा व भाववाढीवर नियंत्रण ठेवण्याचा निर्णय श्री. मोदी यांनी घेतला.

भारतीय अर्थव्यवस्था स्पर्धात्मक बनविण्यासाठी व गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणात आकर्षित करण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकार यांनी एकत्रितपणे वस्तू व सेवा कर सुरू करण्यात यावे असे धोरण श्री. मोदी यांनी स्वीकारले. तसेच पंतप्रधान "जनधन योजना" सुरू करून लोकांची बचत वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. ऊर्जा क्षेत्राची फेररचना करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. विविध क्षेत्रात परकिय गुंतवणूक व्हावी म्हणून आवश्यक बदल करण्यात आले. पायाभूत सेवासुविधांचा विकास करण्यासाठी रस्ते व रेल्वेचा मोठा विकास करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.सरकारच्या कार्यपध्दतीत व शासन व्यवस्थेत मोठी सुधारणा करून सरकारचे कार्य पारदर्शी व कार्यक्षम करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. प्रशासन गतिमान व कार्यक्षम करण्यासाठी माहिती तंत्र विज्ञानाचा वापर करण्यात आला. तसेच आर्थिक व्यवहारात सरकार हस्तक्षेप करणार नाही असे वातावरण निर्माण करण्यात आले. मात्र समाज व देशहिताच्या दृष्टीने पुढील पांच कारणासाठी सरकारचा हस्तक्षेप असेल असे धोरण श्री. नरेंद्र मोदी यांनी जाहिर केले.

१) सार्वजनिक वस्तू, सेवा, संरक्षण, पोलिस व न्याय इ. च्या पुरवठ्यासाठी.
२) प्रतिकूल बाह्यता प्रदुषणाचा दृश्य परिणाम कमी करण्यासाठी
३) मक्तेदारी बाजाराचे नियंत्रण करण्यासाठी
४) माहितीच्या परिपूर्णतेसाठी
५) कल्याणकारी, अंशदानात्मक कार्यक्रम राबविण्यासाठी

नियोजनाऐवजी राष्ट्रीय रूपांतरणाचा प्रयत्न करणे, महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पाबरोबर लहान प्रकल्प सुरू करणे, आरोग्यासाठी स्वच्छता प्रकल्प, चळवळ राबविणे, कचरा निचरा क्षेत्रात रोजगार निर्माण करणे, शेतीची उत्पादकता व सुपिकता वाढविण्यासाठी विज्ञानाचा वापर करणे, शेतमालाला जागतिक बाजारपेठ मिळवून देणे, कर व्यवस्था सोपी करणे, अंशदानातील गळती बंद करणे, दारिद्र्याचे दुष्ट चक्र भेदणे, आर्थिक विकासाबरोबर संतुलित समाज निर्माण करणे, कुटुंब व्यवस्था व इतर सामाजिक संबंध निरोगी ठेवणे व सर्वांच्या कल्याणासाठी विकास या हेतूने प्रयत्न करणे असा श्री. नरेंद्र मोदी यांच्या आर्थिक विकास प्रारूपाचा आकृतीबंध होता. थोडक्यात हा आर्थिक विकासाचा प्रारूप जबाबदार व कार्यक्षम सरकाराला महत्त्व देणारा, रोजगार निर्माण करणारा, सोपी कर प्रणाली आंमलात आणणारा, कुशल मनुष्यबळासाठी शिक्षणाला महत्त्व देणारा, पायाभूत सुविधांवर भर देणारा, खुला व्यापार, आधुनिक शेती, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर यांना महत्त्व देणारा, अंशदान व्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवणारा व आरोग्य व्यवस्थेसाठी स्वच्छतेला महत्त्व देणारा आहे. यामुळे जी.डी.पी. ७.४ टक्के वाढेल, परकिय चलनाचा साठा ३२८.७ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतका होईल, परकिय गुंतवणूक, विदेशी व्यापार वाढेल, रोजगार वाढेल तसेच साधनसंपत्तीचा पर्याप्त वापर होईल, गरिबी, दारिद्र्य कमी होईल व निर्यात वृध्दी ४ टक्के इतकी होईल अशी सरकारची अपेक्षा आहे.

निष्कर्ष :—

१) अर्थव्यवस्थेला स्वंयपूर्णतेकडे वाटचाल करण्यास उत्तेजन मिळेल.
२) शेतमालाला राष्ट्रीय व जागतिक बाजारपेठ मिळेल.
३) ग्रामीण भांगात उद्योजकता वाढून रोजगार वाढेल.
४) अंशदान गळती कमी होऊन सरकारी तूट कमी होईल.
५) पायाभूत सुविधांचा विकास होईल व उद्योग आणि रोजगार निर्मितीला उत्तेजन मिळेल.
६) उद्योगामधील संशोधनाला चालना मिळेल.
७) परकिय गुंतवणूक वाढेल.
८) तरूणांच्या कौशल्य विकासाला गती येईल.
९) वैद्यकीय सुविधा वाढतील व आरोग्य विषयक सुविधा वाढतील.
१०) माक्रा जी.डी.पी. व आर्थिक वृध्दीचा दर वाढविण्यासाठी आवश्यक बचतीचा वेग वाढविणे अशक्य आहे.

संदर्भ :—

१) विकासाचे अर्थशास्त्र व सिध्दान्त डॉ. सौ. मृणालिनी फडणवीस— विद्या प्रकाशन, नागपूर
२) विकासाचे अर्थशास्त्र व नियोजन प्रा. भोसले, प्रा. काटे — फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
३) Development Issues of Indian Economy- Dr. R.J. Paravekar – Mina Pub. Devgad.
४) समाज प्रबोधन पत्रिका. आक्टो. डिसेंबर २०१४ प्रकाशक— समाज प्रबोधन संस्था, पुणे
५) प्रबोधन प्रकाशन ज्योती— फेब्रुवारी २०१५
६) दै. सकाळ — रविवार १ मार्च २०१५

निराला की 'महाराजा शिवाजी का पत्र'(मिर्ज़ा राजा जयसिंग के नाम)कविता का औदात्य

डॉ . युवराज माने, असिस्टेंट प्रोफेसर आबासाहेब मराठे आर्ट्स कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, राजापुर,महाराष्ट्र

भूमिका :आधुनिक हिंदी कविता की विकास प्रक्रिया में 'छायावाद' का स्थान महत्त्वपूर्ण है। निराला छायावाद के प्रमुख कवियों में से एक हैं। प्रस्तुत कविता 'परिमल' काव्य संग्रह में संकलित हैं। प्रथमत: यह कविता 'मतवाला' साप्ताहिक कलकत्ता के जुलाई, 1926 के अंकों में पाँच किस्तों में प्रकाशित हुई हैं।

'औदात्य' की अवधारणा तथा उनके तत्त्व यूनानी काव्यशास्त्री लांजाइनस ने स्थापित किए हैं। कृति का औदात्य, उदात्त विचार, उदात्त भाव, अलंकारों का सुनियोजन, उदात्त भाषा और गरिमामय रचना विधान पर निर्भर रहता है। इसके साथ लांजाइनस ने उदात्त के बाधक तत्त्व कों भी दिया है। अत: लांजाइनस के उदात्त सिद्धान्त को स्थूल रूप से तीन भागों में विभाजित किया गया है – 1. अंतरंग तत्त्व 2. बहिरंग तत्त्व 3. विरोधी तत्त्वलांजाइनस के अनुसार उदात्त के अंतरंग तत्त्व प्राकृतिक या जन्मजात होते हैं तथा बहिरंग तत्त्व कला की उपज होते हैं।

महाराजा शिवाजी पत्र (मिर्जा राजा जयसिंग के नाम) कविता में उदात्त तत्त्व :यह कविता लिखने की प्रेरणा कवि को श्रीकृष्ण संदेश में शिवाजी के पत्र का गद्य में छपा हुआ अनुवाद पढ़कर मिली हैं प्रस्तुत कविता में निराला की राष्ट्रीय चेतना दिखाई देती है। जब मिर्जाराजा जयसिंग औरंगजेब के कहने पर दक्षिण में आते है तो मिर्जाराजा को समझाने के लिए छत्रपति शिवाजी महाराजा पत्र लिखते हैं और इस पत्र में अपने मन के भाव, विचारों के साथमिर्जाराजा जयसिंग को उनके अतीत की,उनके क्षत्रियत्व,उनकी शूर – वीरता की भी याद दिलाते हैं ,अपना दुख भी प्रकट करते हैं।

महान विचार उदात्त सिद्धान्त का प्रथम तत्त्व हैं। 'औदात्य' के लिए कृति में महान या दिव्य विचारों का होना आवश्यक होता है।उदात्त व्यक्तित्व का रचनाकार ही उदात्त कृति की रचना कर सकता है। जीवन में क्षुद्र विचार करनेवाला स्तुत्य रचना नहीं कर सकता। लांजाइनस का मंतव्य है - "महान शब्द उन्हीं के मुख से नि:स्तृत होता है जिनके विचार गंभीर और महान हों।" (डॉ. नगेन्द्र, 1961 ई.)

इसका प्रमाण हमें निराला की प्रस्तुत कविता की पंक्तियों में मिलती हैं –

उदा – *"क्या कहूँ मैं,*
लूँ गर तलवार,
तो धार पर बहेगा खून
दोनों ओर हिंदुओं का, अपना ही।
उठता नहीं है हाथ
मेरा कभी नरनाथ
देख हिंदुओं को ही
रण में – विपक्ष में

(डॉ. नंदकिशोर नवल (संपा) 2006 ई.)

मराठों का स्वराज्य समाप्त करने के लिए औरंगशाह ने बहुत प्रयास किये। अपने शूर सरदार अफजल खाँ और शाइसत: खान को दक्षिण में भेजा पर वे सफल नहीं हुए, तब मिर्झा राजा जयसिंग को दक्षिण में भेजा जो एक रजपूत हैं। औरंगशाह, राजपूतों और मराठों को लड़वाकर अपना साम्राज्य बढ़वाना चाहता है। इस युद्ध में दोनों ओर हिंदू ही मारे जायेंगे। अपने हाथों से अपने बंधुओं का खून न बहे इसलिए छ. शिवाजी महाराजा अपना हाथ रोकते हैं।यहा हमें छ. शिवाजी महाराजा के उदात्त विचार दिखाई देते है। निराला ने प्रस्तुत पंक्तियों में छ. शिवाजी महाराजा के मुख से अपने विचारों को समाज के सामने प्रस्तुत किया है। समाज के कुछ लोग अंग्रेजी शासन से मिलकर हिंदुस्थानियों के खिलाप लड़ रहे हैं। आपस में लड़नेवाले हिंदुस्थानियों को जागृत करने का प्रयास कवि ने प्रस्तुत पंक्तियों के माध्यम से किया है।

लांजाइनस ने औदात्य की अवधारणा के लिए भव्य आवेग या भावों के उदात्तरूप को अनिवार्य माना है। लांजाइनस का मंतव्य है – "मैं यह बात पूरे विश्वास के साथ कह सकता हूँ कि जो आवेग उन्माद उत्साह के उद्दाम वेग से परिपूर्ण हैं इसके यथास्थान व्यक्त होने से स्वर में जैसा औदात्य आता है वह अन्यत्र दुर्लभ है।" (डॉ. नगेन्द्र, 1961 ई.) उदात्त भाव की अवधारणा के लिए हम प्रस्तुत पंक्तियों को देखते हैं।

उदा. –*"अगर निज नाम से,*
बाहुबल से चढ़कर
तुम आते कहीं दक्षिण में
विजय के लिए वीर,
पत्र-से प्रभात के
इन नयन-पलकों को
राह पर तुम्हारी मैं
सुख से बिछा देता –
सीस भी झुका देता सेवा में।"

(डॉ. नंदकिशोर नवल, 2006 ई.)

लांजाइनस ने भावावेग के दो भेद बताये है। 1. भव्य 2. निम्न। भव्य आवेग में रीति, शौर्य, ओज,आदि आते हैं, जिससे आत्मा का उत्कर्ष होता है। दूसरे में दया, शोक, भय आदि समाविष्ट हैं जिनसे आत्मा का उपकर्ष होता है।

प्रस्तुत पंक्तियों में हम रीति, शौर्य भावावेग को पाते हैं। छत्रपति शिवाजी शूरवीर हैं। उनका लोहा सारी दुनिया मानती हैं। लेकिन ऐसे वीर में भी नम्रता की भावना है, समर्पण की भावना है। यहाँ छ. शिवाजी का समर्पण हारकर घुटने टेकना नहीं है। वे अपने वरिष्ठ मित्र मिर्जाराजा जयसिंग के आदर में विनम्रता से झुकते हैं। अगर मिर्जाराजे औरंग शहा के कहने के बजाय अपने मन से अपने राज्य विस्तार के लिए मराठों पर आक्रमण करते तों छ. शिवाजी महाराजा अपने खुशी से अपना राज्य उन्हें समर्पित करते और सर झुकाकर उनकी सेवा में लीन होते। यहाँ हमें छ. शिवाजी महाराजा के मिर्जाराजे जयसिंग के प्रति उदात्त भाव दिखाई देते हैं।

अलंकारों की सुनियोजित योजना 'उदात्त तत्त्व' का तीसरा तत्त्व है 'औदात्य' के लिए अलंकारों का सुनियोजन बहुत महत्त्व रखता है। लांजाइनस ने उदात्त के पोषक अलंकारों की संख्या 14 बतलाई है। उदाहरण के लिए हम प्रश्नालंकार को लेते हैं, "इस अलंकार में वक्ता स्वयं ही प्रश्न कर उनका समाधान प्रस्तुत करता है और इसप्रकार वक्तव्य अधिक उदात्त और विश्वासोत्पादक बन जाता है।" (डॉ. नगेन्द्र, 1961 ई.)

उदा. – *"घेर लो सब कोई*
शेर कुछ हैं नहीं वह,
मुट्ठी-भर उसके सहायक हैं,
दबकर पिस जाएँगे।
शत्रु को मौका न दो
अरे कितना समझाऊँ मैं ?
तुमने ही रेणु को सुमेरु बना रक्खा है।"

(डॉ. नंदकिशोर नवल, 2006 ई.)

प्रस्तुत पंक्तियों में छ. शिवाजी महाराजा, मिर्जाराजे जयसिंग को प्रश्न करते हैं और उसका स्वयं ही उत्तर देते हैं। निराला ने प्रस्तुत पंक्तियों में प्रश्नालंकार का उपयोग सफलता से किया है। निराला को प्रत्येक अलंकार की शक्ति एवं प्रभाव का पूर्ण ज्ञान है। निराला के अलंकारों का प्रयोजन पांडित्य दर्शन या चमत्कार प्रदर्शन न होकर अपने भाव विचारों की दीप्ति बढ़ाना हैं ,उन्होंने अलंकारों का बलपूर्वक प्रयोग नहीं किया, अपितु अलंकारों का प्रयोग अनायास, प्रसंगानुकूल किया है, जिससे अर्थ एवं भावों की अभिव्यक्ति में सहायता मिली है। निराला ने अलंकारों का उपयोग साध्य के रूप में न कर साधन के रूप में किया है।मानव अपने भावों एवं विचारों की अभिव्यक्ति शब्द के माध्यम से करता है और शब्द संचयन से भाषा बनती है। उदात्त भाव एवं उदात्त विचारों को प्रस्तुत करने के लिए उदात्त भाषा की आवश्यकता होती है। उदात्त भाषा का अर्थ है- विषयानुरूप गुण सहित- दोष रहित भाषा। लांजाइनस का मंतव्य है - "भाषा की गरिमा का मूल आधार है, शब्द-सौंदर्य। जिसक अर्थ है –'उपयुक्त और प्रभावक शब्द प्रयोग'। सुंदर शब्द ही वास्तव में विचार को विशेष प्रकार का आलोक प्रदान करते हैं।" (डॉ. नगेन्द्र, 1961 ई.) निराला का शब्द भंडार विस्तृत है। निराला विषय के अनुसार शब्द संचयन में पूर्णदक्ष दिखाई देते हैं। अपने भावों और विचारों को उत्कर्षता प्रदान करने की क्षमता उनकी भाषा में दिखाई देती हैं। गंभीर प्रौढ़ विचारों को प्रस्तुत करने के लिए उन्होंने प्रौढ़ भाषा का उपयोग किया है। जिससे साहित्य में ओज गुण उत्पन्न होता है। ओज गुण में वीर रस का आधिक्य रहता है। उदाहरण के लिए देखिए पंक्तियाँ –

उदा. – *"तुम्हें यहाँ भेजा जो*
कारण क्या रण का ?
एक यही निसंदेह
हिंदुओं में बलवान
एक भी न रह जाय।
आपस में लड़कर
हो घायल मरेंगे सिंह,
जंगल में गीदड़ ही
गीदड़ रह जायेंगे
भोगेंगे राज्य-सुख।"

(डॉ. नंदकिशोर नवल, 2006 ई.)

कविता की उपरोक्त पंक्तियों में आपसी दुश्मनी के कारण होनेवाले नुकसान को बताया है। दो शूर जब लड़ते हैं तो वे अपना ही विनाश करते हैं। तब जो लायक नहीं होते उनके हाथ में सत्ता चली जाती है। छ. शिवाजी महाराजा ने स्वयं एवं मिर्जा राजा जयसिंग को 'सिंह' कहा है और मुगलों को गीदड़। कवि ने मराठों का स्वराज्य एवं औरंगशाही के माध्यम से हिंदुस्थानियों की स्वातंत्रता संकल्पना और अंग्रेज़ शासन को चित्रित किया है। भाषा की गरिमा बढ़ाने के लिए बिंब एवं प्रतिकों की आवश्यकता होती है। उसका सफलता से प्रयोग प्रस्तुत पंक्तियों में मिलता है। अत: कहा जा सकता है कि निराला ने अपने भावों के उद्वेग को प्रस्तुत करने के लिए विषयानुरूप रसपूर्ण शब्दों का चयन किया है। जिससे अभिव्यक्ति उत्कृष्ट एवं औदात्यपूर्ण बनी है।

गरिमामय रचना विधान 'औदात्य' का प्राणतत्त्व हैं। आ. क्षेमेन्द्र के 'औचित्य' सिद्धान्त का जो महत्त्व साहित्य में है उसी के समान इस तत्त्व का भी विशेष महत्त्व है। महान विचार, भावों का उदात्त रूप में चित्रण, अलंकारों का सुनियोजन, भव्य या उत्कृष्ट भाषा इन तत्त्वों का समन्वय ही 'गरिमामय रचना विधान' है। गरिमामय रचना विधान का महत्त्व समझाते हुए लांजाइनस लिखते हैं - "मानव शरीर की रचना की भाँति इसके विभिन्न अंगों के निवेषण में है। जिनमें अलग-अलग रहने पर कोई विशेषता नहीं होती किंतु सब मिलकर एक समग्र और संपूर्ण शरीर की रचना करते हैं। इसी प्रकार गरिमा के तत्त्वों को यदि एक-दूसरे से अलग कर दिया जाए तो उनके साथ औदात्य भी इधर-उधर बिखर जाता है।" (डॉ.नगेन्द्र, 1961 ई.) उदाहरण के लिए देखिए निम्न पंक्तियाँ –

उदा. – *"जितने विचार आज*
मारते तरंगे हैं
साम्राज्यवादियों की भोग-वासनाओं में,
नष्ट होंगे चिरकाल के लिए ।
आयेगी भाल पर
भारत की गयी ज्योति
हिंदुस्थान मुक्त होगा घोर अपमान से,
दासता के पाश कट जाएंगे ।"

(डॉ.नंदकिशोर नवल, 2006 ई.)

उपरोक्त पंक्तियों में छत्रपति शिवाजी महाराजा के शब्द ,भाव, विचार यह निराला के शब्द, भाव, विचार हैं । वे छ. शिवाजी महाराजा बनकर अपनी अनंत आस्था का साक्षात्कार कर रहे है । कवि के स्वयं के विचार हैं कि साम्राज्यवाद का विरोध कर उनके अस्तित्व को हमेशा के लिए मिटा दें । ऐसा होने पर हिंदुस्थान के माथे पर पुरानी तेजस्विता आ जाएगी । हिंदुस्थानियों को जो कदम-कदम पर दासता के कारण अपमान सहना पड़ रहा है, उससे हमेशा के लिए मुक्ति मिलेगी । दासता के पाश कटने से कोई किसी का गुलाम नहीं होगा । सब को स्वतंत्रता मिलेगी । इसी विचार के साथ प्रस्तुत पंक्तियों में हमें उदात्त भाव, उदात्त भाषा, उदात्त विचार एवं अलंकार का सफल प्रयोग दिखाई देता है जो गरिमा के अंग हैं । 'औदात्य' के सभी तत्त्वों के समन्वय से प्रस्तुत कविता की गरिमा बढ़ी है।

औदात्य के बाधक तत्त्व :

साहित्यकार कभी-कभी असाधारण लिखने की कोशिश में शब्दाडम्बर, भावाडम्बर, बालेयता इन दोषों के शिकार होते हैं, लेकिन निरालाने साधारण विषय को लेकर असाधारण बाते की हैं । कविता में हमें कहीं भी पांडित्य दर्शन या पंडिताऊ दृष्टि दिखाई नहीं देती । अपने भाव प्रवाह में वे कहीं भी बह नहीं गये हैं । उनके भाव संयमित दिखाई देते हैं । उनके विचार दूसरों को बाधक नहीं पोषक है । अपनी जागृतता, संयमता और उदात्त दृष्टि के कारण निराला बाधक तत्त्व के शिकार नहीं हुये हैं ।

निष्कर्ष :उदात्त व्यक्तिव ही उदात्त रचना या विचारों को प्रस्तुत कर सकता है । लांजायनस और निराला का व्यक्तिव उदात्त था और प्रस्तुत कविता के नायक छ. शिवाजी महाराजा 'औदात्य' व्यक्तिव के अमोघ निधि थे ।निराला की राष्ट्रीय चेतना अत्यंत जागृत थी। वे अपने समय की राष्ट्रीय गतिविधियों से पूर्णता परिचित ही नहीं प्रभावित भी थे । हिन्दी साहित्य में निराला आपने ओज गुण के लिए प्रसिद्ध है । उदात्त उनके काव्य का सहज स्वर है । उनके साहित्य की यह विशेषता उनके व्यक्तित्व की ही देन नहीं हैं,उसका गहरा संबंध उनके युग से है । निराला की कविता महान विचारों से परिपूर्ण है । समस्त कविता में हमें उदात्त विचार मिलते हैं । आपसी झगड़ा छोड़कर एक साथ होकर दुश्मनों के साथ लड़ने का संदेश कविता से हमें मिलता है ।

कविता में भावों का औदात्यपूर्ण चित्रण हुआ है । भावनाओं की सघनता एवं भावावेग उनकी कविता का अविभाज्य अंग है । उनके भाव वीर रसपूर्ण होने के बावजूद भी संयमित है । सारी कविता मेंओजस्विताअत्यंत प्रखर है। बल्कि पूरी कविता एक तरह से एक ललकार है । इस ललकार में क्रोध या आवेश या उत्तेजना नहीं है। इसकी जगह अपने पैरुषऔर अपने विचारों और निर्णयों पर सम्पूर्ण आस्था के साथ यह ललकार अभिव्यक्त हुई है ।

निराला को अलंकार की शक्ति एवं प्रभाव का पूर्ण ज्ञान है । उन्होंने अलंकारों का प्रयोग इतनी सहजता से किया है जिससे अलंकार कविता का अंग ही बने हैं । उससे विचार और भावों की अभिव्यक्ति में सहायता मिली है । अलंकारों का उपयोग साध्य के रूप न कर साधन के रूप में किया है ।प्रस्तुत कविता में हमने प्रश्नालंकार का उदाहरण देखा है।

निराला ने अपने उदात्त विचार, उदात्त भावों को प्रस्तुत करने के लिए उदात्त भाषा का प्रयोग किया है । प्रसंगानुरूप शब्द चयनों के कारण कृति की गरिमा बढ़ी है और सबसे महत्त्वपूर्ण बात है कि उनकी कविता में उदात्त के सभी तत्त्वों का समन्वय दिखाई देता है । जो औदात्य या प्राणतत्त्व है । अपनी जागृतता, संयमियता और उदात्त दृष्टि के कारण निराला बाधक तत्त्व के शिकार नहीं हुये हैं । अत: कहा जा सकता है कि निराला की 'महाराजा शिवाजी पत्र'मिर्जा राजा जयसिंग के नाम कविता'औदात्यपूर्ण' है ।

संदर्भ संकेत :

1.डॉ. नवल नंदकिशोर (संपा.) निराला रचनावली खंड –1
(नई दिल्ली,राजकमल प्रकाशन,चतुर्थ संस्करण,2006ई.)
2. डॉ.नगेन्द्र , श्री जैन नेमिचन्द्र, काव्य में उदात्त तत्त्व,(अनुवाद),
(दिल्ली,राजपाल प्रकाशन,प्रथम संस्करण,1961ई.)
3. डॉ. मिश्र भागीरथ, निराला काव्य का अध्ययन,
(नई दिल्ली,राधाकृष्ण प्रकाशन,द्रितीय संस्करण,1973 ई.)
4. डॉ. सिंह दूधनाथ, निराला आत्महंता आस्था,
(इलाहाबाद,लोकभारती प्रकाशन,सातवाँ संस्करण,2009 ई.)
5. डॉ. शर्मा रामविलास, निराला की साहित्य साधना खंड -2,
(नई दिल्ली,राजकमल प्रकाशन,आवृत्ति,2011 ई.)

हिन्दी नाटय साहित्य में प्रवासी भारतीय साहित्यकार मिलिंद तिखे का योगदान

प्रा.डॉ.लावणे विजय भास्कर शोध मार्गदर्शक (स्वा.रा.ति.म.विश्वविद्यालय) महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर ता.अहमदपूर जि.लातूर महाराष्ट्र

प्रवासी भारतीयों की, संख्या लगातार बढ रही है । वह अपनी भारतीय महान संस्कृति,परंपरा से हमेशा जुडे है। कई विद्यार्थी, शिक्षक, इंजिनिअर,डॉक्टर विदेश में जा बसे है पर उनमें एक प्रतिभाशाली साहित्यकार है। उन्होंने साहित्य के विविध आयामों पर लेखन करके हिंदी साहित्य समृध्द किया है।

प्रवासी नाटकार मिलिंद तिखे ने 'फिर दीप जलेगा' इस नाट्यकृती द्वारा एक मध्यमवर्गीय बेरोजगार युवा की व्यथा दिखाने का प्रयास किया है। धनेश देसाई एम.कॉम,एल.एल.बी. होने के उपरांत उसे रोजगार नहीं मील पाता क्योंकि आज की परिस्थिती ही ऐसी है, वह २५ साल का हो गया है,रोज इंटरव्हू देने जाता पर उसे नौकरी कोई नहीं देता। उसका भी सपना है, दुबई जाकर अच्छी पोजीशन वाली तनखावाली नौकरी मिले, उसके पीताजी रिटायर्ड थे कमाने वाला सिर्फ भाई था वह क्लार्कथा, छोटी बहन, सीए की परीक्षा दे रही थी।

धनशे जबभी जहा इंटरव्यू जाता वहा उसे "आप इस पद के उपयुक्त नहीं है, आपके पास पर्याप्त अनुभव नहीं है"[१] ऐसे वाक्यों से धनेश हमेशा नाराज होता है, उसे कही पर भी नौकरी नहीं मिलती यही परिस्थिती आज के नवयुकों की है पढे लिखे होने के कारण कोई काम करने का मौका देता नहीं और अनुभव के बीना नौकरी मीलती नहीं।

एक दिन जब कमल धनेश को मिलता है तो धनेश घर के बीगडते हुये आर्थिक हालात बताता है। तब वह उसे वादा करता है,दुबई में काम दिलानेका, तब धनेश को लगा जीवन का अंधेरा खत्म होगा और सुरज फिरसे जगमगायेगा फिर दीप जलगा बडी खुशिसे घर आया ।

धनेश ने घर के बहार सेही सुना की बाबुजी निरूपमा के शादी के बारे में बोल रहे थे कि दहेज नहीं तो दूसरे खर्च के लिए कुछ तो रूपये चाहिए। और अचानक धनेश के नामसे गुस्सा होने लगे थे। भाभी बाबुजी को समझा रही थी, माताजी रो रही थी, तब बेचरा धनेश खाली पेट रोता है। और अपने मनसे प्रश्न करता है कि भारत में ग्रेंच्युएट बेरोजगार घरवालो का कितना बडा मुजरीम है। ऐसे कई गहन प्रश्न हर बेरोजगार के मन में आते है और मिलिंद तिखे उन प्रश्नों को भी धनेश के द्वारा उजागर किया है।

नाटककार ने निरूपमा की शादी की बात दिखाकर यह सुचित किया है कि, आज कई ऐसे मध्यमवर्गीय परिवार है जो लडकी की शादी को लेकर चिंतीत है और जब घर में पढालिखा लडका बेरोजगार होता है, तब घर में इस तरह का तनाव हमेशा रहता है। दहेज एक सामाजिक समस्या बन गयी है, उसे भी इस नाटक के द्वारा चित्रित किया है।

कमल की भाभी के माध्यमसे नाटककारने भाभी और देवर के रिश्ता कितना अच्छा होता है यह भी दिखाया । धनेश के लिए मैकेसे से पैसे लाकर उसे कपडे देती थी जब धनेश को डाटते थे तब वह कहती है "धनेश को बुरा-भला मत कहो, वो मेरा बेटा है। जब तक इस परिवार की हालत सुधर नहीं जाती तब तक मैं माँ नहीं बनुंगी"[२] इस वाक्य से उसका मातृ ह्रदय दिखाई देता है। इस वाक्य से नाटक काकरने समाज को एक अच्छा संदेश दिया है। नाटककार ने धनेश और चिकी के माध्यमसे प्रेम संबंधो को भी उजागर किया है। चिकी आज के जमाने की स्वतंत्र विचारोवाली लडकी है। खुद काम करके अपना गुजारा करती है।

और जब वह दुबई पहुचा तब कालिंदी धनेश को घर आते ही उस पर खर्च हुए रूपये मॉंगती है। तब उसे समझाता है की, मैंने कभी कुछ पैसे कमये पर पिताजी या भाई को कभी नहीं दिये। तब उसे समझा की अपने अपने होते है और पराये पराये होते है। कालिंदी घर का किराया मांगती है और उसे जब कोई काम नहीं मिलता तब वह उसे बच्चा संभालने को बोलती है। इस बात से नाराज होकर वह घर छोडकर लॉज पर रहने के लिए जाता है। कालिंदी के माध्यमसे दिखाया है कि आदमी सिर्फ पैसों से प्यार करता है इस दुनियासे इन्सानियत समाप्त हुई है।

धनेश जब सुनीता पुनवानी की लॉज पर रहने जाता है, तब उसे पता चलता है की सुनिता ऑटी के पति जेल में है तब भी वह जींदगी से हारी नहीं है तब वहीं धनेश को समझाती है। "जिंदगी से कभी हारना नहीं चाहिए, जिंदगी को हराना चाहिए"[३] इस वाक्य से धनेश के मन में जीने की नयी उम्मीद निर्माण होती है। नवयुवकों के लिए नाटककारने एक अच्छा संदेश भी दिया है।

लॉज पर उसे चार नये दोस्त मिलते है जो दिनभर मेहनत का काम करते है और मेहनत की कमाई हर महिने अपने घर भेज देते है पर कोई भी घर जाने का नाम नहीं लेता। क्योंकि परिस्थिती ही वैसी है। पर सारे लोग बडे मजेसे रहते है और शाम को इकठ्ठा होकर मजा करते है। पर कभी भी जीन्दगीसे नाराज नहीं होते थे । आज का युवक भी इस तरह का जीवन जी रहा है पैसों के पिछे भाग रहा है, पर परिवार से दूर जा रहा है। और इस परिस्थिति को मिलिंद तिखे ने नाटक में दिखाया है।

जब विसा समाप्त होने को आता है तब उस के मन में भय निर्माण होता है कि भारत जाने के उपरांत मेरा क्या होगा और जब चिकी का फोन आता है, तब वह चिकीसे कहता है कि, मुझे अब अफसोस हो रहा है वह अब निकम्मा नहीं रहना चाहता। वह चिक्की को कहता है, सिर्फ तुम मेरा साथ देना, मेरे जीवन का अंधोरा टलेगा और फिर दीप जलेगा ऐसी उम्मीद रखनेवाले आज कई नवयुवक इस दुनिया में है जो जीवन में आज नहीं तो कल उजाला आनेवाला है, यह भाव मन में लेकर कई बेरोजगार जी रहे है।

नाटककार मिलिंद तिखे ने एक बेरोजगार की मनोव्यथा धनश के रूप में चित्रीत की है। और उसके परिवार के द्वारा एक मध्यमवर्गीय परिवार के आर्थिक हालात को भी उजागार किया है। आज की सामाजिक आर्थिक परिस्थिती साथ ही देश की सबसे बडी समस्या बेरोजगारी को भी नाटककार ने उजागर कियी है। बदलते हुए लोग, पैसो के पिछे भागने वाले लोग भी दिखाये है। बेरोजगारी के बारे में यह भी दिखाया है कि कितनी भी कठीनाई आये बेरोजगार नवयुवकों ने जिंदगी से हार नहीं माननी चाहिए। उन्होंने मन में यह विश्वास रखना चाहिए की अंधरो समाप्त होगा और फिरएक नया उजाला होगा।,

संदर्भ :-

१. www.pravasishityakar.com
2. www.pravasishityakar.com
३. www.pravasishityakar.com